

2003. 3. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
TARDOS RÓBERT
VASS LÁSZLÓ

4
1
9

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 3423-130/27, 28

e-mail: terestyeni@izabell.elte.hu

Tördelés és sokszorosítás BIP

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

MÉDIA

Angelusz Róbert: AMÍG HÍREKKÉNT MEGJELENNEK... AZ ESEMÉNYEKTŐL A HÍREKIG	3
---	---

ÚJ TECHNIKÁK

Lengyel György – Lőrincz László – Siklós Viktória – Füleki Dániel: HIDAK A DIGITÁLIS SZAKADÉK FÖLÖTT	25
---	----

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

Varga Károly: NYOMELEMEK ÉS ÉRTÉKDISKURZUS	45
--	----

KITEKINTÉS

NÉPSZAVAZÁS UTÁN (Exterde Tibor és Horányi Özséb beszélgetése)	79
--	----

TALLÓZÓ

A BESZÉLT MAGYAR NYELV „TÁJKÉPE” A 80-AS ÉVEK VÉGÉRŐL (Tölgyesi János)	97
---	----

Angelusz Róbert

AMÍG HÍREKKÉNT MEGJELENNEK... AZ ESEMÉNYEKTŐL A HÍREKIG

Kevés dolog érzékelteti jobban a hírszerkesztés dilemmáit, mint az, hogy a róla folytatott eszmecsereiben milyen gyakran vetődnek fel egymásnak gyökeresen ellentmondó állítások. Egyes elemzések azt emelik ki, hogy a legfőbb probléma a körülötünk zajló napi események szinte végtelen sokaságából, az egyre növekvő eseményáradatból adódik. Másfelől viszonylag sűrűn hallhatjuk azt is, hogy az újságírók hírhíányos periódusokról, eseménytelen napokról vagy politikai uborkaszezonról panaszkodnak. Aligha lehet kétséges, hogy mindkét megközelítés a hírkészítés neuralgikus pontjaira mutat rá. Meghökkenítő feladatnak tűnhet az „éppen most történt események” millióból kiválasztani azt az egy- vagy kéttucatnyit, amelyek a nap híreivé válnak. A „sok az esemény – kevés a hely” dilemmája mindenképpen szigorú válogatást feltételez, miközben az újságok, a rádió és a televízió napi híryanagának egymást többé-kevésbé átfedő része világos, jól működő szelekción elvekre utal, amelyek lehetővé teszik a publikált hírek gyors kiválasztását és megformálását. Ez a szelekción folyamat – mint ahogy arra már White klasszikus esettanulmánya¹ felhívta a figyelmet –, ha nem is mentes a szerkesztő szubjektív értékelésétől, megfelelő szakmai tapasztalattal és újságírói ösztönrel rendelkező „kapuőrök” esetén rutinszerűen és viszonylag jó eredménnyel működik. Ha az elemzés kezdeti szakaszában ideiglenesen zárójelbe tesszük a szelektorok felsorolását és elemzését, az események és a közzétett hírek aránytalanságából és az utóbbiak csekély számából már mindenképpen következik, hogy a közzétett hírkészlet nem tarthat igényt az eseményfolyam valamiféle reprezentációjára. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a hírek által átfogott és kivonatolt eseménytöredékek szükségszerűen korlátozottak és a prezentált összkép a legszakyszerűbb hírkészítés mellett is tartalmaz hiányosságokat, torzításokat.

De az ellentétes irányú dilemmák is gyakori kísérőjelenségei a hírek előállításának. Az eseményhiány, a „sok a hely – kevés a hír” tünetegyüttesének előfordulása nemcsak az egyes napok eltérő nagyságú és minőségű potenciális híryanagából következik, hanem a tömegkommunikációs intézmények növekvő periodicitásának, a csatornák bővülő készletének és a hírközlők között élesedő versenynek is folyamánya. A növekvő periodicitás – egyes világlapok napi többszöri kiadása, az elektronikus médiumok hírközlései közötti periódusok lerövidülése, az interneten megjelenő újságok hírkészletének állandó frissítése – meghatározó szerepet játszik az intézmények magasra szökő eseményszükségletében. A növekvő periodicitás mellett a hírek gyorsabban avulnak el és a menetrendszerű informá-

cióközlés függetlenedik a napi történések eseménygazdagságától. Az esetleges eltérések a periodicitás intézményes kereteitől legfeljebb a bővítés irányában „nyitottak”. Váratlan, nagyszabású események esetleg rendkívüli kiadásokhoz, a közvetítés meghosszabbításához, a forró eseményeket követő műsorok beiktatásához, a műsorprogram egészének átalakításához vezethet. Az események hiánya azonban nem vált ki ellentétes irányú intézkedéseket. A modern tömegkommunikációs eszközök nem ritkítják periodikus működésüket, nem szüneteltetik vagy rövidítik le híradóikat arra való hivatkozással, hogy az adott napon nem volt semmi említésre méltó esemény. Akár grotesznek tűnik, akár nem, annyi esemény – úgy látszik – mindig történik, hogy megtöltse a tömegkommunikációs eszközök híradásait.

A közölt hírek mennyiségének viszonylag csekély szóródása, a híradók hosszúságának az eseménykínálattól való rugalmatlansága, a kommunikációs intézmények menetrendszerű üzemeltetéséből ugyan logikusan levezethető, mégsem tekinthető magától értetődőnek az orientáció sikeressége, a valós információszükségletek kielégítése szempontjából. A közlés rendszerességének fenntartása, a hírértékekkel kapcsolatos közlési küszöb leszállítása, az inflálódo hírek növekvő mennyisége ugyanis inkább nehezíti, mint könnyíti a befogadó tájékozódási lehetőségeit. A potenciálisan jelentős információértéket tartalmazó események iránti szükséglet a hírközlő csatornák növekvő kínálatából és a hírtermelők közötti verseny fokozódó éleződéséből is következik. A tájékozódásra fordított idő csak korlátozottan növelhető, és a potenciális hírfogyasztók száma is adott. A közönségért folytatott verseny olyan majdnem zéróösszegű játszma, ahol az egyes tömegkommunikációs intézmények sokkal inkább egymás rovására növelhetik a közönségüket, mint a még érintetlen befogadók meghódítása útján. A közönségért folytatott harc kimenetele jelentősen függ attól, hogy az egyes intézmények mennyire vonzó hírkínálatot tudnak a napi eseményhalmazból kialakítani.

Az események hírértékének helyes becslése és biztos kezű szelekciója mellett a hírversenyben elfoglalt pozíciókat az is befolyásolja, hogy az újságírók mennyire képesek olyan nagy hírértékű eseményeket felkutatni, „előállítani” és elsőként közzétenni, amelyek új információigények teremtésére, illetve látens információszükségletek kielégítésére alkalmasak. A csatornák bővülő száma mellett a kommunikáció erősödő hangzavarában már az sem könnyű feladat, hogy a szerkesztőségek saját híreik iránt felkeltsék az emberek figyelmét. A különböző napilapok és az elektronikus tömegkommunikáció intézményei ugyan elvileg szuverén módon állítják össze napi híryanagukat, bizonyos kötöttségekkel mégis számolniuk kell. Az események egy meghatározott – a nyilvánosság reflektorfényébe került – halmaza már felkeltette a közönség érdeklődését és jelentős információszükségletet váltott ki. Az esetek egy jelentős részében ez egyszerűen annak a folyamánnya, hogy az esemény vagy eseménysorozat még nem lezárt, több alternatív lehetőséget tartalmaz, amelyek kimenetele fontosságuktól és bizonytalanságuktól függően foglalkoztatja a közönséget. Mennél nagyobb szabású, sokakat érintő és további súlyos következményeket is magában hordozó eseményről van szó, annál inkább „előírás” a hírszerkesztők számára, hogy folyamatosan kövessék nyomon a helyzet alakulását, és arról elégséges híryanagot nyújtsanak. Különösen a hirtelen kirobbanó események, illetve fenyegető történések törik meg a mindennapi élet és a hírszolgáltatás rutinját. Ezek a rendkívüli események felfüggesztik egy sor emberi elképzelés és cselekvés megvalósítását, intenzív, olykor hisztériát kiváltó információhiányt váltanak ki, ami a hírszolgáltatás intézményeit kivételes erőbedobásra, állandó készenléti állapotra és az eseményre irányuló hírek megsokszorozására készítetik.

A jelentkező információéhség természetesen nemcsak a várható, bizonytalan fejleményekkel kapcsolatban nyilvánul meg, hanem gyakran a már lezajlott események részleteire, háttér-információira, illetve olyan felmerülő összefüggésekre irányulnak, amelyek az addigi hírekből kimaradtak vagy csak szűkszavúan említették a riporterek. Az eseményeknek a befogadók általi megértése és interpretációja, a sztoriban rejlő kétértelműségek és bizonytalanságok szintén igénylik a még feltáratlan részletek tisztázását és a felmerülő kérdések megválaszolását. A közzétett hírek újabb részletekkel és nézőpontokkal való kiegészítése, a hiányzó információk összegyűjtése ha nincsenek újabb fejlemények, csökkenti a hírek nyomán maradt bizonytalanságot, ami a hír műfaji sajátosságaiból is következik. A híreknek ugyanis éppen az a jellegzetessége, hogy valamilyen eseményről gyorsan és egyszerű megfogalmazásban adnak jelzést vagy rövid kivonatot. Az azonnali reagálás, a rövidség és a közérthetőség követelménye – ha nem valamilyen befejezett tényről, hanem komplex, még folyamatban lévő eseményről van szó –, szinte lehetetlenné teszi a hír kapcsán felmerülő információs szükségletek kielégítését. A még zajló jelentős eseményeknél egészen a lezáródásukig vagy esetleg egy ideig még azon is túl, a hírszerkesztőknek és tudósítóknak mindaddig biztosítaniuk kell az információigények kielégítését, amíg az érdeklődés nem süllyed egy olyan küszöb alá, amely a további információt feleslegessé teszi. Az említett szint rendszerint nem éles határként körvonalazódik, hanem átmeneti sávként jelenik meg. E tartományban jelentősen megnő a hírszerkesztők válogatási lehetősége: eldönthetik, hogy a kritikus zóna hírei közül melyek érintik kedvezően vagy kedvezőtlenül a napi hírkínálatot.

A kérdéses területen túl a forró események övezetéhez közeledve – feltételezve a nyilvánosság viszonylag magas színvonalát – a szelekció szabadságát már számos tényező korlátozza. Az olyan jellegű eseményekkel kapcsolatban, mint például a Kennedy-gyilkosság, egy ürrepülőgép katasztrófája vagy a szeptember 11-ei terrortámadás, az esemény nagysága és láthatósága következtében a nyilvánosságra hozatal kérdése természetesen fel sem merül. Ellenkezőleg: a különböző tömegkommunikációs eszközök között valóságos versengés alakul ki az új információk felkutatásáért és közzétételéért. Az eseményre vonatkozó, azzal kapcsolatba hozható minden információ ilyenkor felértékelődik: még a korábban történt hasonló esetek is reaktivizálódnak, ismét a figyelem fókuszába kerülnek. A nagy közfigyelmet kiváltó események rövidebb-hosszabb távon a szelekció perspektivikus kritériumait is befolyásolják. Egy nagyszabású katasztrófa, például egy megrendítő erejű földrengés, hosszabb távon is megemelheti az ilyen jellegű események iránt az újságírói érdeklődést, és a sokkal kisebb hírértékű földrengések hírértékét is fokozza. Az 1755-ös lisszaboni nagy földrengés után például Európa számos országában hírekké váltak olyan kisebb erejű földrengések is, amelyekre korábban nem figyeltek oda az újságírók.²

A különböző tömegkommunikációs intézmények – eltérő tulajdonviszonyaik, intézményes beágyazódásuk, klienseik sajátos összetétele és hírközlési politikájuk különös arculata következtében – a közzétett híryanagon keresztül individualizált képet alakítanak ki mind a napi, mind a hosszabb távú folyamatos eseményekről. Egészében véve az egyes szerkesztőségek eseménykezelése és szelekciós tevékenysége, a technológiai adottságok, a szervezeti szabályok, a szemléletmód és a produkciós folyamat belső jellegzetességei egyedivé teszik minden tömegkommunikációs intézmény hírszolgáltatását. Az események prezentációja és a híverseny folyamán mégis rendszerint növekszik a publikált híryanagok egymást többé-kevésbé átfedő közös tartománya. Az események szakszerű bemutatásával az olyan könnyen kontrollálható tények publikálása is együtt jár, amelyek a legtöbb tömeg-

kommunikációs eszköz hírszolgáltatásának elengedhetetlen tartozékai. Az ellenőrizhető tények hitelessége az objektív tájékoztatás kötelező minimumához tartozik. Ha mégis bizonyíthatóan hibás vagy eltorzított információk látnak napvilágot, a hibák felismerése vagy az érintett felek közbelépése nyomán sor kerülhet a közlemény korrekciójára. A hírek szelekciója és megformálása sajátos interaktív cselekvés, amely nemcsak a közönség várható reagálásait veszi tekintetbe, hanem számol más intézmények lehetséges válaszreakcióival is. A különböző szerkesztőségek nemcsak tekintetbe veszik más tömegkommunikációs eszközök közleményeit, hanem kapcsolódhatnak is interpretációjukhoz, vitathatják és korrigálhatják azokat, átvehetik egyes megközelítéseiket, egyszóval hozzájárulnak a konvergens kommunikáció megvalósulásához.

A közlési küszöb tartományában elhelyezkedő esetek és a nagy hírértékű forró események között található a „rutin események” kiterjedt, összetételét tekintve heterogén együttese, amelynek hírértéke rendszerint indokolttá teszi közlésüket. A nyilvánossá váló rutinesemények iránt vagy eleve létezett vagy a közlések által kialakult, állandósult egy olyan információszükséglet, amely a tömegkommunikációs eszközök számára folyamatos piacot teremt, és amelyet célszerű a hírkínálat kialakítása során tekintetbe venniük. A szóban forgó hírek rutinszerűsége részben közlésük viszonylagos rendszerességéből, részben abból adódik, hogy a különböző intézmények és hatóságok hivatali működésük során nyilvántartásba veszik és a kommunikátorok számára rendelkezésre bocsátják azokat. A rutinszerű események közlése az újságírók és a szerkesztőségek számára nem tartalmaz különösebb kihívásokat. A közlés megformálásának a forró eseményekhez képest kisebb a kockázata. A hírek rutinszerű jellege természetesen átalakulhat. Egy rendszeresen közzétett és ennyiben rutinszerű közlemény a tőzsdei indexek alakulásáról fontos és izgalmas hírré válhat például akkor, ha az árfolyamok zuhanni kezdenek és további perspektívájuk is bizonytalan. A fenyegetettség és a kockázat növekedésével az eseményről szóló híradások „felforósodnak”, elvesztik rutinszerű jellegüket.

Amíg a hírek közlésének egyik határmezsgyéje a hírérték alacsony szintjéből, illetve a hírküszöb bizonytalanságából adódik, a másik oldalon a nyilvánosság korlátjai, az események elrejtése vagy korlátozott megfigyelhetősége miatt esetleg nagy hírértékű események nem válnak hírekké. Akár legitim titkokról, akár jogosulatlanul eltakart közügyekről van szó – éppen kiemelt hírértékük miatt –, ha reflektorfénybe kerülnek, a forró eseményekhez hasonló információszükségletekhez, olykor intenzív kommunikációhoz, közizgalomhoz vezetnek. Mindkét esetben nagyszabású, megengedhetetlen és váratlanul kiderült normasértésről – botrányról – beszélhetünk. A közérdek védelmében törvényesen szavatolt titkok nyilvánossá válása rendszerint súlyos normasértésen vagy a felelősség és a titokvédelem hiányosságán alapul. A legtöbbször éppenséggel takargatott és kirívó normasértések, elkenődött hibák lelepleződése nyomán alakul ki a felháborodás. Mindkét esetben főszerepet kap a „magán” és a „nyilvános” közötti határátlépés: az előbbieknél a titok nyilvánossá válása, az utóbbinál egy nyilvános ellenőrzésre számot tartó normasértő cselekvés eltitkolása teszi az esetet skandalummá.

A botrányok rendszerint tartalmazzák a normasértés és a leleplezés mozzanatát, de eltérően a forró események kialakulásának sorsszerűségétől, a legtöbb esetben egy ellenérdekelte csoport vagy intézmény tervezett és szervezett nyomozómunkája következtében válnak publikussá.³ A gazdasági és politikai erőter összefonódása és a működő kontrollok hiányosságai mellett a politikai berendezkedések bizonyos típusai különösen hajlamosak a politikai botrányok sűrű előállítására. Elsősorban az olyan kétosztatú, erősen polarizált

pártrendszerre gondolok, amelyekben a választási küzdelem élességét különösen megnöveli, hogy két párt létezése a többpártrendszerhez képest sokkal inkább közelít a zéróösszegű játszmák kimeneteléhez. Amíg például két közel egyenlő támogatottságú párt esetén tízszázaléknyi szavazó elvesztése akár húsz százalékra is növelheti a két párt közötti különbséget – ha a szavazók a másik párthoz csatlakoznak –, addig több párt versengése mellett az elvesztett szavazatok nagyobb eséllyel terítődnek a különböző pártok között. Ami az egyik oldalon veszteség, az nem feltétlenül válik a másik oldalon nyereséggé. Két ellenfél meghatározott feltételek mellett könnyebben válik ellenséggé, mint a többszereplős játszmák kevésbé kiélezett politikai erőterében. A kétpártrendszer élesebb antagonizmusa következtében nagyobb az esélye a politikai botrányok kirobbanásának, különösen akkor, ha a politikai napirend meghatározásáért folytatott küzdelemben a kormányzati hatalom birtokosai visszaélnék helyzetükkel. Ha ugyanis az utóbbiak erőfölénye a napirend formálásában nyomasztóan érvényesül, a nehezen irányítható forró események mellett elsősorban a botrányok képesek megtörni a nyilvánosságot eluraló kormányzati tematizációt. A kétpártrendszer kiélezett versenyhelyzetében a botrányok strukturális tényezővé válnak. Leleplezésükben nemcsak a szembenálló felek játszhatnak döntő szerepet, hanem az úgynevezett kutató-újságírás is. Az ilyen típusú eltökéltséggel és kitartással rendelkező újságírók olykor hónapokon keresztül, sokszor a tudomány eszköztárát is felhasználva dolgoznak egy-egy ügy felderítésén, leleplezésén és botrányt kiváltó nyilvános hírré válásán.

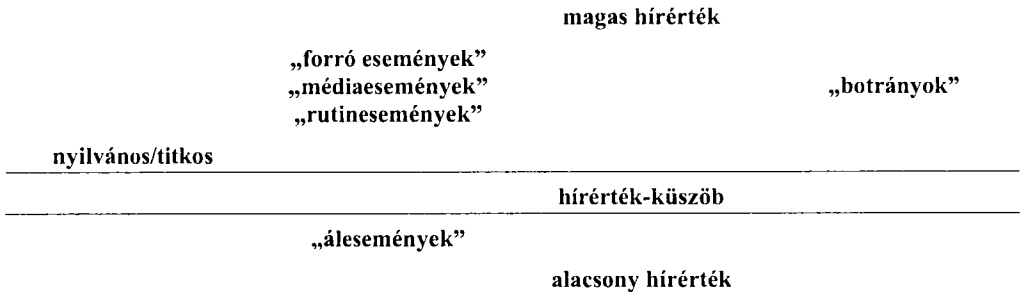
A nagyszabású történések egy másik változata a Dajan és Katz által definiált „médiaesemény”.⁴ Ez utóbbi is a hétköznapi rutin szférája fölé emelkedő, a közérdeklődés reflektorfényébe kerülő „kinn a külvilágban” zajló nevezetes esemény, amelynek egyik jellegzetessége, hogy a televízió kooperatív módon vesz részt az ügy tállalásában és az általa nyújtott közvetítésen keresztül nyeri el a közönségének kivételes nagyságát és műfaji jellegzetességeit. A szerzők példáit használva Kennedy elnök temetése, Károly herceg és Diana esküvője, II. János Pál pápa lengyelországi látogatása, Kennedy és Nixon emlékezetes vitája, az első űrhajó landolása a Holdon, Anwar Sadat izraeli utazása, az olimpiai játékok kivétel nélkül olyan médiaesemények, amelyek a televíziós közvetítés celebrálása nélkül nem ugyanazok lennének. Szemben a forró eseményeknek azzal a jellegzetességével, hogy kialakulásuk váratlanul, esetenként sorsszerűen következnek be, a médiaesemény lényegéhez tartozik, hogy híre megelőzi létrejöttét. A különböző tömegkommunikációs intézmények vagy jó előre beharangozzák vagy legalább néhány nappal az esemény előtt felhívják rá a figyelmet. A szóban forgó adások közös ismérve az is, hogy valamilyen, társadalmi szempontból fontos, integratív értékkel bíró értéket, a helytállást, a megbékélést, a kivételes emberi teljesítményt vagy a hősről való megemlékezést kultiválják. Az esemény vonzerejéhez a prezentációk ünnepélyessége, a szereplők kisugárzó ereje, a közönség nagysága és a képviselt értékek fontossága mellett az is hozzájárul, hogy a médiaesemény élő adásban az eredeti történésekkel egyidejűleg kerül a képernyő elé és ezáltal milliiónak nyújtja a jelenlét varázsát, a nagy történelmi eseményen való részvétel a „láttam, ott voltam” illúzióját. Ezzel magyarázható, hogy a médiaesemények soha nem látott mértékben fókuszálják az érdeklődést egyetlen történetre, amelynek résztvevői sajátos megvitatható és később is felidézhető együttes élmény részeseivé válnak.

A közönség nagysága és involváltsága, e műsorok hírtéke rendszerint elmarad a legválságosabb forró események mögött. A tervezettség, az előre kialakított koreográfia s ezen keresztül a váratlanság kiiktatása vagy mérséklése, az üzenet alapvetően pozitív kicsengése okozza az óriási érdeklődés és a hírték közötti eltérést. A médiaesemények műfaji jelleg-

zetességei következtében inkább a feszültségek, a negatív események oldásához vagy fel-függesztéséhez járulnak hozzá, mint tömeges hírérséget kiváltó válsághelyzetek előállítá-sához.

1. ábra

A különböző eseménytípusok elhelyezkedése a „nyilvános–titkos” dimenzió, valamint hírértékük szerint

Az 1. ábrán szereplő események közül rövid értelmezésre szorul az „álesemények” fogalma. Az itt használt értelemben a megnevezés nem az esemény létezésének vagy valódi-ságának megkérdőjelezésére utal, hanem arra, hogy az információ közzétételére csekély aktualitása miatt már nincs szükség, vagy annak ellenére hozták nyilvánosságra, hogy hír-értéke eleve nem érte el a publikáláshoz indokolt küszöböt. Eseményhiányos időszakokban a tömegkommunikációs intézmények híradásaiban rendszerint megszaporodnak a politikai uborkaszekcionok elmaradhatatlan kísérőjelenségei, az álesemények.

A HÍRÉRTÉKEK TÍPUSAI

Az embereknek tevékenységük sikerességéhez szükségük van arra, hogy többé-kevés-bé biztos ismeretekkel rendelkezzenek fizikai, társadalmi és kulturális környeze-tükről. Az egyének, a csoportok, sőt a társadalmak rutinszerű tevékenysége a környezet viszonylagos stabilitásának felfogására épül. Amikor reggel elindulunk a munkahelyünkre, úgy gondoljuk, hogy az ma is a régi helyén található, hogy a közlekedés a bevett formában működik, hogy akárcsak tegnap, a szokásos módon ezúttal is a helyszínre érkezhünk. A rutincselekvések szokásszerű kimenetelét azonban számos előre nem látható körülmény keresztelheti. Előfordulhat, hogy egy szakszervezeti sztrájk miatt aznap nem működnek a tömegközlekedési eszközök, hogy épp tüntetők zárják el a munkahely felé vezető utat, vagy akár az, hogy egy előre nem látható katasztrófa akadályozza meg terveink végrehajtását. A váratlan események bekövetkezésének lehetősége mindig fennáll, ami szükségessé teszi az emberek állandó készenléti állapotát, hogy tájékozódjanak azokról az éppen most történt eseményekről, újdonságokról, amelyek befolyásolhatják életüket vagy azon csoportok, intézmények létét és működését, amelyekhez különböző szálakon kapcsolódnak.

A modern, territoriálisan is nagy kiterjedésű komplex társadalmakban az egyes indivi-duumok nem képesek valamennyi fontos környezeti változás állandó szemmel tartására.

Ezekre olyan kommunikációs intézmények, sőt intézményhálózatok épültek ki, melyeknek professzionális feladata minden olyan eseményről hírt adni, amelyek befolyásolják vagy befolyásolhatják az emberek kialakult életvitelét, szokásos napirendjét. A szóban forgó hírek szükségesek ahhoz, hogy az egyes személyek vagy csoportok körültekintően, a kellő ismeretek birtokában hozhassák meg kisebb-nagyobb döntéseiket. A hírellátásra specializálódott intézményeknek állandóan számolniuk kell közönségük effektív, látens és potenciális információszükségeivel.

Az információszükségletek egy jelentős részénél az objektíve szükséges információk ki-
esése szubjektív hiányérzettel társul. A hírhány következtében fellépő kognitív feszültségek információk felvétele útján enyhíthetők, ezért a tudatosult hírhány aktív tájékozódásra, normális esetben a híradások fokozott igénybevételére ösztönöz.⁵ A sikeres életvezetéshez szükséges információk egy jelentős része azonban nem válik tudatossá, nem okoz szubjektív hiányérzetet, hanem rejtve marad. Az információszükségletek látenciájának különböző okai lehetnek. A legegyszerűbb eset, amikor a szubjektív hiányérzet kialakulásának elmaradása az ignorancián alapul. Az információ vagy elkerüli az érintettek figyelmét, vagy nem ismerik fel a szükségességét. Előfordulhat, hogy az ismeret birtokosának nem érdeke, hogy az objektív hiány tömegesen fellépő hiányérzetként jelentkezzen. Az is gyakori jelenség, hogy az emberek ösztönösen vagy tudatosan kerülnek a számukra kellemetlen információkat. Esetleg annak ellenére, hogy megismerésük hasznos lenne, mert lehetővé teszik a negatív hatások csökkentését vagy elkerülését. Ha az említett körülmények nem állnak fenn, a látens szükségletek tudatosulnak és effektív hírkéréslet formájában is megjelennek. A látens és a potenciális információszükséglet is megkülönböztethető. Az előbbi esetében a szükséges információ létezik, csak nem tudatosul. Az utóbbiak olyan helyzetekre vonatkoznak, amelyek újdonságuk, ismeretlenségük következtében ki sem alakulhattak, de jellegzetességeik, potenciális hírértékük okán valószínűsíthető, hogy tömeges információszükségletet keltenek.

Az eddigi fejtegetések alapján kézenfekvőnek látszik, hogy a hírérték egyik forrása a tömegesen jelentkező információhiány mérséklésén vagy elhárításán alapszik. E szempontot hangsúlyozva egy hír mennél szélesebb mezőnyben előforduló és mennél intenzívebb információszükségletek csökkentésére alkalmas, annál nagyobb információértékkel rendelkezik. Hírértéke azonban nemcsak a tömeges információhiány csökkentésére alkalmas közleményeknek van, hanem azoknak is, amelyek életre keltik, tudatosítják vagy kifejezetten fokozzák a tömeges információhiányt. Minden olyan információ hírértékkel rendelkezik, amely növeli a hiányzó információk tömegét, és így információszükségletet vált ki az emberekben. A hírértékek – eltérően az információelméletben használt információ-felfogástól – éppúgy alakulhatnak a hírhány szintjének csökkentésén, mint újabb hírhány gerjesztésén. A hírérték nagysága annak függvényében formálódik, hogy a hír befogadása nyomán milyen mértékű volt a hírhány szintjében bekövetkező pozitív vagy negatív változás. A későbbiekben még látni fogjuk, hogy a hírek produkciójának modern feltételei között a kiemelkedő hírértékek a legtöbb esetben inkább kapcsolódnak a hír által kiváltott információszükségletek növekedéséhez, mint a már korábban kialakított hírhány csökkentéséhez. A tömegkommunikáció a hírszükségletek kielégítése mellett a hírhányos helyzetek előállítására is törekszik. A hírközlő intézményeknek éppúgy érdeke a fennálló információszükségletek kielégítése, mint az információszükségletek mobilizálása, a hírek iránti kereslet egy viszonylag magas szintjének fenntartása.

A hírértékek kialakulása azt a célt szolgálja, hogy elősegítse az események sokasága és a közzétett hírek korlátozott száma közötti aránytalanság csökkentését. Támpontokat adnak

annak a feladatnak a megoldásához, hogy az egyes hírek milyen formában, milyen terjedelemben és hol legyenek elhelyezve a hírkínálat egészében. A lapok szerkesztői egyaránt mérlegelik a nap eseményeit, a hírügynökségek és más hírkibocsátók kínálatát, saját közönségük potenciális és tényleges információszükségletét, hogy szakmai tapasztalataik és a hírértékekről kialakított képzeteik és ismereteik alapján válasszák ki a közzétett híreket és azok rangsorát. A szelekció célja olyan hírkínálat előállítása, amely fenntartja a médium vonzerejét, sőt mindenekelőtt a közönség maximalizálására törekszik. A modern hírszerkesztés nemcsak az aktuális és a közéleti szempontból fontos eseményekről nyújtott naprakész tájékoztatásra irányul, hanem a hírverésre, önmaga reklámozására is. A hírek kompozícióján a hírértékek alkalmazott hierarchiáján, az olykor aránytalanul blikkfangos címek megválasztásán és meglepetésre irányuló *leade*ken keresztül a hírek és a híradók konstruálásába begyűrűznek a reklámkészítés stílusjegyei. A közönség maximalizálása, a befogadók lekötésére és tartós fogva tartására, valamint a további hírek és tudósítások eladása érdekében a figyelemfelkeltés és a hatékonyság a hírszerkesztés meghatározó elemévé válik. E változások – különösen a kereskedelmi televíziózás térhódításával – nemcsak a „komoly” és a „könnyű” hírek, hanem a hírek és a reklámok közötti éles határok elmosódásához vezetnek.

A különböző lapok híryanagának összehasonlítása egyértelművé teszi, hogy a válogatás mögött éppúgy megfigyelhető a szelekciós szempontok hasonlósága, mint a hírértékek becslésének eltérései, alkalmazkodásuk a szerkesztőség irányvonalához. Vannak olyan hírek, amelyek ha némileg eltérő tálalásban is, minden vagy szinte minden összeállításban szerepelnek. A jelentős átfedések a hírértékek megítélésének általánosan elfogadott tézisein alapulnak. Más híreknél ha nem is egyöntetű a szelekció eredménye, a lapok egy jelentős hányadában a közös eseménymag valamilyen formában fellelhető. Igaz ugyan, hogy a különböző szerkesztőségek tálalásában, interpretációiban jelentős eltérések észlelhetők, a referenciák tekintetében mégis számottevőek a megegyezések. A hírkínálat különbségei épp azt sugallják, hogy a médium politikai és kommunikációs erőterben elfoglalt helyétől, működésének rendjétől és közlési stílusától függően jelentős mértékben eltérő érdekek és értékek mentén formálódnak. A hírek közlését ily módon egy erőteljes, bizonyos tekintetben a hírek egyéni befogadásához hasonlítható szelekciós folyamat előzi meg. E szelekciós szempont konkrét érvényesülése empirikus kutatásokkal, tartalomelemzésekkel, laboratóriumi vizsgálatokkal, illetve a szerkesztőségi munka szervezetszociológiai elemzésével tanulmányozható. Az eddigi megfigyelések azt igazolják, hogy a különböző eseményeknek igen eltérő az esélyük arra, hogy intézményes formában nyilvános hírékké váljanak. Vannak azonban olyan széles körben elfogadott, már-már szabványosított hírértékek, amelyek jelentős mértékben hatnak a szelekciós folyamatra.⁶

1. *Fenyegető veszélyek, konfliktusok.* A negatív következményeket, a fenyegető drámai eseményeket tartalmazó híreknek nagy esélyük van arra, hogy a nap vezető hírei közé kerüljenek. Ez részben abból adódik, hogy a „túléléshez”, a folyamatban lévő tervek kivitelezéséhez, a megszokott életkeretek fenntartásához elengedhetetlen mindazoknak az eseményeknek a megfigyelése és fokozott szemmel tartása, amelyek megzavarhatják a mindennapi élet rutinját és perspektíváit. A veszélyek iránti szenzitivitás valamilyen mértéke és az előrejelzést vagy a gyors észlelést szolgáló eszközrendszerek minden kultúrában megtalálhatók. Az emberi szükségletek hierarchiájában az alapvető fiziológiai szükségletek mellett a biztonságsszükségletek is elementáris erővel jelentkeznek, s ha az előbbiek kielégítése már elfogadható szinten megvalósult, relatíve még fokozódhat is a szerepük.⁷ A modern

társadalmakban a biztonságszükségletek és a hozzájuk kapcsolódó információszükségletek jelentősége megsokszorozódik. Valószínűleg ezzel is összefüggésbe hozható a negatív hírek figyelemfelkeltő hatásának felerősödése.⁸ Minden olyan jelzés, amely egy társadalomnak vagy tagjainak létét vagy biztonságát fenyegeti, megkülönböztetett figyelmet kap mind a hírek egyéni percepciója, mind az intézményes formálódása során. A negatív történésekre – számos ok következtében – a pozitív eseményeknél nagyobb figyelem irányul. A fejlődés szimptomái vagy a környezet kedvező változásai rendszerint fokozatosan és többé-kevésbé ellenőrzött keretek között alakulnak. A negatív események ezzel szemben gyakran robbanásszerűen jelentkeznek. A pozitív és negatív események jellegzetességeit és észlelésük eltérő esélyeit elemezve J. Galtung és M. H. Ruge a következőképpen ír: „Az életben van egy alapvető aszimmetria az időt és erőfeszítéseket kívánó pozitív és a könnyen kialakuló, kevesebb időt igénylő negatív események között, hasonlítsuk csak össze azt az időmennyiséget, ami egy ember felnövekedéséhez és szocializációjához szükséges azzal, hogy milyen hamar életét vesztheti egy baleset során, vagy vegyük azt az időt, ami egy ház felépítéséhez vagy romba döntéséhez, egy repülőgép létrehozásához vagy lezuhanásához szükséges és így tovább.”⁹ A rövid idő alatt lezajló tragikus események így épp gyorsaságuk és megrázó erejük miatt még a modern hírszolgáltatás megnövekedett periodicitása mellett is nagy valószínűséggel két híradás között zajlanak le. A hosszan elhúzódó negatív eseményekről, például a háborúkról, elemi katasztrófákról, árvizekről szóló hírek a fenyegetettség fennmaradása, a veszélyek esetleges fokozódása és a már előzetesen fókuszált figyelem következtében rendelkeznek kiemelkedő hírértékkel, és viszonylag hosszú időn keresztül befolyásolják a hírszolgáltatás napirendjét.

2. A *sikeresség és a rekordok* pozitív töltésük ellenére könnyen elérhetik a figyelemfelkeltésnek azt a szintjét, amelynél a hírszerkesztők nyugtázzák hírértéküket. A kiemelkedő és a mérhető teljesítmények akár személyekhez, akár szervezetekhez, akár országokhoz kötődnek, jelentős eseményekkel rendelkeznek a nyilvános hírré válás folyamataiban. A győztesek, a siker előírói és maga a kivételes teljesítmény nemcsak a sportversenyeken, hanem az élet legkülönbözőbb területein kivívják az emberek érdeklődését, életre keltik lappangó személyes vágyaikat, az elismerés, a csodálat és az azonosulás érzéseit keltik. Kiemelkedő hírértékre számíthatnak a rekordok, amelyek a modern világ törekvéseinek és a verseny szellemének pregnáns hordozói. A világ eddig épült legmagasabb felhőkarcolójának felépítése, a legtöbb néző befogadására alkalmas stadion átadása, a távolugrás új világcúcsa, a Mount Everest meghódítása, a Dow Jones-index soha nem látott szárnyalása, a korábbi legnagyobb emberi teljesítmények felülmúlása rendszerint kivételes helyet kapnak a nyilvánosságra kerülő hírek között.

3. A *váratlanság* egyike a leguniverzálisabb hírértékeknek. Vannak olyan események, amelyek legalábbis a nagyközönség számára teljesen meglepetésszerűen történnek. Egy nappal, de akár csak néhány perccel a Kennedy-gyilkosság vagy a World Trade Center elleni terrortámadás előtt az utca embere még mit sem sejtett a bekövetkező tragikus eseményekről. Az ilyen, szinte villámcsapásként kialakuló események hírértékét – tragikus és konfliktusos jellegük mellett – előreláthatatlanságuk tovább fokozza. A hasonló nagyságrendű, de a „levegőben lógó”, többé-kevésbé várható események, ha jelentős is a hírértékük, rendszerint nem érik el a teljesen váratlan események figyelemfelkeltő effektusait. Jelentős hírérték-növelő hatása van minden valószínűtlen vagy csekély valószínűséggel bíró eseménynek. Minden, ami eltér a normál elosztástól, ami ritkán előforduló jelenség, annak viszonylag nagy a hírértéke. A teljes napfogyatkozás ugyan igen nagy pontossággal

előrejelezhető, rendkívüli ritkasága miatt mégis kivételes esemény, amit mindenki látni akar. A csekély valószínűségi és ezért ritkán előforduló eseményekről szóló közlemények még akkor is előkelő helyet foglalnak el a hírek között, ha makrotársadalmi konzekvenciájuk elenyésző. Ha a világ egyik legkiválóbb labdarúgó csapata vereséget szenved egy jelentéktelen együttestől, éppen a váratlansága miatt nagyobb hír, mint amikor az események a papírforma szerint alakulnak.

A riporterek és a hírkészítők szinte vadásznak a rendkívüli eseményekre. Jó újságírók eleve kiszimatolják, hogy hol és mikor történik valami rendkívüli, mikor van esélye az esélytelenségnek. A valószínűtlen eseményekre való szakmai ráhangolódás, a meglepő események újságírói preferenciáját konstatálva írja N. Luhmann, hogy a tömegkommunikáció rendszerében „a valószínűtlenség intézményesül”.¹⁰ Annak következtében, hogy a hétköznapi életet inkább a modális, a hírek világát pedig inkább a kivételes események uralják, a tömegkommunikáció reflexiója még maximális kompetencia és újságírói tisztesség esetén is egyszerre tartalmazza a tájékoztatás, a megértés, a téves orientálódás és a félreértések esélyét. Az előzőek túlsúlyos érvényesüléséhez arra lenne szükség, hogy a diákok már az általános iskolában szert tegyenek a legalapvetőbb tömegkommunikációs ismeretekre, és képet kapjanak arról, hogy milyen technológiai, társadalmi, szervezeti és politikai feltételek szabályozzák a hírek előállítását és eközben milyen szelekciós szempontok alakítják a tömegkommunikáció közleményeit.

4. Az időbeli, a térbeli és a társadalmi-kulturális *közelség* is a kiemelkedő hírértékek közé tartozik. Az időbeli közelség nem csupán a történet újdonságára vagy egyidejűségére vonatkozik. Régebbi történéseknek is jelentős lehet a hírértéke, ha most derült fény rájuk, vagy a jelen alakulása szempontjából szignifikáns, az eseményeket új megvilágításba helyező üzeneteket tartalmaznak. Az időbeli közelség addig az intervallumig terjed, amelyen belül a folyamatok még hatással vannak a jelen eseményeire, és a várható konzekvenciák azonnali vagy rövid időn belüli reagálást igényelnek. Hasonló szelekciós szerepe van a térbeli közelségnek. Az otthontól és a megszokott mozgásterünettől, lehetséges *actio radiusaiktól* való eltávolodással rendszerint olyan, egyre messzebb kerülő zónák helyezkednek el, amelyek hasonló információs súlyuk esetén is kevésbé érintik a helyszíntől távol élő embereket. Ha Indiában leég egy gyár, elképzelhető, hogy ez a hazai újságokban nem válik hírré. Ha a hasonló eset Magyarországon történik, lényegesen megemelkedik a hír értéke és ennek megfelelően publikálása biztosra vehető. Egy esemény hírré válásának esélye természetesen a társadalmi és kulturális távolságtól is függ. A példánál maradva, ha az Indiában leégett gyár partnere volt valamelyik itthoni vállalatnak, az serkentőleg hat hazai hírré válásának esélyére. Ha az üzemben magyarok is dolgoztak, szinte biztosra vehető, hogy tudósítanak róla. Az új kommunikációs technikák nyomán, amelyek segítségével távol eső színterek szemlélői és szereplői az internet segítségével személyesen is megközelíthetővé válnak, a távolságok – területi-időbeli és társadalmi értelemben – lerövidülnek, s ezáltal távolítják a közelség határait.

5. A hírek kiválasztásánál jelentős vonzereje van a *prominenciának*.¹¹ A rangjuknál, társadalmi státusuknál, hatalmuknál vagy presztízsükénél fogva prominens személyek az utca emberénél sokkal nagyobb valószínűséggel válnak a napi hírek szereplőivé. Az említett erőforrások birtokosai társadalmi beágyazottságuk, az elithez való tartozásuk vagy ahhoz közeli pozíciójuk következtében inkább lehetnek aktív részesei releváns folyamatoknak. A politikai, a gazdasági és a kulturális elit képviselői számos esetben fő- vagy mellékszereplői olyan eseményeknek, amelyeknek számottevő a jelentősége. A prominens-

cia ugyanakkor a társadalmi tőkének is fontos összetevője, amely növeli a hírek kisugárzó erejét és elérhető közönségének nagyságát. Prominens személyiségek már csak közismertségük okán is figyelemfelkeltő és hírérték-növelő erővel rendelkeznek. Olyan események, amelyek az átlagos állampolgár esetében nem bírnak hírértékkel, ha rangos személyekhez kapcsolódnak, olyan széles körű érdeklődést válthatnak ki, amelyek nemcsak az előkelőségek magánéletével foglalkozó „szivárványsajtóban”, hanem a tömegkommunikáció fórumain is megjelennek. A legfontosabb közszereplők magánéleti eseményei, családi jubileumok, születésnapok, esküvők vagy annak megünneplése, hogy gyerekük született – bár a kulturális tradícióktól és a reprezentatív nyilvánosság kialakult formáitól függően eltérő mértékben és tálalásban –, a legkülönbözőbb társadalmakban rendelkeznek bizonyos hírértékkel. Vannak olyan társadalmak is, ahol az ilyen események reprezentatív bemutatása a politikai berendezkedés jellegéből és a kulturális tradícióból adódóan szinte nyilvánvaló. Más országokban a hasonló események hírértékének magas a szabadságfoka. A tömegkommunikációs eszközök jellegétől, a szerkesztőség irányvonalától, az intézmény stílusától és a konkuráló napi események mennyiségétől, illetve hírértékétől is jelentősen függ a szelekció eredménye. A prezentáció skálája a médiaesemények celebrálásától a hír lakonikus közzétételéig terjedhet.

6. *A deviancia, a normák megsértése.* A normák megsértése, elsősorban a nagyszabású és ritkán előforduló bűncselekmények különös erővel vonzzák a nagyközönség és a szerkesztők figyelmét. A sorozatgyilkosságok, bankrablások, robbantások, a jelentős korrupciók rendkívüliségük, fenyegető jellegük miatt félelmet és elutasítást váltanak ki a közönségben. Az emberek megbotránkozása, felháborodása, a súlyos normasértés mozgósító ereje a társadalmi integráció alapvető védekezési mechanizmusaihoz tartozik. A bűncselekményekről szóló tudósítások sajátos vonzereje közismert. A bűnügyi tudósítók régi megfigyelése, hogy a felkavaró bűncselekmények jelentősen megnövelik a lap példányszámát. A rikkancsok nem alaptalanul reklámozzák kiemelkedő bűncselekményekkel a lapokat. A kimagasló hírértéket nemcsak az garantálja, hogy egyszerre mozdítja meg az emberek ösztöneit, fenyegeti biztonságérzetüket és erkölcsi felháborodást vált ki, hanem az is, hogy mások deviáns magatartása megerősíti saját fölényérzetük tudatát. A deviáns cselekvések és az elkövetők megbüntetésének közzététele nemcsak az információszükségletek kielégítése szempontjából bír jelentőséggel, hanem azért is, mert nyilvános bemutatásuk a társadalom immunrendszerét és integrációját erősíti. A deviáns jelenségek magas hírértéke, a normasértések és a korrupciós jelenségek arányának növekedése az anómia légkörét növeli és a pluralizmus ignoranciáján keresztül gyakran téves benyomásokhoz, sőt torzításokhoz vezet.

7. *Az aktualitás* számos vonatkozásban kapcsolódik az eddigiekben felsorolt hírértékekhez, amennyiben tartalmazza az újdonság, az érdekesség, a „most erre kell figyelni” hangsúlyait. Az aktualitás nem metszi el élesen a jelen eseményeit a múlt kontextusától. A hírtermelés rekurzív folyamat, amelynek során a korábbi hírek újabb és újabb információk kiindulópontjává válnak.¹² A magas hírértéket gyakran épp az okozza, hogy a hírek korábbi üzenetekre épülnek rá, mert azok már kialakították a potenciális vagy látens információszükségleteket. A régebben történt események így újra aktuálisak válhatnak. Az aktualitás hírértéke az emberek ráhangoltságában, kommunikációs potenciáljában rejlik. Nagy esélyt nyújtanak arra, hogy olyan közös témává váljanak, amelyről mindenkivel vagy majdnem mindenkivel lehet beszélgetni, amelyet felkapott és mozgásban tart az élénk személyes kommunikáció. Minden olyan hír, amely a nap beszédtemájához illeszkedő újdonságokat ébren tartja, vagy kifejezetten élénkíti a már közszájon forgó kérdéskörrel az információ-

cserét, jelentős aktualitással rendelkezik. Ami aktuális, nemcsak a tömegesen előforduló információszükséglet kielégítésére alkalmas, hanem olyan erőforrás is, amely mozgósítja az emberek kommunikációs szükségletét, közlésvágyát, arra ösztönzi őket, hogy a hírt megosszák másokkal. Az információszükségletek jelentős része a közlési szükségletekből adódik. Az aktuális hírek ismerete és a társas mezőbe való bekapcsolódás is a sikeres érintkezés feltételei közé tartozik. Az olyan ügyek, amelyek mozgásban lévő kommunikáció tárgyai, a hírszerkesztők számára ideális terepet jelentenek, és ha közlésüket nagyobb szerkesztőségi érdekek nem keresztezik, hírértéküket maximálisan beszámítják és felhasználják a hírek közzétételében és rangsorolásában.

8. A hírértékek között számos vonatkozásban napjainkban háttérbe szorul a *fontosság*, amely sokkal inkább az érdekek, mint az érdeklődés szintjéhez kapcsolódik. Az érdekeknek különösen helyes percepciójuk és reflexívvé válásuk esetén komoly esélyük van arra, hogy éltsék és irányítsák az érdeklődést. Az utóbbi azonban – a fennálló interdependenciák ellenére – nem feltétlenül vezet markáns érdekek kikristályosodásához. A hírérték alapját képező fontosság következményeiben a mikro-, sőt rendszerint a mezoszint fölé emelkedő kategória. Főleg akkor indukál magas hírértéket, ha referenciái az emberek széles körének vagy akár egy integráció egészének érdekeit érinti és annak konzekvenciái perspektivikusan is befolyásolják az emberek életesélyeinek és sorsának alakulását. A hírértékek közül a fontosságnak a legnagyobb a potenciális időbeli, térbeli és társadalmi kiterjedése. Fontos esemény az, amelyik túlmutat önmagán és az idő előrehaladásával számos más jelentős folyamat kiindulópontjává válik. Ha egy országban ötös ikrek születnek, az mindenképpen kivételes esemény, ami rendkívüliségénél fogva helyet kap a megjelenő újságokban és az elektronikus tömegkommunikáció híradóiban. Ilyenkor a fontosság a rendkívüliséghez képest csekély szerepet játszik. Egy sikeres, például az európai csatlakozásról szóló referendum, fontossága miatt akkor is vezető hírré válik, ha nagy biztonsággal előre jelezhető a szavazás végeredménye.

A fontosság éppen távlatosan megnyilvánuló jellege miatt a legtöbb esetben korántsem nyilvánvaló. A legnagyobb publicisztikai erények közé tartozik, ha egy újságíró valamilyen jelentéktelennek látszó eseményben felfedezi a később manifesztté váló nagyszabású események csíráját. A társadalmi látásviszonyok zavarai is akadályozhatják a fontos események megpillantását.¹³ A hatalomért folytatott harc éles dobpergésénél a képek és az információk millióinak áradatában nem feltétlenül körvonalazódnak élesen a fontossági hierarchiák, sőt számos esetben a kialakított agendák elfednek fontos eseményeket. Emellett a pluralitás csökkenése, a blokkosodási folyamatok és a kétosztatú politikai tagoltság egydimenziós „nekünk jó, vagy nekik jó” szemlélete és az ezzel járó titkosítások is akadályozzák a fontossági hierarchiák becslését. A politikai szféra bináris szerveződése mellett a „társadalmi vakfoltok” előfordulása sokkal gyakoribb, mint a plurális politikai berendezkedés finomabban tagolt, a látómezőt körkörösön lefedő megfigyelői pozíciók megvalósulása esetén. Társadalmi vakfoltoknak az olyan szociális problémákat, helyzeteket nevezem, amelyek a társadalom struktúrája, a megfigyelői pozíciók kedvezőtlen elhelyezkedése vagy a látásviszonyok egyéb zavarai következtében meghatározott megfigyelői pozíciókból nem észlelhetők. A kétosztatúval szemben a plurális tagoltság olyan obszervatóriumhoz hasonlítható, ahonnan nemcsak két ablakon keresztül tárul a megfigyelők elé a politikai élet panorámája, hanem a legkülönbözőbb látószögekből szemlélhető.

A fontosság felismerése a nyilvánosság szakemberei, az újságírók számára sem könnyű feladat. Azonosítása még nehezebb a laikus befogadók esetében, különösen akkor,

ha más tolatódóbb hírértékek nem nyomatékositják a fontosságot. Valamennyi hírérték közül a fontosságnál a legnagyobb a hírérték és a figyelemfelkeltő hatás közötti aránytalanság. Ez olyan kockázatot tartalmaz, amely különösen a közönség maximalizálására törekvő kereskedelmi televízióknál relativizálja a fontosság hírértékét. A szóban forgó „lefokozódás” természetesen korlátozott. Mégis hozzájárul ahhoz, hogy a közvetlen élmény kiváltására és a nagyobb közönség elérésére alkalmas tabloidszerű tartalmakhoz képest az állampolgárt megcélzó „*par excellence*” közéleti üzenetek a nyilvános hírek piacán hátrányos pozícióba kerüljenek.

A hírértékek felsorolt típusai nem tekinthetők zárt, korszakoktól és társadalmi körülményektől független entitásoknak.¹⁴ Logikailag indefinit jellegűek: nem tartalmazzák a lehetséges hírértékek összességét. Kialakuló hierarchiájuk nem merev, állandósult rangsorokkal jellemezhető, hanem jelentősen függ a társadalmi és kulturális kontextusoktól, a médiumok tulajdonviszonyaitól, technikai jellegzetességeiktől, a kialakult hírpiacon formáktól, a tömegkommunikációs intézmények között folyó verseny sajátosságaitól. A hírértékek mértékét az esemény jellege, az adott időmetszetben fellépő eseménykínálat összetétele és az a körülmény is befolyásolja, hogy egy-egy eseményben milyen mértékben összegződnek különböző hírértékek. A forró, nagyszabású események hírértéke rendszerint éppen abból adódik, hogy egyszerre számos hírértékkel jellemezhetők. A hírértékek azonban nem spontánul kirajzolódó attribútumok, amelyek az újságírók számára automatikusan jelzik a hírek helyes szelekcióját és rangsorát. Az aktuális hírkínálatot és a hírértékek konkrét érvényesülését – az eseménykínálat és a szerkesztőségek szervezet- és technológia-specifikus követelményei mellett – az újságírók szakmai kompetenciája, intuíciója és helyes arányérzéke is befolyásolja.

A HÍREK OBJEKTIVITÁSA: TÜKÖR VAGY KONSTRUKCIÓ?

Napjainkban a kommunikáció szakemberei a hírek objektivitása tekintetében sokkal szkeptikusabbak, mint akár két-három évtizeddel ezelőtti kollégáik. A kutatók jelentős része nemcsak megkérdőjelezi, hanem el is utasítja az objektivitás lehetőségét, kívánatosságát és értelmét.¹⁵ Abból a feltevésből kiindulva, hogy a híreket előállító intézmények és a hírszerkesztők munkájuk során önfenntartásuk és hatékony működésük érdekeit követve szelektálják és interpretálják a híreket, egyre inkább tévesnek tartják azt a megközelítést, amely a valóságnak és a médiumok által bemutatott konstruált képének az egybevetését szorgalmazza és ennek alapján a helyes és a téves üzenetek megkülönböztetését és a torzítások kiszűrését tartják a kutatások egyik legfontosabb feladatának.

A szóban forgó szemléletváltozás sok tekintetben párhuzamosan alakult az elektronikus tömegkommunikáció térhódításával, a hírek és a tudósítások lehetséges tartalmainak és színtereinek kibővülésével, azzal a már említett felfogással, hogy a tömegkommunikációs intézmények elsődleges célja a hatékonyság, legfontosabb indikátorai pedig a hallgatottsági és nézettségi mutatók. A közlemények tömeges, iparszerű gyártása és a hírpiacon konkurencia növekedése a periodicitás lerövidüléséhez, a hírek gyorsuló kopásához vezetett. Különösen a hosszúfolyású, állandóan mozgásban lévő témáknál áll fenn, hogy ami most érdekes, nem biztos, hogy néhány óra múlva is az marad. A hírek aktualitásának rövidülő

élettartama szükségessé tesz egyfajta határidő-szindrómát, az azonnali reagálás kényszerét. Az előállításra fordítható szűkülő idő önmagában is koptatja az objektivitás normáját. A naprakész tájékoztatás átütő erejű hírciaci követelmény. Ha a hírérték-vesztés esélye szembekerül az objektivitás normáinak betartásával, nagy valószínűséggel az előbbi bizonyul erősebbnek. Az objektivitásnak és az igazságnak önmagában nincs hírértéke.¹⁶ A valószínű közlés ugyan nem felfüggeszthető igény, de kontrollálásának feltételei a publicisztikai időszituáció keretei közé szorítottak, és sokkal törekenyebbek, mint például a más időperspektívával és célkitűzésekkel dolgozó tudományé. Ahogy Luhmann fogalmaz: „Jóllehet az igazság vagy az igazság vélelmezése a hírek és a tudósítások számára elengedhetetlen, a tömegkommunikációs intézmények mégsem az igaz/hamis kódját követik, hanem saját kognitív területükön inkább az információ/nem információ megkülönböztetést.”¹⁷ Más szerzők azonban a hírek vonatkozásában az objektivitásnak még ezt a mérsékelt igényét is megkérdőjelezzik: lehetetlennek és indokolatlannak tartják a hírek objektivitását, megoldhatatlannak vagy fölöslegesnek a téves és az igaz hírek megkülönböztetését. G. Tuchman például annak felismerését szorgalmazza, hogy „a hírek nem lehetnek igaz beszámolók”.¹⁸

A hírek gyors előregedése nemcsak az előállítás folyamatában járhat együtt az objektivitás normájának átértékelésével, hanem a befogadó elvárásait és kritikai érzékenységét is befolyásolja. A növekvő periodicitás és az aktualitás időben rövidülő élettartama mellett az újabb és újabb „szenzációs” hírek keresztműzében a közönség is hamarabb elsiklik a kisebb-nagyobb pontatlanságok, inkonzisztenciák felett, különösen ha az újabb események kellően magával ragadóak, illetve ha a szerkesztőségek gondoskodnak a kifogásolható hírek, egyoldalúságok fokozatos, csendes korrekciójáról. A közönség megfelelő szelektivitását, áttekintő készségét és kontrolláló szerepének betöltését a hírkínálat átrendeződése és inflálódása is nehezíti. A szórakoztató, illetve a magánélet intimitásaira irányuló hírek növekvő aránya csak fokozza a hírek szelektivitásával és az objektivitásával kapcsolatos kételeyeket. Azt a benyomást keltik, hogy a különböző tömegkommunikációs intézmények a hírek szelektálásában és prezentálásában viszonylag nagy szerepet kaphat a szubjektivitás és az önkényesség.

E fenntartások természetesen nem alaptalanok. Mint ahogy arra a korábbiakban már utaltam, annak eldöntésénél, hogy mi minősül nyilvánosságra érdemesnek, számos olyan dilemma merülhet fel, amelyre nincsenek olyan magától értetődő válaszok, amelyek a szelektív objektivitását biztosítanák. Az egyöntetűség hiánya, a hírkínálat esetenkénti jelentős szóródása önmagában is azt sugallja, hogy a szelektívbecslésekkel, feltételezésekkel és szubjektív értékelésekkel átszőtt folyamat. A hír vagy nem-hír mérlegelése után hasonló kérdéseket vet fel a publikált hírek rangsorolásának dilemmája. Az első szűrőn keresztüljutó események hírértéke nem centiméterekkel mérhető, még akkor sem, ha a nekik tulajdonított jelentőség az elhelyezés attraktivitása és a szöveg hossza már a hétköznapi használt mérési egységekkel (négyzetcentiméterekkel, percekkel, sorrendekkel) is kifejezhető. Az így kapott adatok azonban sokkal inkább mérik a szerkesztők által helyesen vagy helytelenül érvényesített hírértéket, mint magának az eseménynek a hírértékét.¹⁹

Az elhelyezés és a terjedelem mellett a hírek szerkezeti felépítése és stílusa is magán viseli a hírszerkesztés médiumspecifikus megformálásának jegyeit. Az egyes hírek és tudósítások objektivitása természetesen akkor is eltérő lehet, ha esetleg minden mondatuk önmagában helyes ténymegállapításokat tartalmaz. A hírek objektivitása nemcsak azon múlik, hogy mit tartalmaznak, hanem azon is, hogy mit nem. Az egyes hírek egybevetethetősége

és objektivitásuk mértéke számos esetben különösen fogas kérdés. A leképzési vagy tükrözési elméletek merev elutasítói elsősorban arra hivatkoznak, hogy a hír és a tárgyát képező esemény közvetlenül nem egybevethető, hiszen az a valóságfragmentum, amellyel össze kívánják hasonlítani, már maga is valamiféle tudati leképzés vagy konstrukció eredménye. A hírt a legtöbb esetben egyes felfogások szerint sohasem a valósággal, hanem kizárólag a valóságról alkotott más képekkel, konstrukciókkal vetjük egybe. W. Schultz például a következőképpen érvel: „Ezen az alapon ha konzekvensen gondolkodunk, fel kell adnunk a »leképzés elméletét« (*Abbildtheorie*), azt a feltevést, miszerint a hírek a realitást tükrözik vissza. Valójában plauzibilisebbnek látszik az a kiindulás, hogy a hírek a környezet olyan interpretációi, amelyek a megfigyelhető és mindenekelőtt a megfigyelhetetlen történésekről adnak értelmezést. Így az is kijelenthető, hogy a hírek a »realitást« tulajdonképpen konstruálják. Tehát a környezet minket érdeklő aspektusai csupán azon keresztül válnak »eseményé«, hogy ekként definiálva érik el a tudatunkat. Emellett csekély a jelentősége annak, hogy az információknak vannak-e interszjektív módon megállapítható ténybeli megfelelői, csupán az számít döntőnek, hogy azokat a híreket, amelyekből az értelmezések származnak, »valóságosnak« fogadják el. Amennyiben ez fennáll, a hírek legalábbis konzekvenciájukban »realitásnak« tekinthetők.”²⁰

E fejtegetések ugyan számos megalapozott észrevételt tartalmaznak, a konstrukcióknak és a leképzésnek ez a merev szembeállítás indokolatlan és következetesen aligha fenntartható. Konstruktivitás és objektivitás nem egymást kizáró fogalmak. Egyaránt léteznek a valóságot helyesen és tévesen leképző konstrukciók, amelyeknek helyes vagy téves voltára, ha nem is két híradó rendelkezésére álló szűkös idő alatt, de akár néhány hetes perspektívában fény derülhet.²¹ És nyilvánvalóan léteznek olyan hírek is, amelyeknek érvényessége szinte azonnal eldönthető. Az a hír például, hogy „kétnapos látogatásra Vlagyimir Putyin pénteken Londonba érkezett” viszonylag könnyen ellenőrizhető. Természetesen számos jelentős hír objektivitása a közlés pillanatában nem megítélhető. A haditudósítók például sokszor egymásnak élesen ellentmondó tudósításokat adnak a háborús veszteségekről, egy város sikeres védelméről vagy eleséséről. Mégsem állíthatjuk, hogy utólag is eldönthetetlen, hogy a szóban forgó kérdésekben melyik tudósítás volt az objektívebb. A valóság és a róla alkotott hírek aligha tekinthetők egymástól elválasztott univerzumoknak, amelyek között csak egy irányban van átjárás. A szerkesztőségek szembesülhetnek a valóság átütő erejével és az önkényesen értelmezett eseményekről kiderülhet, hogy téves konstrukciók. A hírek lehetnek az orientációt nagymértékben elősegítő, az eseményeket viszonylag helyesen leképző, illetve félrevezető közlemények. Aki zárójelbe teszi magát a valóságot, feltételezve, hogy az egyáltalán nem összevethető a róla alkotott kijelentésekkel, az konzekvensen nem beszélhet tárgyilagos vagy kevésbé tárgyilagos hírekről: ugyanarról az eseményről beszámoló hírek között, ha következetes, legalábbis az igazságtartalmuk tekintetében nem tehet semmiféle összehasonlítást. Ilyen alapon egy valótlán közlemény helyreigazításának kényszere is jogosulatlan lenne, hiszen a panasztevő álláspontja, a nehezményezett kijelentés és a bíróság ítélete valóságtartalmuk tekintetében egymással összemérhetetlen konstrukciók. Érdemes újra kiemelni, hogy egy hír létrehozása – ahogy azt a fenti példa is illusztrálja – nem pusztán a hírkészítő konstrukciója, hanem számos kommunikációs partner által kontrollálható társadalmi cselekvés.

Már a hírek kiválogatásának eredménye sem tekinthető pusztán a kommunikátor, illetve a felé irányuló szerkesztőségi elvárások kizárólagos következményének. A szelektivitást ellenőrző kapuőrök szubjektivitása korlátozott. Számos esetben a közlés vagy nem-

közlés kérdése – a demokratikus nyilvánosság magas szintű érvényesülésénél – fel sem merül. Vannak olyan vitathatatlanul magas hírértékű események, amelyek szinte magától értetődő módon kerülnek a nap hírei közé. Az ilyen átütő erejű események hírré formálódása valamennyi vagy szinte valamennyi híradásban megvalósul. Ennyiben legalábbis a kiválasztásukban elhanyagolható az újságírói szubjektivitás szerepe. Mind a szelekciónak, mind a hír megformálásának szakaszában működnek olyan szakmai normák, technikák, rituálék²² és külső mechanizmusok, amelyek korlátozzák a konstrukciók önkényes formálódását. Konkurens hírszolgáltatások várható reagálása, a figyelő közönség, illetve esetenként a szemtanúk kontrollja és az események többféle lehetséges kimenetele is fokozott kiegyensúlyozottságra készíteti a megfelelő szakmai kompetenciával rendelkező újságírót.

Az objektivitás esélyei és követelményei természetesen másképpen vetődnek fel az üzenetfolyam egésze, egy nap híryanaga vagy egy konkrét hír tekintetében. Kétségtelen, hogy az üzenetrendszer egésze már csak az érvényesített hírértékek miatt is tartalmaz egyoldalúságokat. Környezetünknek a pillanatnyi hírértékekkel nem rendelkező események is részét, sőt bizonyosra vehető, hogy túlnyomó részét képezik. A legtöbb eseménynek a jelentősége a mindennapi életben éppen abban rejlik, hogy nincs hírértékük. A hírekről kirajzolódó összkép rendszerint a valóságos helyzetenél dramatizáltabb, konfliktustelítettebb, lármásabb és „szenzációsabb”. Az ilyen típusú – a legtöbb esetben az újságírói szelekció sajátosságaiból származó – eltulodások még akkor sem szüntethetők meg, ha a befogadók között gyakori az a benyomás, hogy a híradások állandóan tele vannak irritáló eseményekkel, konfliktusokkal, negativitásokkal. A hosszú távon keresztül formálódó összkép jelentős részben nem szándékolt torzításon alapul, hanem a mertoni értelemben felfogott látens következménynek tekinthető.²³ A helyes orientálódást célzó, nagy hírértékű közlemények még az objektivitás normáinak magas szintű betartása esetén is kelhetnek téves benyomásokat, különösen akkor, ha a befogadó kevéssé ismeri a hírkészítés folyamatait. Az ilyen jellegű „másodlagos torzításokat” célszerű megkülönböztetni az „elsőleges torzításoktól”. Az előbbieket többnyire nem kiküszöbölhetők, legfeljebb más – olykor a publicisztikán kívül eső – eszközökkel, például a tartomelemzések és a megfelelő statisztikai adatok egybevetése útján némileg ellensúlyozhatók.

Eltérő a helyzet az elsőleges torzítások megítélése esetén. Az egyedi hírek konstruálásánál normaként kezelhető, hogy az adott tér-idő szituáció korlátozott lehetőségei között is igazodni kell az objektív orientálódást leginkább elősegítő információk megformálásához. A hír objektivitása szempontjából meghatározó jelentőségű az objektivitás korlátainak jelzése. Az olyan kijelentéseknél, amelyeknél az adott pillanatban nem dönthető el az igaz vagy hamis kérdése, a kommunikátornak explicitté kell tennie a fennálló bizonytalanságot, illetve azt, hogy állítása milyen megfigyeléseken alapszik. A legtöbb esetben a nagy hírértékű eseményeknél a kommunikátor a tényállásról nem rendelkezik első kézből származó tapasztalatokkal. Már pedig nem alaptalan az a felfogás, hogy a másodkézből szerzett információknál nagyobb a pontatlanság veszélye és mennél több közvetítón keresztül éri el a befogadót az információ – ha az egyéb tényezőket konstansnak tekintjük –, annál kétségesebb a közlemény hitelessége. A hír alapjául szolgáló forrás vagy források megnevezése ilyen esetekben nemcsak a felelősség korlátozása miatt indokolt, hanem azért is, hogy jelezze a befogadó számára, hogy a hírközlő nem szemtanú és nincs saját megfigyelésen alapuló bizonyítéka a közlemény igazságáról. A hír ilyenkor közvetlenül egy másik közlő állításáról szól és csak közvetetten a hír tartalmáról. Ha például a hír úgy hangzik, hogy „A Kyodo hírügynökség szerint meghalt Csao Ce-jang”, a szerzőtől elsősorban az várható el, hogy a

megnevezett közlemény létezen és annak tartalmát a hírkészítő a közönség számára pontosan tolmácsolja. Az objektivitásukra nagy hangsúlyt fektető, mértékadó kommunikációs fórumok közönségük számára a hír piramis alakú megformálásával esetleg már az első mondatban vagy a közlemény címében kiemelik a hír forrását, amely adott esetben a közlemény validitásának mértékéről is tartalmaz egyfajta üzenetet. A „Ki mondta?”, „Kitől származik a hír?”, „Mások megerősítik-e a tartalmát?” típusú kérdések nemcsak a személyes kommunikáció hitelessége szempontjából jelentősek, hanem a tömegkommunikáció útján közzétett híreknél is.

Különösen fontos az óvatos, mértéktartó, a bizonytalanság fennállására utaló hangnem a fejlődésben lévő nyitott eseményeknél. A nyitottság hangsúlyozása nemcsak a várható, még ezután bekövetkező alternatív fejlemények korlátozott előrejelezhetősége miatt indokolt. A már megtörtént események értelmezését, az eseményt előidéző okok és a szereplők megítélését is más megvilágításba helyezhetik a még befejezetlen történések és a keletkező új ismeretek. Az ilyen helyzetek egyértelművé teszik, hogy az újságíró nem tekintheti feladatának az igazság saját kezű garantálását, de társadalmi megbízatásának tartozéka, hogy a saját eszköztárával hozzájáruljon az igazság megközelítésének kollektív folyamatához, a történések valóságghű leképzéséhez és a helyes interpretáció megtalálásához. Az eltérő eseményértelmezések széles skálájának bemutatása sem csak a kiegyensúlyozottság maximumából adódik, hanem a bizonytalanságok, az eltérő kimenetek lehetőségét is jelzik a befogadók számára. A még fejlődő eseményeket idő előtt lezárt, befejezett tényként feltüntetni a konvergens kommunikáció szabályainak a legsúlyosabb megsértései közé tartozik.

Az objektív tájékoztatásnak az angol liberális újságírásban már több mint másfél százada megfogalmazott normája a hírek és a kommentárok szétválasztása. Az eredeti norma nemcsak a hírek és a vélemények szigorú térbeli elkülönítésének követelményeit tartalmazta, hanem azt a törekvést is, hogy az előállított hírek függetlenek legyenek a lap irányvonalától. K. Schönbach kutatásai e tekintetben fontos tendenciákra irányították rá a figyelmet.²⁴ Elemzései impozánsan nagy és heterogén adatbázis alapján mutattak rá a rejtett szinkronizáció jelenségére. A feltárt összefüggések igazolták, hogy a szerkesztőségek gyakorlatában a hírek és a kommentárok kisebb-nagyobb összehangolása kimutatható. A rejtett szinkronizáció mértéke tekintetében azonban jelentősek az eltérések is. Az eredmények alapján aligha megkérdőjelezhető, hogy a rejtett szinkronizáció – legalábbis a szerkesztőségek szintjén – negatív irányban befolyásolja a hírek szelektálását és prezentálását.

A Schönbach által feltárt folyamatok napjainkban meglehetősen felerősödtek. Nemcsak a hírek és a kommentárok szinkronizációja észlelhető, hanem a hírek és a kommentárok közötti határok elmosódása is. A tények rövid, feszes leírását tartalmazó klasszikus hírek egyre inkább háttérbe kerülnek a hosszabb, sztoriszerűen megformált közleményekkel szemben. Ilyenkor nem csupán a hírek és a kommentárok keverednek, de a befogadók számára nem válnak el világosan a tényállítások, az értékítéletek, a becslések és a személyes vélemények sem. E formák növekvő keveredése, az eltérő komolyságú, stílusú és igazságtartalmú kvázi-hírek sajátos egyvelege a hírszerkesztés olyan anomikus folyamatára hívja fel a figyelmet, amely korlátozza a hírek validitását szabályozó mechanizmusokat. Az objektivitás megítélésének elemi feltétele a tényítéletek és a tőlük eltérő objektív, illetve szubjektív bizonyossággal rendelkező kijelentések világos szétválasztása.

A hírek objektivitásának fontos kritériuma a megfelelő háttér-információk biztosítása és az olyan, más szférákban előállított „médián kívüli adatok” publikálása, amelyek ismerete megkönnyíti a hír értelmezését és objektivitásának megítélését. A szűkebb értelemben

vett háttér-információk fontosságát számos elemző hangsúlyozza. Sokkal vitatottabb kérdés a tömegkommunikáción kívüli adatok közlésének és validitást kontrolláló szerepének megítélése. A médián kívüli adatok és a hírek szembesítésének lehetőségére K. E. Rosengren mutatott rá.²⁵ Olyan eseményekről, mint például a választások, a nemzetközi sportversenyek, a nemzeti termékek vagy a kamatlábak változása számos, a tömegkommunikációtól független intézmény produkál adatokat. A különböző intézményekben előállított közlemények összehasonlítása és szembesítése a szerző szerint javítja a média által konstruált képek és a valóság viszonyának megalapozottabb értékelését.²⁶ Az ilyen típusú összehasonlítások hasznossága nyilvánvaló. Legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy számos tárgykörben nem állnak rendelkezésre külső adatok. Felmerülnek ugyan ellenérvek is, amelyek szerint a statisztikákkal vagy akár a tudományos módszerekkel gyűjtött adatokkal való összehasonlítás nem a valósággal konfrontálja a médiában kialakított konstrukciókat, hanem más, szintén tudati képződményekkel. Ezek a szolipszizmus határait súroló érvek nem nyújtanak elégséges okot az egybevetések ignorálására. Ellenkezőleg, az effajta vizsgálódások egyaránt segíthetik a közlemények megbízhatóságának és validitásának ellenőrzését. Az egybevetések jelentőségét megkérdőjelező kritikák nem veszik figyelembe, hogyha például a médián belüli és kívüli trendek szignifikánsan eltérnek egymástól, miközben az utóbbiakat nagymértékű hasonlóság vagy egybeesés jellemzi, az önmagában is komoly kételyeket támaszt a szóban forgó közlemények megbízhatóságával szemben.

Az érvek és az ellenérvek mérlegelésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az említett területeken eltérő elvek szabályozzák a szelekciós folyamatot, különbözőek az időkeretek és az igazság feltárása sem azonos helyet foglal el a célok rangsorolásában. A tudomány esetében az igazság megértése és feltárása a szelekciós folyamat végső célja, amely normális feltételek mellett meghosszabbítja az időkereteket. Emellett szakértői testületek, kiépült és intézményesült eljárások arzenálja segíti az „igaz vagy hamis” kérdésének eldöntését. Az említettek miatt a tömegkommunikációban és a médián kívül előállított objektivációk esetén gyakran nem egyenértékű bizonyosságokról van szó és ezért fontos, hogy a hír vagy a tudósítás egyes elemei hogyan viszonyulnak a tudományos interpretációkhoz vagy más külső adatokhoz. Az eltérő leletek szembesítése növelheti a közlemények megbízhatóságát és validitását. A korrekt publikálási követelmények elengedhetetlen feltétele, hogy a saját közlemény és a külső adatok eltérései esetén a hírek tartalmazzák az eltéréseket, amelyek a befogadók számára a hír bizonyossága/bizonytalansága tekintetében fontos információk.

A szakmai hitelességre törekvő újságíróknak ugyan komolyan számolniuk kell az objektivitás elérésének mindazon nehézségeivel, amelyek munkájuk jellegzetes velejárói, nem adhatják fel az objektivitásra és az igazság feltárására irányuló szándékukat. Eredendő feladatuk a tájékoztatás, a közönség olyan hírekkel és kommentárokkal való ellátása, amely a befogadó számára lehetővé teszi az önálló mérlegelést, mindazoknak a hátrányoknak a korlátozását, amelyek az események személyes megközelítésének nehézségeiből adódnak. A hírek objektivitásának lehetetlenségét hirdető felfogások rejtett üzenete, hogy amit nem lehet megvalósítani, arra nem érdemes törekedni. Ez az álláspont felmenti az újságírót az alól, hogy első kézből szerzett tapasztalatai sokoldalú és árnyalt közzétételével a lehető legnagyobb mértékben csökkentse a befogadó közvetlen jelenlétének hiányából származó hátrányait. Az események megközelíthetőségének korlátaiból logikusan levezethető az a „szükséglet”, hogy a riporter dolga nem lehet más, mint hogy az elsődleges tapasztalatokkal nem rendelkező közönség számára megkísérelje nyitott formában reprodukálni az el-

sődleges tapasztalatok lehetséges sokféleségét, bemutatni azokat az eltérő interpretációk szempontjából releváns eseményrészleteket, amelyek az eltérő szemléletű befogadók számára lehetővé teszik az önálló helyzetértékelést. Az objektív hírszolgáltatás lehetőségét megkérdőjelező felfogás nem számol az embereknek az események hiteles megismerésére irányuló igényével. Miután a közönség jelentős része legalábbis releváns közéleti kérdésekben igényli a helyes orientációt, hosszabb távon elfordul azoktól a hírforrásoktól, amelyekről kiderül, hogy sorozatosan megsértik az objektivitás normáit. Ha a különböző újságok objektivitásának és szavahihetőségének nem létezne semmilyen, a valósággal is egybevethető kritériuma, akkor az ilyen – minden fedezet nélküli – hírszolgáltatás működését semmi sem legitimálná. Különösen indokolatlan lenne egyes közleményeiknek híreként való tálalása. A hírlapok presztízsét és eladhatóságát aligha növelné, ha az olvasók arról értesülnének, hogy a közzétett hírek csupán konstrukciók, amelyek igazságáról vagy hamisságáról semmi sem állítható. Ellenkezőleg: reális mérlegelések alapján aligha cáfolható, hogy a különböző hírszerkesztőségek egyazon eseményre vonatkozó hírei között nemcsak eltérések léteznek, hanem a véletlenekkel nem magyarázható egybeesések is. A korábbi hírekkel kapcsolatos tapasztalataik és az élet spontán validitási próbái alapján számos esetben a befogadók megalapozottabban tehetnek olyan kijelentéseket, hogy a szóban forgó eseményről *X* lap sokkalalábbban, kiegyensúlyozottabban, pontosabban és objektívebben tájékoztatott *Y* lapnál.

A hírek kialakuló objektivitási szintjében természetesen nemcsak a médián kívüli közlemények játszanak kontrolláló szerepet, hanem a többi hírszerkesztőség is. A hírek előállításának és formálódásának processzusa egyúttal médiumok közötti kommunikációs folyamat, amelynek során a szerkesztők figyelembe veszik más nyilvános fórumok helyzetértékelését, sőt a konvergens kommunikáció hálózati feltételeinek érvényesülése esetén törekedhetnek a más szerkesztőségek által felszínre hozott igazságmozaikok, rész-igazságok felhasználására. Ennyiben a hírszerkesztési folyamat tartalmazza a konvergens kommunikáció elemeit: ha a hírtermelők piacát nagyszámú előállító, magas szintű pluralitás és megfelelő hálózati sűrűség jellemzi, komoly esélye lehet az objektivitás interszubjektív növelésének. A nagymértékben centralizálódó és polarizálódó, egymással élesen szemben álló, szegregálódó hálózati struktúra esetén természetesen csökkennek a konvergencia lehetőségei, és a divergens kommunikáció folyamatai kerülnek előtérbe. A lehetséges interpretációk számának csökkenésével és a szemben álló álláspontok merev elutasításával a divergens, félreértéseken és félreértelmezéseken alapuló, „egymástól távolodó” politikai kommunikáció mintái alakulnak ki, amelyek blokkolják az igazság kooperatív közelítésének folyamatait.

A kommunikációs intézmények tulajdonviszonyai és hálózati sajátosságai mellett a nagyközönség reagálási is hatást gyakorolnak a hírszerkesztés objektivitására. E tekintetben különösen fontosak a figyelő közönség, az érintett véleménynyilvánítók és a szemtanúk, akik a közönség más csoportjainál szenzitívebbek és kritika tárgyává tehetik az észlelt egyoldalúságokat. A közönségnek ez az ellenőrző-korrekciós szerepe megsokszorozódik a kibermédia korszakában, amikor a kommunikáció horizontális pályáinak felerősödése, a földrajzi távolságok áthidalhatósága lehetővé teszi a színhelyek és a szemtanúk könnyebb elérhetőségét. A „kicsi a világ” szindrómája az internetkapcsolatokon keresztül kézzel foghatóvá válik és megnöveli a hamis információk leleplezésének esélyét. A szóban forgó változások a nagy presztízsű tömegkommunikációs intézmények szerkesztőségeit is arra ösztönözhetik, hogy körültekintőbben ellenőrizzék forrásaikat, alaposabban tanulmányozzák a

konkurens hírkínálatot, és fokozott erőfeszítéseket tegyenek az elsődleges torzítások csökkentésére.

A fentiekben talán sikerült érzékeltetni, hogy napjaink posztmodern társadalmában a hírek objektivitásának számos akadályja van. Kétségtelen, hogy a hírek egyoldalúságait és hibáit nem lehet a kommunikátorok egyedi tévedéseinek vagy véletlen kisiklásainak tulajdonítani. Jóllehet a torzítások nagyrészt strukturálisak, a tulajdonviszonyok módosításától a hírcsatornák feltételei gazdasági és jogi szabályozásán át az új kommunikációs technikák elterjedéséig és a nyilvánosság színvonalának emeléséig a hírelőállítás feltételeinek javítására számos lehetőség nyílik. E tényezők mellett is érdemes hangsúlyozni: az objektivitás elérésének elengedhetetlen feltétele a törekvés az objektivitásra.

JEGYZETEK

¹ Lásd D. M. White: The „Gate Keeper” A Case Study in the Selection of News. In D. Berkovitz: *Social Meanings of News. A Text Reader*. Thousand Oaks, London etc. Sage, 1997.

² Vö. M. Kunzik – A. Zipfel: *Publizistik*. Bohlau Verlag, Köln etc. 2001, 274. o.

³ A botrány eseménytípusának sajátossága, hogy nem a cselekvő, hanem egy külső informátor közlése, „leleplezése” által válik nyilvánossá. Ezzel kapcsolatban lásd H. Molotch – N. Lester: News as Purposive Behavior: On the Strategic Use of Routine, Events and Scandals. *American Sociological Review* (39), 1974.

⁴ Lásd D. Dajan – E. Katz: *Media Events. The Live Broadcasting of History*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.), London (England), 1994.

⁵ Részletesebben lásd Angelusz R.: *Kommunikáló társadalom*. Ferenczy Kiadó, Budapest, 1995.

⁶ A hírtételekkel foglalkozó irodalomból lásd például E. Östgaard: Factor's Influencing the Flow of News. *Journal of Peace Research* 1965 (2); J. Galtung – N. H. Ruge: The Structure of foreign News. *Journal of Peace Research*, 1969 (1); J. F. Staab: *Nachrichtenwert-Theorie. Formale Struktur und empirischer Gehalt*. Karl Alber Verlag, Freiburg-München, 1990; N. Luhmann: *Die Realität der Massenmedien*. (2., erweiterte Auflage) Westdeutscher Verlag, 1996.

⁷ A szükségletek típusairól, hierarchikus jellegükről és a biztonságsszükségletek sajátosságairól lásd A. H. Maslow: *Motivation and Personality*. New York, 1970. Lásd még K. O. Hondrich: *Menschliche Bedürfnisse und soziale Steuerung*. Rowohlt, Taschenbuch Verlag, Hamburg, 1975.

⁸ Vö. H. M. Kepplinger – R. Mathes: Künstliche Horizonte. Die Darstellung von Technik in Zeitungen und Zeitschriften der Bundesrepublik von 1965 bis 1986. In J. Scharioth – U. Harald: *Medien und Technikakzeptanz*. München, 1988.

⁹ Lásd J. Galtung – N. H. Ruge: i. m. 69. o.

¹⁰ N. Luhmann: i. m. 78. o.

¹¹ A prominenciának a közlemények szelekciójában játszott szerepével kapcsolatban lásd B. Peters „Öffentlichkeitselite” – Bedingungen und Bedeutungen von Prominenz. In *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. (Hrsg. von F. Neidhardt), Westdeutscher Verlag. Sonderheft (34), 1994.

¹² A rekurzivitás jelentőségével kapcsolatban lásd N. Luhmann: i. m. 68. o., valamint „A konstruktivizmus megismerésprogramja és az ismeretlenül maradó realitás” című tanulmányát, in *Látom azt, amit te nem látsz*. Osiris, Budapest, 1999, 83. o.

¹³ Ezzel kapcsolatban lásd a „Nyilvánosság és a társadalmi látásviszonyok” című tanulmányomat. In Angelusz R.: *A láthatóság görbe tükrői. Társadalomoptikai tanulmányok*. Új Mandátum, Budapest, 2000.

¹⁴ Vö. H. N. Kepplinger: Der Nachrichtenwert der Nachrichtenfaktoren. In C. Holtz-Bacha (Hrsg.): *Wie die Medien die Welt erschaffen und wie die Menschen darin leben*. Oppladen-Wiesbaden, 1998.

¹⁵ Vö. J. Lichtenberg: *In Defense of Objectivity in Mass Media and Society*. In I. Curran and M. Gurevitch (eds.), London etc. 1991.

¹⁶ A régi közismert igazság kimondásának például nincs hírértéke. Ha azonban egyúttal új megvilágításba helyez korábban téves hiedelmeket, újdonsága folytán mobilizálja az információszükségeket.

¹⁷ N. Luhmann: *Die Realität der Massenmedien*. (2., erweiterte Auflage) Westdeutscher Verlag, Opladen, 1996, 73. o.

¹⁸ Lásd például G. Tuchman: *Mitosz és tudatipar*. Tömegkommunikációs kutatóközpont, Műhely (10/32), Budapest, 1979, 23. o.

¹⁹ Természetesen könnyen előfordulhat, hogy a szerkesztőségek tévesen becslik meg az események hírértékét. A kommunikátorok olykor érdektelen történeteknek viszonylag nagy hírértéket tulajdonítanak vagy ami sokkal súlyosabb mulasztás, olykor a hírértékek felszínes sztereotíp alkalmazása miatt nem vesznek észre potenciálisan nagy hírértékű fontos eseményeket.

²⁰ W. Schulz: *Die Konstruktion von Realität in den Nachrichtenmedien*. Karl Alber Verlag, Freiburg–München, 1976, 28. o.

²¹ A kötelező normák követése, ha nem is garantálja az objektivitást, a stratégiai rituálé betartása bizonyos védelmet biztosít a kommunikátorok számára. Lásd G. Tuchman: *Objectivity as Strategic Ritual: An Examination of Newsman's Notion of Objectivity*. *American Journal of Sociology* (77), 1966.

²² Legalábbis amíg a tudomány nem adja fel az igazság feltárására irányuló törekvéseit, mindig lesznek olyan kutatók, akik a hírek torzulásának jelenségeit tanulmányozzák. Ennyiben a szociológiai kutatók is hozzájárulnak ahhoz, hogy a hírek és a valóság viszonyának kérdései a hírtermelés folyamatában se váljanak megkerülhetővé.

²³ Lásd R. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat, Budapest, 1980.

²⁴ Lásd K. Schönbach: *Trennung von Nachricht und Meinung*. Karl Alber Verlag, Freiburg–München, 1977.

²⁵ Vésd össze K. E. Rosengren: *International News: Intra and Extra Media Data*. *Acta Sociologica* (13), 1970.

²⁶ Lásd K. E. Rosengren: *International News: Methods, Data and Theory*. *Journal of Peace Research* (11), 1974.

Lengyel György – Lőrincz László – Siklós Viktória –
Füleki Dániel

HIDAK A DIGITÁLIS SZAKADÉK FÖLÖTT

BEVEZETŐ

Ez a tanulmány azt a kérdést vizsgálja, hogy miként befolyásolják az egyéni és a társadalmi adottságok a számítógépes tudást és az annak megszerzésére irányuló hajlandóságot. Abból az empirikusan megalapozott feltevésből indulunk ki, hogy a számítógépes tudás pozitív hatással van a jövedelmi esélyekre, a számítógépes ismereteket pedig jelentősen befolyásolják az egyén piaci pozíciói, kulturális és demográfiai adottságai. Könnyen lehet, hogy szisztematikus és mély különbségek vannak a belső munkaerőpiacon jelenlévők és az arról kiszorultak, a szegények és gazdagok, a városiak és a falusiak, az iskolázottak és az iskolázatlanok, a fiatalok és az idősek számítógépes ismeretei között. Létezhetnek azonban olyan intézményi és primordiális adottságok, amelyek befolyásolják ezeket a különbségeket, mivel kapcsolatban állnak a számítógépes ismeretek megszerzésére való hajlandósággal. Négy ilyen kézenfekvő tényező hatását kívánjuk tesztelni: a munkahelyi számítógépes ellátottság, a települési információs infrastruktúra, a mobilkommunikáció és a családi számítógépes ismeretek hatását.

A digitális szakadék (digital divide) fogalmát a különböző társadalmi csoportok információs társadalomba való bekapcsolódási lehetőségének kutatása kapcsán használják. Ennek egy lehetséges széles megközelítését adja az OECD (2001), amely szerint a digitális szakadék többféle különbséget jelöl országok között és országokon belül is.¹

Digitális szakadékról egy társadalmon belül akkor beszélhetünk, ha szisztematikus és mély különbségek vannak egyes társadalmi csoportok között az információs technológiával kapcsolatos tudás és hozzáférés tekintetében. Szélső formájában ez azt jelentheti, hogy bizonyos (lakóhelyi, iskolai, életkori, etnikai stb.) jellemzőkkel rendelkező csoportok ki vannak zárva az információs társadalomból, míg mások részt vesznek benne. A digitális szakadékot általában az információs társadalomhoz kötődő internethasználat alapján szokták mérni, azonban ugyanígy releváns az ehhez szükséges számítógép-használat vizsgálata, illetve a hozzáférés jellegű mutatók számítása is. A digitális szakadék mérése alapvetően empirikus kérdés, ennek úttörő tanulmánya az Egyesült Államokban a Department of Commerce és a NTIA által készített tanulmányosorozat.² A digitális szakadékkal foglalkozó

szervezők nem csak az egyének közötti különbségeket, hanem az országok közötti különbségeket is vizsgálták empirikusan, annak az okát keresve, hogy mik az egyes országok közötti különbségek okai.³

A digitális szakadék körüli vita résztvevői általában nem az adott időben létező különbségeket kérdőjelezzik meg, hanem azt a normatív elvet, hogy szükséges az egyenlősítés a digitális javak tekintetében, tehát hogy valóban mások-e ezek, mint más fogyasztási cikkek. Van olyan álláspont, amelyik szerint önmagában az, hogy valakinek van valamije, másnak pedig nincs, még nem igazolja, hogy egy fontos társadalmi problémáról van szó. Akik a digitális szakadék létét hangsúlyozzák, gyakran elmulasztják annak ellenőrzését, hogy az egyes társadalmi dimenziókban mutatkozó különbségek összeállnak-e egy rendszerré. Továbbá elmulasztják annak ellenőrzését is, hogy vannak-e olyan társadalmi mechanizmusok, amelyek kiegyenlíthetik a kezdeti erős különbségeket. Fontos ugyanis észrevenni, hogy nem egyszeri jelenséggel, hanem egy időbeli folyamattal van dolgunk: egy technológia elterjedésével, diffúzióval különböző társadalmi rétegekben. Egy újonnan megjelenő technológia kezdetben többnyire igen drága, majd – ha sikeres technológiáról van szó – egyre olcsóbb lesz, és egyre szélesebb körben terjed el. Egy nézőpont szerint tehát csak annyiról van szó, hogy az újdonságok megjelenésük után előnyt jelenthetnek birtoklóknak, akik ezt a magasabb árban meg is fizetik – amikor pedig már olyan olcsóvá válik a termék, hogy széles kör számára elérhető, már nem jelent előnyt a birtoklása, illetve addigra megjelenik az adott technológiának egy fejlettebb változata. A NTIA jelentése szerint például 1998 és 2000 között az USA-ban gyakorlatilag eltűnt a férfiak és nők internethasználata közötti (egyébként sem jelentős) különbség, illetve a vidéki háztartások is jelentősen felzárkóztak az országos átlaghoz (NTIA 2000 xv-xvi o.). Mindez gyakran nem azt jelenti, hogy megszűnnek az egyenlőtlenségek, hanem hogy más mutatókkal mérhetők. Fenti körülmények közt 2002-ben már nehéz elemezni azt, hogy mely háztartásban van mobiltelefon, és melyikben nincs. A valódi különbség azzal mérhető, hogy hány készülék van a háztartásban és mire használják azokat. Azaz miután egy technológia elterjedt, a használatában mutatkozó eredeti különbség áttevéődik az adott technológia eltérő mennyiségeire vagy minőségeire, illetve egy fejlettebb technológiára. (Az internettel kapcsolatban például lásd: Hargittai 2002.) Mikor a digitális szakadék jelensége mellett a terjedési folyamat jelenségeire is ráirányítjuk a figyelmet, nem gondoljuk, hogy a kezdetben mutatkozó különbségek lényegtelenek, s automatikusan felszámolódnak. Éppen annak ellenőrzését tartjuk szükségesnek, hogy a terjedést elősegítő társadalmi mechanizmusok mennyire erősek, mennyire képesek a különbségek csökkentésére.

A technológia időbeli elterjedésének vizsgálatakor nagy jelentősége van annak, hogy hogyan definiáljuk az újdonságot, amiről szó van. Jelentős leegyszerűsítés lehet például a „személyi számítógép”, mint fogalom használata: nem biztos ugyanis, hogy valóban előnyben van az, aki a kilencvenes évek elején Commodore gépet vásárolt, azzal szemben, aki az első PC-jét a kilencvenes évek közepén vásárolta. S bár kevésbé – csak sebességükben – térnek el a különböző internetkapcsolatok, azonban ez is jelentős hatással lehet a használati szokásokra.

A digitális szakadék időlegessége mellett érvelhetnénk továbbá azzal, hogy az internettel kapcsolatos egyenlőtlenségek valószínűleg jelentős részben a magas költségekből és a számítógép ismeretének hiányából származnak. Márpedig van olyan álláspont is, amelyik szerint az internet számítógéphez kötöttsége egy technikai ugrás (mobiltelefon, vagy televíziós alapú internet) következtében – mely olcsó, standardizált hozzáférést biztosít – rövid időn belül el is tűnhet, ami merőben új helyzetet teremt.

Mindenesetre az általánosan elfogadott nézet az, hogy a digitális kultúrából való kimaradás tartós lemaradással fenyeget. Meg kell jegyezni továbbá, hogy termékeny lehet Magyarország fejlett országokhoz való hasonlítása az internet elterjedése kapcsán, azonban a tanulmány elkészültének időpontjában jelentős lemaradásunk van nem csak a nyugat-európai, hanem egyes közép-európai országok mögött is ebből a szempontból.⁴

A különböző társadalmi csoportok különböző időben való bekapcsolódását jósolja a diffúzióelméletnek nevezett irányzat is, amely különböző innovációk elterjedésével foglalkozik [Rogers 1995 (4), Valente 1995, Katz 1999]. Az elmélet alapja, hogy az innováció elterjedése során az emberek nem elszigetelten döntenek, hanem hatnak egymásra, a diffúzió tehát társadalmilag beágyazott folyamat. Általában megkülönböztethetünk egy, a többiek-től függő hatást, illetve egy ettől független hatást (amelyet bizonyos esetekben például a tömegkommunikáció hatásával azonosítanak, például Muller–Mahajan–Bass 1990). Ezt a kétféle hatást – a társadalmi kapcsolatoktól függő és attól független tényezőket – különíti el klasszikus tanulmányában Coleman, Katz és Menzel (1966) is. Egy új gyógyszer alkalmazásának vizsgálatában kimutatták, hogy bár az orvosok nagyon nagy többsége a gyógyszer-gyár ügynökétől hallott az új gyógyszerről először, 90 százalékuk csak akkor kezdte el használni, amikor legalább 2 forrásból hallott róla (például másik orvostól). A kapcsolatok hatását vizsgálva kiderült, hogy jelentősen befolyásolják az alkalmazás kezdetének időpontját kapcsolatoktól független tényezők, de ha kettéválasztották az orvosokat társadalmilag integráltakra és izoláltakra, kiderült, hogy az új gyógyszer elterjedése az izolált orvosok között lineáris folyamat, míg az integráltak esetében a kapcsolatok miatt a gyógyszer alkalmazása gyorsuló ütemben terjedt el. Ezt a mintázatot – a létező számítógépek száma és az új belépők száma közötti kapcsolatot – mutatja ki az USA városaira empirikusan Goolsbee és Klenow (2002) tanulmánya.

A homofília (Lazarsfeld–Merton 1964) modellje alapján az emberek szívesebben teremtenek kapcsolatot olyanokkal, akik hasonló hitekkkel, tudáskészlettel rendelkeznek: könnyebben megértik egymást. A másféle emberekkel való interakció viszont frusztrációhoz vezet, ezért ritkább. E miatt az innovációk is inkább hasonló csoportokban terjednek (például a számítógépek a felsővezetők között – Kearns 1992). Az információs technológiákra alkalmazva az elméletet plauzibilis magyarázatot ad a digitális szakadék kialakulásáról: a technológiák ugyanis először a magasabb státuszú csoportokban terjednek el, és a homofília miatt nehezen jutnak át más csoportokba.

A szakadék áthidalása (bridging the digital divide) kifejezés általában olyan törekvések elnevezésére szolgál, amelyek a különbségek csökkentését tűzték ki célul (pl. Servon 2002, Schön et al. 1999). Ez nagyon sokféle politikai eszközt jelenthet. Az OECD (2001) például a következőket említi: hálózati infrastruktúra fejlesztése (hálózatépítés, versenyzőstönző szabályozás), hozzáférés elterjesztése (iskolai és nyilvános hozzáférés kifejlesztése), oktatás, képzés (iskolai és szakmai továbbképzés), elterjedés segítése az üzleti világban (kisvállalatok, vidéki területek), állami projektek (on-line szolgáltatások), nemzetközi együttműködés. A digitális szakadék áthidalásával sok civil szervezet foglalkozik a kormányokon kívül, a különböző képzési formák, vagy a számítógép-hálózatok eljuttatása a szegény országokba gyakori példája tevékenységüknek. Kézenfekvőnek tűnik az a feltevés, hogy az információs technológia terjedése, s a lokális hálózatok megjelenése hozzájárulhat a társadalmi erőforrások bővüléséhez, s a közösségi aktivitás megerősödéséhez. Vizsgálati eredmények arra utalnak, hogy a hálózatok inkább a korábbi erős kapcsolatok reaktivizálását szolgálták, illetve hogy a korábbi erős közösségi tevékenység járult hozzá

érdemben a lokális hálózatok megjelenéséhez (Hampton–Wellman 2002, Kavanaugh–Patterson 2002).

Mi a hidakat a fejlesztéspolitikai értelmezésnél tágabb jelentésben használjuk: olyan tényezőket keresünk, amelyek kapcsolatban állnak a számítógépes tanulási hajlandósággal és ezért befolyással vannak a különbségek alakulására, a digitális szakadék dimenzióit átmetszve, „hidat alkotva”. Ilyen lehet egyebek közt a munkahelyi számítógépes hozzáférés, az, hogy valaki megfelelően tudja-e használni a mobil telefont, hogy a családban van-e valaki, aki tud számítógépezni, illetve hogy van-e a településen teleház, vagy más nyilvános Internetezési lehetőség. A teleháznak a diffúzióelmélet értelmében főleg abban az esetben kellene hatással lennie, ha a számítógépek még nem terjedtek el a háztartásokban, mivel ekkor nagyobb a pótlólagos információ szerepe. Továbbá akkor lehet nagyobb szerepe a teleháznak, ha az más intézményekkel együtt működik. A teleház-mozgalom ideológiája az, hogy az intézmény különböző közösségi funkciókat egyszerre tölt be, közösségi találkozási pontként működik, s közelebb hozza az információs technológiát a lakossághoz:

„Amióta megnyitottuk a teleházat, a családoknál lévő számítógépek száma óriási növekedést mutat, a nulláról ez 72-re nőtt. 72 családban nem az volt a fontos 1996 és 2001 között, hogy ki tud még többet inni, hanem hogy a gyerekek számítógépe legyen. Óriási dolog. Ez volt az egyik cél... Ha ez nincs ma Neszmélyen, akkor nincs 72 családban számítógép, és a neszmélyi gyerekek még mindig, 2001 Magyarországon sem juthat a számítógép közelébe. Szóval ez a hátrány csökkentése.”

„Szóval az a misszió, hogy a gyerekeknek a birtokába kell adni ezeket a rendszereket, hogy legyen ő a tanulás képességének a kulcsa. Ez akkor valósul meg, ha odaülzs mellé...” (N. I., Neszmély.)

A fenti érvelés érvényességét azért természetesen korlátozza, hogy a számítógépek más falvakban is jelentősen elterjedtek 1996 és 2001 között, olyanokban, amelyekben nincs teleház. Hasonló küldetéstudatról számol be következő interjúalanyunk is:

„Igen, csak az van, hogy én is a falu lakóin szeretnék segíteni, hogy minél több mindenhez értsek, minél műveltebbek legyenek, szóval én ebben próbálok mindent, hogy az emberek tudatát egy kicsit előbbre vinni. Ez ma nagyon fontos, én úgy érzem, hogy a közösségépítés nagyon fontos dolog egy kis településen főleg, de ezt mi magunk nem tudjuk megcsinálni, nekünk ehhez segítségre van szükségünk. De már el is van késve a dolog, mert annyira gyorsan változik a világ, és én annyira el vagyok keseredve, mert mi mindig mindenhol hátul kullogunk, és akkor még le is taposnak bennünket.” (F. M., Cserénfa.)

A teleház tehát azért is hozzájárulhat a számítógépek ismeretének és használatának terjesztéséhez, mert gyakran felvállalt szándék áll mögötte. Amerikai példákból ismert, hogy a sikeres teleházak,⁵ illetve programok (ahol nemcsak hozzáférést, hanem képzést és egyéb programokat is biztosítanak) kulcsa többek között a küldetéstudattal rendelkező vezető,⁶ ami azt jelenti, hogy személyesen is megpróbálja bevonni az embereket, amennyiben szükséges.

Az alábbiakban először hipotéziseket fogalmazunk meg a digitális szakadékra és a hidakra vonatkozóan, röviden ismertetjük a vizsgálatot és a mintát, majd ellenőrizzük, hogy az általunk vizsgált kistérségben beszélhetünk-e digitális szakadékról. Ezt követően pontosítjuk a hidakra vonatkozó hipotéziseinket és ellenőrizzük azok érvényességét.

Két hipotézisünk van a digitális szakadékra, s négy a szakadékat átívelő hidakra vonatkozóan.

- D1. A számítógépes tudás tekintetében szisztematikus és jelentős különbségek vannak a fontos társadalmi-demográfiai változók (kor, nem, településtípus, iskolai végzettség, munkaerőpiaci jelenlét, jövedelem) szerint, s e különbségek egymással is összefüggenek.
- D2. A számítógépes tanulási hajlandóság tekintetében ugyancsak jelentős és szisztematikus különbségeket várunk a társadalmi-demográfiai változók mentén, s azt, hogy e különbségek hasonló mértékűek, mint a számítógépes tudás esetében.
- H1. Első híd-hipotézisünk azt mondja, hogy akinek van a munkahelyén számítógépes hozzáférési lehetősége, az nagyobb eséllyel tud és nagyobb eséllyel tanulna meg számítógépezni mint a többiek. A munkahelyen látott lehetőségek, az ott elsajátított készségek és kihívások sok felnőtt esetében járulhattak hozzá ahhoz, hogy a számítógépes kultúrával szembesüljenek. Az, hogy a munkahelyén az egyén hozzáférhet a számítógéphez, személyes tapasztalatot jelenthet, információt a munkatársaktól.
- H2. Az információs penetráció mutatói tekintetében jelentős különbségek vannak ugyan a városok és falvak között, ám az információs technológia egyik legígéretesebb aspektusa éppen az, hogy áthidalhatja a társadalmi térbeli távolságokat. Második hipotézisünk tehát az, hogy a település infokommunikációs ellátottsága pozitív kapcsolatban áll a lakosság számítógép-tanulási hajlandóságával, akkor is, ha a város és a falu közötti különbségek hatását kiszűrjük. Konkrétan arra számítunk, hogy a településen lévő teleház, vagy más nyilvános internet-elérhetőség pozitív kapcsolatban áll a lakosság számítógép-tudásával és számítógép-tanulási hajlandóságával, valamint hogy a település relatív számítógép-ellátottsága ugyancsak pozitív kapcsolatban áll a tanulási hajlandósággal. Jelentősen meggyorsíthatja a településen az információs technológia terjedését, ha nem kell egy kockázatos családi beruházás ahhoz, hogy valaki használhassa a számítógépet, vagy az internetet. A teleházba járóktól közvetlenül információt is gyűjthetünk a számítógéppel és az internettel kapcsolatban. Lényeges különbség van a médiából származó információ és a hozzánk hasonlóak személyes tapasztalatai között a technológia használhatóságát illetően. Egy ilyen intézmény léte elvileg a jelenség közelebb hozását, és az interakció is elősegíti egy ilyen speciális térben, sőt, gyakran van az intézményben valaki, akitől segítséget lehet kérni.
- H3. Bár a mobiltelefon és a számítógép jelenleg nagy különbségeket mutat az igényelt beruházás mértékét tekintve, s használatuk bonyolultsági foka is eltér, kettejük közt mind a birtoklás, mind pedig a készségek tekintetében sok hasonlóság és pozitív kapcsolat van. Mivel a mobil telefon elterjedtebb, arra számítunk, hogy akik használják a mobil SMS-szolgáltatást, azok az átlagosnál nagyobb eséllyel tanulnának meg számítógépezni is. A hipotézis összhangban áll az innovációelméleti modellekkel, oly módon, hogy a mobilkommunikáció ismerete csökkenti a távolságot, a bizonytalanságot az új technológiával szemben.
- H4. Sok készséget sajátítunk el nem szervezett formában, csupán a hétköznapi során ellesve. Ez a tudás megszerzésének kevés költséget igénylő, bár kétségkívül esetleges módja. Vannak azonban, akik kifejezetten ezt preferálják, mivel egy szervezett képzésen kényelmetlenül éreznék magukat. Az sem sürölődásmentes, ha egy megkérdőjelezhetetlen tekintélyű családfő a gyermekétől tanulja az internet használatát,

családon belül azonban ezek a dolgok könnyebben elrendeződnek, nem jelenthetnek áthidalhatatlan akadályt. Arra számítunk, hogy akinek a családjában van már valaki, aki számítógépes ismeretekkel rendelkezik, az az átlagosnál inkább tanulna meg maga is számítógépezni. Ebben az esetben a családi kapcsolat természetesen erős kötést jelent, a számítógépezni tudó pedig az az információs bróker, aki más közegből (iskola, munkahely) a számítógéppel és az információs társadalommal kapcsolatos információkat közvetíti (Burt 1999). Akkor pedig, amikor az újdonsággal kapcsolatban döntünk, nagy szerepe van a személyes kapcsolatoknak, mint ahogy ezt a korábban hivatkozott Coleman–Katz–Menzel-tanulmány kimutatja például. Akiknek tehát van ilyen családi kapcsolatuk, elvileg nagyobb arányban kellene érdeklődniük a számítógép iránt és elsajátítani annak használatát.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az általunk vizsgált tényezők nem szüntetik meg automatikusan az információs technológia birtoklásában mutatkozó szisztematikus társadalmi különbségeket. A családon belüli tanulás lehetősége csökkentheti ugyan az idős és a fiatalok közti tudásbeli különbségeket, de nem befolyásolja a szegények és a gazdagok hozzáférési esélyeit. A munkahelyi tanulás lehetősége nem érinti azokat, akik nincsenek jelen a munkaerőpiacon. Mindazonáltal ha van olyan társadalmpolitikai szándék, amelyik a települések és a társadalmi csoportok közötti számítógép-hozzáférési esélyek kiegyenlítését célozza, az számításba veheti az általunk vizsgált terjedési hidak és csatornák hatékonyságát, hatását és mellékhatásait.

E hipotéziseket táblastatistikákkal és logisztikus regressziós modellekkel kívánjuk tesztelni. (Azokban a modellekben, amelyekben a tanulási hajlandóság a függő változó, természetesen a számítógéphez már értőket kihagyjuk az elemzésből.)

A vizsgálatról és a mintáról

Az elemzéshez azt a 800 fős, a kaposvári kistérségre reprezentatív adatbázist használjuk, amelyet a BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének kutatása során vettünk fel 2002 januárjában. A kistérségben a bekerülési arány meglehetősen nagy volt: a 18 éven felülieken belül 0,8%, a háztartások között 1,8%. A mintában a valós megoszlásnak megfelelően nagy súlya van Kaposvárnak (55%), a többi esetet a kistérség 77 kisebb településéből a mintába került 23 adja.⁷

	kaposvári kistérség (2002. jan.)	országos átlag (2001. szept. – WIP) (ugyanúgy a 18 éven felüliekre)
Internethasználat	11,7%	14,6%
Számítógép-hozzáférés otthon	29,0%	25,4%

Az általunk vizsgált kaposvári kistérség egyébként az információtechnológiai mutatók, ezen belül a számítógép-hozzáférés szempontjából megfelel a hazai átlagnak, hibahátáron belül, némiképp afölött van.

A különböző mutatók mentén különböző dimenziói értelmezhetők a digitális szakadék-nak (DiMaggio et al. 2001). Ezek közül itt a hozzáférés, a használat és az ismeret dimenzióit

emelnék ki, amelyek között természetesen erős összefüggések vannak. számítógéppel rendelkező családok 98%-ában értett is valaki a számítógéphez, illetve a számítógép ismerete esetén sokkal inkább tervezik is számítógép vásárlását (azok közül, akik nem értettek a számítógéphez, 14% tervezte, azok közül, akik értettek hozzá, 51%). Amikor tehát a digitális szakadékot tárgyaljuk, érdemesnek tűnik a tudást megvizsgálni, ez ugyanis igen jelentős magyarázó tényezője lehet a hozzáférésnek és a használatnak. Az információs társadalomból való kimaradás okait két fő okra vezetik vissza: a gazdasági erőforrások hiányára, illetve az érdeklődés hiányára. Továbbá, a használat – s gyakorlatilag ezzel az információs társadalomba való bekapcsolódás – eltéréseinek jövőbeni alakulása is jelentős mértékben az ismeret és a tanulási szándék függvényében alakul. két tényező közül ugyanis az anyagi erőforrások hiánya kisebb szerepet játszik, ha a technológia széles körben elérhető.

Digitális szakadékok a kistérségben

A számítógépes tudás igen erősen összefügg a munkaerőpiaci jelenléttel: a vezetők és az értelmiségiek több mint négyötöde, a vállalkozók közel fele, de a nyugdíjasoknak csupán alig több mint egytizede tud számítógépezni (1. táblázat). Mivel a fizikai dolgozók és a nem nyugdíjas egyéb inaktív népesség körében a számítógépes hozzáértés közel azonos mértékű, egyaránt az egyharmadot meghaladó, a munkaerőpiac valójában kétféle módon is strukturálja az infokommunikációs tudást. munkaerőpiaci jelenlét az egyik tényező, a másik pedig az, hogy a munkaerőpiacon belül valaki kékgalléros, vagy fehérgalléros, illetve vállalkozói munkát lát-e el. két hatás nagyjából ugyanolyan erős. nem dolgozók közül 20,3, a dolgozók közül 57,5% ért a számítógépekhez. A dolgozókon belül a kékgallérosok közül 35,8, a fehérgalléros/vállalkozó csoportban 78,1% volt a hozzáértők aránya. (Az aktivitás Cramer V-je 0,384, a gallér színéé 0,428.)

1. táblázat

A számítógépezni tudók aránya

	%	Cramer's V/Phi	Szignifikancia
Átlag	37,3		
Aktivitás: nyugdíjas	11,5	.54	.000
Iskolai végzettség: 8 általános	8,3	.55	.000
Jövedelem: alsó kvartilis	21,6	.29	.000
Település: falu	33,1	.08	.02
Kor: 60 év feletti	8,8	.39	.000

N = 798

Érthetően igen erős az összefüggés az *iskolai végzettség* és a számítógépes ismeretek között: a nyolc általánost végzetek kevesebb, mint tizede, az érettségizettek kétharmada tud számítógépezni. Hasonlóképpen szignifikáns összefüggéseket mutat a számítógépes tudás az *életkorral* is. A hozzáértés a legfiatalabb, 18–29 éves korosztályban a leggyakoribb, 65% és fokozatosan csökken a 10 éves korosztályonként kb. 10%-kal a 40–59 éves

korosztályig, ahol 32% ért a számítógéphez. Drasztikus a különbség viszont ehhez képest a 60 év feletti korosztályban, ahol mindössze 8,8% tud számítógépezni. A számítógépes tudás összefügg a *jövedelemmel* is, bár ez utóbbi vonatkozásában a kapcsolat kevésbé erős. Ugyancsak szignifikáns, de kisebb mértékű különbség mutatkozik a *városi és a falusi népesség számítógépes tudása* közt.

A digitális szakadék nem csak keresztábrákkal, hanem többváltozós, logisztikus regressziós modellel is kimutatható (2. táblázat). Az elemzés tanulsága, hogy a nagy R^2 megerősíti a számítógépes tudásban mutatkozó szakadék létét. A változókat tekintve az előzőekben vizsgált összes változó szignifikáns lett, kivéve a Kaposvár-vidék és a családméret (egyedülálló vagy nem). Ebből az a következtetés adódik, hogy bár ezek a magyarázó változók összefüggőek, a szakadék többdimenziós, a háttérváltozók egymástól független befolyást is gyakorolnak. A kapcsolat iránya a többváltozós modellben a szignifikáns változók esetében megegyezik a kétváltozós elemzés alapján várttal – nincs tehát olyan hatás, hogy valamilyen háttérváltozóval való erős korreláció miatt lett volna a kétváltozós elemzésben ellenkező a kapcsolat iránya. (A változók elnevezése: ISK = iskolai végzettség, JOVKAT = jövedelmi kategória, DOLOG = dolgozik, aktív, KOR = életkor, KVAR = településtípus, Kaposvár/vidék, EGYALL = egyedülálló.)

2. táblázat

A számítógépes tudásban mutatkozó digitális szakadék (többváltozós elemzés)

Változók	B	S.E.	Wald	df	Sig	R ²
ISK4*			110,6295	3	,0000	,3149
ISK4(1)	,7555	,30676	,0661	1	,0138	,0621
ISK4(2)	2,5972	,3110	69,7431	1	,0000	,2534
ISK4(3)	3,3789	,4059	69,3111	1	,0000	,2526
JOVKAT5**			15,2201	4	,0043	,0827
JOVKAT5(1)	,4679	,3161	2,1906	1	,1389	,0134
JOVKAT5(2)	,5122	,3233	2,5107	1	,1131	,0220
JOVKAT5(3)	1,1372	,3330	11,6626	1	,0006	,0957
JOVKAT5(4)	1,0904	,3564	9,3588	1	,0022	,0835
DOLG	,7798	,2101	13,7719	1	,0002	,1056
KOR	-,0748	,0088	72,0636	1	,0000	,2577
K1	,2107	,2062	1,0437	1	,3070	,0000
KVAR	-,2144	,2205	,9457	1	,3308	,0000
EGYALL	,3255	,4211	,5978	1	,4394	,0000
Constant	,0908	,5741	,0250	1	,8744	

Megjegyzések:

*: viszonyítás: 8 ált. vagy kevesebb. 1: szakmunkás, 2: érettségi, 3: felsőfokú

** : viszonyítás: alsó negyed. 1: 2. Negyed 2: 3. Negyed 3: felső negyed 4: nem adta meg

N = 799 Cox & Snell R²: 0,406, Nagelkerke R²: 0,554

A 3. táblázat eredményeit összevetve a digitális szakadék kapcsán mondottakkal kiderül, hogy a gazdasági és a kulturális adottságok többsége érdemi befolyást gyakorol a számítógépes tanulási hajlandóságra is, ám ez a kapcsolat általában kevésbé erős, mint a már meglévő tudás tekintetében. Egy esetben, a város és a falu közötti különbség vonatkozásában az egyébként sem erős kapcsolat a tanulási hajlandóság tekintetében elveszítette szignifikanciáját.

3. táblázat

Azok aránya, akik részt vennének kedvezményes számítógépes tanfolyamon⁸

	%	Cramer's V/Phi	Szignifikancia
Átlag	24,3		
Aktivitás: nyugdíjas	8,6	.37	.000
Iskolai végzettség: 8. ált.	16,8	.17	.002
Jövedelem: alsó kvartilis	38,0	.21	.000
Település: falu	26,3	.05	ns.
Kor: 60 év felettiek	3,4	.5	.000

N = 501

Mindebből azt a következtetésképpen levonhatjuk, hogy a digitális szakadék létezik, de nem mélyül. A tanulási szándékok tekintetében a különbségek kevésbé markánsak, mint az aktuális tudás esetében. A digitális szakadék indikátorai általában egyazon irányban befolyásolják a számítógépes tudást és a tanulási hajlandóságot (nagyon erős összefüggés van a kor és a tanulási szándék között: a fiatalabbak sokkal inkább tudnak és tanulnának, mint az idősek; az aktívak inkább, mint az inaktívak stb.). Az egyik tényező esetében azonban a tudás és a tanulási hajlandóság egymással ellentétesen alakul, s ez éppen a jövedelem dimenziója. Minél magasabb jövedelmi kvartilist vizsgálunk, annál magasabb a számítógépezni tudók aránya, azonban a tanulási hajlandóság a legalsó jövedelmi negyedben bizonyult a legnagyobb. Ez tehát éppen a szakadék csökkenését vetíti előre: a rosszabb jellemzőkkel bíró szegényebb réteg között nagyobb a tanulási hajlandóság. Megelőlegezzük, hogy ez ráadásul nem is csak abból következik, hogy a fiatalok között többen tartoznak az alacsonyabb háztartási jövedelműek közé.

A magyarázó változóink közti összefüggések azt mutatják, hogy a 60 éven felüliek között lényegesen nagyobb az alacsony iskolai végzettségűek aránya. A jövedelem és az iskolai végzettség közötti kapcsolat szempontjából az érettségi megszerzésének van hatása (növeli a felső negyedhez tartozás valószínűségét és lényegesen csökkenti az alsó kettőbe tartozást). Ehhez képest további – hasonló irányú – hatása van a diplomának. Kaposvár és a falvak összehasonlításában kiderül, hogy utóbbiakban kevesebb az érettségizett, és még kevesebb a diplomás, ennek megfelelően a szellemi/vezető beosztású is, de Kaposváron több az idősebb, vidéken pedig a fiatalabb. Viszont vidéken több a nyolc általános, vagy kisebb végzettségű, s mivel átlagosan nem több a nyugdíjas, valószínűsíthető, hogy több az aktív alacsony végzettségű.

4. táblázat

A digitális szakadék változói közötti kapcsolat (Cramer's V/Phi)

	Aktivitás	Iskola	Jövedelem	Település	Kor
Aktivitás	X	.32	.24	.29	.41
Iskola		X	.22	.28	.23
Jövedelem			X	.30	.15
Település				X	.20
Kor					X

Az aktivitás, az iskolai végzettség, a kor és a jövedelem közötti összefüggés kézenfekvő: az idős inaktív népességben felülreprezentált a képzetlenek és alacsonyabb jövedelműek aránya (4. táblázat). Az általunk vizsgált kistérségben, mint fentebb láttuk, olyan számítógépes tudásbeli különbségeket tapasztalunk a társadalmi-demográfiai változók mentén, amelyek többségére ráillik a digitális rés elnevezés. Mivel pedig e változók legtöbbször egymással szisztematikus összefüggést mutat, kutatási területünkön joggal használjuk a digitális rések terminusa helyett a digitális szakadék kifejezést.

5. táblázat

A számítógépes tanulási hajlandóságban mutatózó digitális szakadék (többváltozós elemzés)

Változók	B	S.E.	Wald	df	Sig	R ²
ISK4*			9,9274	3	3,0192	,0842
ISK4(1)	,1908	,3078	,3842	1	,5354	,0000
ISK4(2)	1,0148	,3905	6,7512	1	,0094	,0926
ISK4(3)	1,4511	,6298	5,3081	1	,0212	,0773
JOVKAT5**			4,4509	4	,3484	,0000
JOVKAT5(1)	-,7273	,3734	3,7941	1	,0514	-,0569
JOVKAT5(2)	-,2469	,3709	,4430	1	,5057	,0000
JOVKAT5(3)	-,6284	,4719	1,7733	1	,1830	,0000
JOVKAT5(4)	-,2648	,4958	,2852	1	,5933	,0000
DOLG	,4394	,2679	2,6908	1	,1009	,0353
KOR	-,0917	,0119	59,2357	1	,0000	-,3214
K1	-,0285	,2653	,0116	1	,9144	,0000
KVAR	,2690	,2844	,8948	1	,3442	,0000
EGYALL	-,9256	,6821	1,8413	1	,1748	,0000
Constant	3,0411	,7232	17,6805	1	,0000	

Megjegyzések:

*: viszonyítás: 8 ált. vagy kevesebb. 1: szakmunkás, 2: érettségi, 3: felsőfokú

**: viszonyítás: alsó negyed. 1: 2. Negyed 2: 3. Negyed 3: felső negyed 4: nem adta meg

N = 552 Cox-Snell R²: 0,273, Nagelkerke R²: 0,407

A tanulási szándékban megnyilvánuló digitális szakadék többváltozós elemzéséből kiderül, hogy itt is valóban összefüggnek a szakadék dimenziói (5. táblázat). A logisztikus regressziós modell elemzéséből – amelyben értelemszerűen a számítógéphez nem értőkre vizsgáltuk az iskolai végzettség, a jövedelem, a munkahelyi aktivitás, az életkor, a településtípus (Kaposvár/vidék), a családtípus (egyedülálló/nem az) és a nem hatását – a következőket vonhatjuk le: szignifikánsan növelte a tanulási szándékot az iskolai végzettség – az érettségi és a felsőfokú végzettség –, igen erős negatív hatása van az életkor növekedésének a tanulási szándékra, nem szignifikáns a településtípus, családtípus, a munkahelyi aktivitás és a nem hatása.

A változók szignifikanciája lényegesen csökkent a tudásra felírt modellhez képest. Alig lett szignifikáns a jövedelem, és az előjele az első és második kvartilis között megfordulni látszik. A felső jövedelmi kvartilis és a jövedelmüket nem bevallók (véltetően jobb anyagi helyzetben lévők) együtthatója elvesztette szignifikanciáját a tudásra felírt modellhez képest. Hasonlóképp a munkahelyi aktivitás is elvesztette szignifikanciáját, mivel a kor hatása erősebbnek bizonyult. Lényegesen csökkent az R^2 is. A digitális szakadékra vonatkozó második hipotézisünk tehát – amely szerint a tanulási hajlandóságot éppoly erősen befolyásolják a társadalmi-demográfia változók, mint a tudást –, nem teljesül. A tanulási hajlandóságot valóban befolyásolja a társadalmi-demográfiai változók többsége, ám a kapcsolat nem olyan erős, mint az aktuális számítógépes tudás esetében.

A két modell közötti különbségek a modell erősségében és a változók közti szignifikanciában adódhatnak abból is, hogy a tanulási hajlandóság modelljében értelemszerűen nem szerepeltek a számítógéphez értők, ezért lényegesen csökkent az esetszám. Ezt kontrollálандó, lefuttattuk a modellt a tudásra egy, a 800 főből vett 552 fős mintára is. Ez a jövedelem-változók és munkaerőpiaci jelenlét szignifikanciáját valamivel rontotta, de semmiképp nem okolható a szignifikancia teljes eltűnéséért. A modell erőssége pedig gyakorlatilag nem csökkent az esetszám csökkenésével. Az, hogy a kérdezett részt venne-e kedvezményes számítógépes tanfolyamon, a tanulási hajlandóságnak természetesen csak egy szeletét fedi le. Elképzelhető, hogy a gazdagabbak szívesen mennének nem kedvezményes tanfolyamra (ennek nem mond ellent a jövedelem és a tanfolyamon való részvételi szándék közötti negatív kapcsolat), vagy még inkább, hogy néhányan épp a nem szervezett oktatást, a „learning by doing” formát részesítik előnyben.

A lényeg azonban ebben a tekintetben mégiscsak az, hogy a tanulási hajlandóságban nincsenek olyan sok dimenziós és olyan széles körű egyenlőtlenségek, mint a számítógépes tudásban. Ez a számítógépes tudásban meglévő különbségeknek, s ezzel a digitális szakadéknak a csökkenését vetítheti előre.

Hidak a digitális szakadék fölött

Az, hogy valaki aktívan használja a mobiltelefont (szokott SMS-ezni) szoros, de nem szükségképpen egyirányú kapcsolatban áll a számítógépes ismeretekkel, és a tanulási hajlandósággal (6. táblázat). Gyaníthatóan egyazon tényezőhalmaz (a kedvező adottságok és az érdeklődés) közös okozatai (valószínűleg a fiatalok sokkal inkább SMS-eznek). Az egyéb infokommunikációs (mobiltelefonos) tudás és a számítógépes tanulási hajlandóság között azonban joggal tételezhetünk fel oksági kapcsolatot is, mivel – bár esetleg ugyancsak visszavezethetők közös okokra – ez esetben egy készség egy szándékkal áll összefüggésben.

6. táblázat

Részt venne-e számítógépes tanfolyamon? A változó kapcsolatának szorossága a híd tényezőkkel

	%	Cramer's V/Phi	Szignifikancia
Átlag	24,2		
A településen van nyilvános internetezési lehetőség	24,4	.01	.850 (ns)
Használja az SMS-t	51,9	.28	.000
Családtag ért a számítógéphez	32,8	.15	.001
Munkahelyén van számítógép hozzáférés	350	.26	.000

N = 498

Azt, hogy mennyit magyaráz önállóan az SMS tudás a számítógépes tanulási hajlandóságból, s mennyit vélhető közös okaik, a kor, a képzettség, a munkaerőpiaci helyzet, többváltozós (logisztikus regressziós) modellekkel teszteljük, oly módon, hogy először önállóan vizsgáljuk a mobiltelefonos (SMS) tudás hatását, majd bevonjuk az adottságok fenti tényezőit (7. táblázat).

Így a keresztábrához hasonló eredményt kapunk, ha csak az SMS használat és a tanulási szándék összefüggését vizsgáljuk. Akkor azonban, ha a digitális szakadék változóit is bevonjuk a modellbe kiderül, hogy az SMS használat tanulási szándékot erősítő hatása kizárólag ezek hatása volt, ugyani az SMS változó hatása eltűnik. Mindebből arra következtethetünk, hogy az SMS hatása csak a többi változóval való korrelációjából adódott a kétváltozós elemzésben. Nem tekinthető olyan tényezőnek, ami a digitális szakadéktól függetlenül pozitív hatást gyakorol a tanulási hajlandóságra, nincs tehát meg az a híd szerepe, amelyet feltételeztünk. Illetőleg hídként úgy funkcionál, hogy a demográfiai-társadalmi tényezők hatását közvetíti.

7. táblázat

Számítógépes tanulási hajlandóság, mobilhasználat (SMS) és a digitális szakadék (többváltozós elemzés)

Változók	B	S.E.	Wald	df	Sig	R ²
ISK4			9,3299	3	,0252	,0775
ISK4(1)	,1918	,3083	,3869	1	,5339	,0000
ISK4(2)	,9941	,3924	6,4183		,0113	,0893
ISK4(3)	1,4151	,6322	5,0099	1	,0252	,0737
JOVKAT5			4,6199	4	,3286	,0000
JOVKAT5(1)	-,7380	,3745	3,8845	1	,0487	,0583
JOVKAT5(2)	-,2842	,3753	,5735	1	,4489	,0000
JOVKAT5(3)	-,6780	,4783	2,0096	1	,1563	-,0042
JOVKAT5(4)	-,2924	,4971	,3461	1	,5564	,0000
DOLG	,4395	,2686	2,6765	1	,1018	,0349
KOR	-,0880	,0127	47,9075	1	,0000	-,2878

Változók	B	S.E.	Wald	df	Sig	R ²
K1	,0053	,2695	,0004	1	,9842	,0000
KVAR	,2743	,2855	,9230	1	,3367	,0000
EGYALL	-,9279	,6816	1,8532	1	,1734	,0000
SMS	,2465	,3186	,5986	1	,4391	,0000
Constant	2,7914	,7895	12,5000	1	,0004	

N = 552
Cox & Snell R²

Ha a digitális szakadék változókat nem egyszerre, hanem egyesével vonjuk be a modellbe az SMS mellé, kiderül, hogy az életkor közvetett hatása okozta az összefüggést. A fiatalok ugyanis sokkal gyakrabban SMS-eznek (és szívesebben is tanulnak). Az idősek, akik már zárkózottabbak a tanulással kapcsolatban, ha van is mobiltelefonjuk, ritkábban használják az SMS-t. Így van ez összes személyt tekintjük, de akkor is, ha csak azokat, akik nem értenek a számítógéphez (8. táblázat).

8. táblázat
SMS-használat korosztályonként

	Életkor	18-29	30-39	40-49	50-59	60-	
Akik nem értenek a számítógéphez	Nem használ SMS-t	46,3%	59,7%	85,7%	91,1%	97,2%	84,2%
	Használ SMS-t	53,7%	40,3%	14,3%	8,9%	2,8%	15,8%
N		41	67	105	112	176	501
Teljes minta	Nem használ SMS-t	26,3%	47,8%	70,5%	82,0%	96,4%	68,8%
	Használ SMS-t	73,7%	52,2%	29,5%	18,0%	3,6%	31,3%
N	N	118	138	183	167	194	800

A két csoport között jelentős különbség van az SMS használók arányában, ami miatt van, hogy az SMS használata erősen összefügg a számítógépes tudással.

Érdekes, hogy ez a kapcsolat – az SMS és a tanulási szándék összefüggésével ellentétben – független a digitális szakadék társadalmi-demográfiai háttérváltozóitól, az SMS-használat tehát érdemi és önálló kapcsolatban áll a számítógépes tudással. Mivel azonban a számítógépes ismeretek és az SMS használata között nem tudunk kimutatni temporális oksági viszonyt, ezt nem tekinthetjük hídnek.

Erősebb hatással van az aktuális számítógépes tudásra, mint a tanulási hajlandóságra az, hogy valaki más tud-e számítógépezni a családban, s az is, hogy használják-e a családtagok a mobiltelefont. Míg azonban a számítógépes ismeretek erősebb összefüggésben állnak más családtagok számítógépes tudásával, a tanulási hajlandóságot inkább a családtagok egyéb infokommunikációs (mobiltelefonozási) készségei befolyásolják. Mindez logikusan összefügg a jövedelmi helyzettel. Míg a számítógép inkább a felső jövedelmi csoportokban

elterjedt, a mobiltelefon az alacsonyabb jövedelmi kategóriákban is gyakoribb, s a korábbiakban láttuk, hogy a számítógépes tanulási hajlandóság az alsó jövedelmi kvartilisben volt a legmagasabb.

A családtagok számítógépezési ismereteinek vizsgálatára is felírhatunk logisztikus regressziós modellt az SMS-hez hasonlóan (9. táblázat). Ha csak két változóra írjuk fel a modellt, az eredmény itt is összecseng a keresztábrás eredménnyel: azok, aki nem értenek a számítógéphez, de családjukban valaki már igen (MASERT), nagyobb valószínűséggel mennének el tanfolyamra. Ha viszont a digitális szakadék társadalmi-demográfiai változóit is bevonjuk kontrollként, akkor ez a hatás már eltűnik.

9. táblázat

Számítógépes tanulási hajlandóság, családtagok számítógépes ismerete és a digitális szakadék (többváltozós elemzés)

Változók	B	S.E.	Wald	df	Sig	R ²
ISK			49,9679	3	,0188	,0846
ISK4(1)	,1997	,3100	,4152	1	,5194	,0000
ISK4(2)	1,0319	,3961	6,7868	1	,0092	,0929
ISK4(3)	1,4633	,6308	5,3807	1	,0204	,0781
JOVKAT5			4,4602	4	,3473	,0000
JOVKAT5(1)	-,7278	,3737	3,7936	1	,0515	-,0569
JOVKAT5(2)	-,2529	,3720	,4622	1	,4966	,0000
JOVKAT5(3)	-,6332	,4718	1,8011	1	,1796	,0000
JOVKAT5(4)	-,2623	,4962	,2794	1	,5971	,0000
DOLG	,4511	,2718	2,7542	1	,0970	,0369
KOR	-,0917	,0119	59,4145	1	,0000	-,3219
K1	-,0223	,2666	,0070	1	,9334	,0000
KVAR	,2771	,2862	,9377	1	,3329	,0000
EGYALL	-,9570	,6928	1,9082	1	,1672	,0000
MASERT	-,0689	,2685	,0659	1	,7974	,0000
Constant	3,0535	,7246	17,7595	1	,0000	

N=552

Cox & Snell R² = 0,273 Nagelkerke R² = 0,408

Megvizsgáltuk azt is, hogy melyik változó hatása dominálja a családon belüli hidat. A családi híd akkor veszítette el szignifikanciáját, amikor azt a változót vontuk be, hogy egyszemélyes vagy nagyobb háztartásról van szó. Kiderül tehát, hogy a tanulási hajlandóságot az befolyásolja (negatívan), hogyha valaki egyedül él. Ehhez képest pedig már nem mutatható ki a családosokon belül a hozzáértő családtag pozitív hatása a tanulási szándékra. Hasonlóképpen megszűnik a hatás, ha az életkort vonjuk be, mivel nyilvánvalóan az idősek

azok, akik nagyobb arányban egyedülállóak. Sőt, ha a kort és az egyedülállóságot vizsgáljuk egy modellben, kiderül, hogy a kor a két tényező közül az erősebb, ennek bevonása megszünteti az egyedülállóság hatását.

Az, hogy a településen van-e nyilvános internetezési lehetőség, nem befolyásolja a tanulási szándékot. Igaz lesz ez akkor is, ha az iskolákat nem tekintjük nyilvános internetezési lehetőségeknek. Ennek technikai jellegű magyarázata lehet, hogy nem sikerült igazán jól mérni, hogy milyen internetezési helyek számítanak nyilvánosnak. A másik lehetőség, hogy amiatt, hogy a nyilvános hozzáférési hely nem működik közösségi funkcióként, nem generál igényeket, csak azok tudnak róla és járnak oda, akik egyébként is ismerik a számítógépeket, valaha volt internetjük,⁹ vagy a munkahelyen most is van:

„Könyvtárba jártam. Most, hogy megnyílt a teleház, most általában ide szoktam lejárni. Meg főleg az időm miatt, a munkahelyem miatt az időm most nem igazán engedi, hogy bejárjak Kaposvárra.” (Sz. R. Cserénfa.)

Az, hogy a teleház hatását nem sikerült kimutatnunk a tanulási hajlandóságra, amiatt is lehet, hogy a teleházak célcsoportjai gyakran felvállaltan (hátrányos helyzetű) gyerekek, akiknek otthon nincs számítógépük.

Az amerikai tapasztalatok is leginkább gyermekeknek, fiataloknak szóló programokról számolnak be (Servon 2002 – 118–125. o.). A cserénfai teleháznak is a gyerekek alkották a törzsközönységét, bár itt nem azért, mert nekik szóló külön programok voltak, hanem mert az iskolában már megismertek a számítógéphasználat alapjaival, és jót lehetett játszani. A gyermekek között valóban közösségi helyszínnek számított a cserénfai teleház, mint ahogy a következő beszélgetés is mutatja:

„X: Helló.

V: Sziasztok. Én kellenék?

X: Hát, nyitva van a teleház?

V: Nyitva, mondjad.

X: Most igazából keressük a Brigit. Tehát itt vannak?

V: Itt vannak bent, jobbra. Brigi! Vikiék is bent vannak, csak menjetek nyugodtan.

X: Jó. Azt akartam, hogy csak lejöttünk, de lehet, hogy megnézném, hogy van-e új levelem. Csak most nem hoztam le a pénzt, mert nem gondoltam, hogy ide lejövök” (interjú-részlet, Cserénfa).

A gyermekekre gyakorolt hatást nem tudta mérni a kvantitatív módszer, mert csak 18 éven felüliek szerepeltek a mintában. Attól pedig, hogy a gyerekek számára jó közösségi hely a teleház, nem biztos, hogy bármilyen tovaryűrűző hatást mutat a felnőttek attitűdjében. A számítógéppel kapcsolatban megerősödhet az a kép, hogy az játék, gyerekeknek való. Ez jól kiegészíti azt az attitűdöt, hogy a családok többsége a gyermekeknek vesz számítógépet, hogy ne maradjanak le a többiektől, és tudjanak teljesíteni az iskolában. A gyerekek teleház-használata továbbá vissza is szoríthatja az idősebbeket, lehet, hogy nem szívesen mennek be oda, ahol a kicsik játszanak, még akkor sem, ha akadna egy szabad gép.

„Azt gondolom róla, hogy van 3 vagy 4 számítógép. Igazából nem arra használja őket a közösség, a falu, eleve akinek használni kéne. Aki használná, mert szükséges lenne, eleve nem tud hozzáférni. A 6, 8, 9, 10 éves korosztály elfoglalja, elküldeni nem lehet őket, mert konfliktusba kerül az ember az édesanyjával, édesapjával. Ez egy játék. Volt már arra példa, hogy bejöttünk, és a csitrik használják.” (B. E., Cserénfa.)

„Nekem egyszerűbb a munkahelyemről intézni a dolgokat. Itt meg a gyerekek miatt úgysem lehetne. Itt használják csak ők.” (N. N., Cserénfa.)

Még falun is igaz lehet, hogy a gyerekek és felnőttek más közösségi tevékenységeket végeznek, és amelyik megfelelő az egyiknek, az nem az a másiknak.

Az, hogy valaki hozzáfér-e a munkahelyen a számítógéphez, igen erősen befolyásolja azt, hogy aktuálisan tud-e számítógépezni, ám a tanulási hajlandóságot kevésbé érinti. A 10. táblázatot megvizsgálva látszik, hogy a fő különbség a dolgozók és nem dolgozók között van a tanulási hajlandóságban, nem a számítógéphez hozzáférő dolgozók és a nem hozzáférő dolgozók között. Sőt, aki hozzáfér és dolgozik, kisebb valószínűséggel menne el tanfolyamra, mint aki nem. Nagyon kevesen vannak viszont azok, akik azt választották, hogy hozzáférnek számítógéphez, így ez a különbség nagy valószínűséggel csak a véletlen műve (statisztikailag nem szignifikáns).

10. táblázat

Munkahelyi hozzáférés és tanulási hajlandóság (1)

		Van számítógépem	Csak hozzáférők	Sem gépem, sem hozzáférésem nincs	Nincs munkahelyem, nem dolgozom	N
Kérdezett részt venne-e kedvezményes szám. techn. tanfolyamon	igen	50,0%	35,0%	41,3%	16,6%	121
N	nem	50,0% 2	65,0% 20	58,7% 138	83,4% 338	377 498

Phi = 0,264 (p = 0.000)

Ha azok között, akiknek nincs munkahelyi hozzáférésük, nem teszünk különbséget a szerint, hogy dolgozik-e az illető (összevonjuk a két kategóriát) a hatás a kereszt táblában nem lesz szignifikáns (11. táblázat).

11. táblázat

Munkahelyi hozzáférés és tanulási hajlandóság (2)

	Van hozzáférése vagy használ gépet a munkahelyén			
		Nem	Igen	N
Kérdezett részt venne-e kedvezményes szám. techn. tanfolyamon	Nem	76,4%	65,0%	379
	Igen	23,6%	35,0%	120
N		479	20	499

Phi = 0,052 (p = 0,242 ns)

Még kevésbé mutatható ki a különbség a dolgozókon belül a számítógéphez hozzáférők és nem hozzáférők között. Ennek megfelelően a logisztikus regressziós modell sem mutatja ki a munkahelyi hozzáférés (K81) szignifikáns hatását, mivel itt is szerepel kontrollváltozóként, hogy az egyén dolgozik-e (12. táblázat).

12. táblázat

Számítógépes tanulási hajlandóság, munkahelyi hozzáférés és a digitális szakadék (többváltozós elemzés)

Változók	B	S.E.	Wald	df	Sig	R ²
ISK4			8,4802	3	,0371	,0670
ISK4(1)	,1869	,3078	,3688	1	,5437	,0000
ISK4(2)	1,0123	,3906	6,7155	1	,0096	,0924
ISK4(3)	1,2238	,6874	3,1697	1	,0750	,0460
JOVKAT5			4,7227	4	,3170	,0000
JOVKAT5(1)	-,7472	,3742	3,9875	1	,0458	-,0600
JOVKAT5(2)	-,2246	,3710	,3664	1	,5450	,0000
JOVKAT5(3)	-,6499	,4744	1,8768	1	,1707	,0000
JOVKAT5(4)	-,2840	,4976	,3256	1	,5683	,0000
DOLG	,0435	,5169	,0071	1	,9330	,0000
KOR	-,0917	,0119	58,9076	1	,0000	-,3209
K1	-,0270	,2656	,0103	1	,9191	,0000
KVAR	,2547	,2851	,7981	1	,3717	,0000
EGYALL	-,9174	,6830	1,8041	1	,1792	,0000
K81	-,3618	,4086	,7838	1	,3760	,0000
Constant	4,4970	1,8110	6,1662	1	1,0130	

N = 547

Cox & Snell R² = 0,274 Nagelkerke R² = 0,408

Záró megjegyzések

Vizsgálatunkban arra a következtetésre jutottunk, hogy a kaposvári kistérségben jogosan beszélhetünk digitális szakadékról. A kor, az aktivitás, a képzettség és a jövedelem egymással összefüggő tényezői mentén jelentős és szisztematikus eltérések vannak a számítógépes ismeretek tekintetében. Ezek az eltérések azonban kevésbé jelentősek a tanulási hajlandóság vonatkozásában, sőt az alacsony jövedelműek számítógépes tanulási hajlandósága meghaladja a magas jövedelműekét. Ez arra enged következtetni, hogy amennyiben a tanulási hajlandóság – megfelelő intézményi és technológiai feltételek közt – realizálódhat, a digitális szakadék nem nőne, hanem csökkenne. A lehetséges közvetítő mechanizmusok után kutatva négy híd – a nyilvános internetezési lehetőség, a munkahelyi számítógép-hozzáférés, a családon belüli számítógép-ismeret és a mobiltelefon-használat – szerepét vizsgáltuk meg. Ezek legtöbbje önmagában szignifikáns és erős összefüggést mutat a számítógépes tanulási hajlandósággal. Amennyiben azonban a hidakat egyenként vagy együttesen a digitális szakadék változóival kontrollált modellbe vonjuk be, hatásuk elenyészik, s más tényezők közvetített hatásának bizonyul.

A digitális szakadék tényezői mellett tehát a hidak gyengének bizonyulnak. Bár a tanulási hajlandóság kevésbé hordoz egyenlőtlenségeket mint az aktuális tudás, a lakosság által mozgósítható társadalmi mechanizmusok és technikai eszközök önmagukban elégtelenek a digitális szakadék áthidalásához.

JEGYZETEK

¹ Digital divide – the gap between individuals, households, businesses and geographic areas at different socio-economic levels with regard both to their opportunities to access information and communication technologies and to their use of the Internet. The digital divide reflects various differences among and within countries (OECD 2001)

² Falling Through the Net. US Dept. of Commerce – NTIA (2000).

³ Például Kiiski – Pohjala (2002).

⁴ Számításaink szerint a digitális szakadék (DDIX) mértéke – egy nullától százig terjedő skálán, ahol a nullához közelebbi érték a mélyebb szakadékra utal – 2002 első negyedében az Európai Unió országai-ban 55 pont volt, míg Magyarországon egy évvel később 37 pont. Az Észtországot, Litvániát, Lettországot, Lengyelországot, a Cseh Köztársaságot, Szlovákiát, Magyarországot, Szlovéniát, Romániát és Bulgáriát tartalmazó közép-kelet-európai mintára számított átlagos érték ugyanekkor 43 pont (Lengyel 2003). Hasonló elmaradás mutatkozott az információs technológia elterjedtsége tekintetében, lásd például a World Internet Projekt, vagy az Eurobarometer adatait.

⁵ Az ennek megfelelő intézmény az USA-ban a Community Technology Center, CTC.

⁶ Servon (2002), 156. o.

⁷ Az empirikus felvételt a Mimikri Közvéleménykutató Bt. végezte, kétlépcsős, kvótás mintavétel-lel. A súlyozás kor, nem és település szerint készült (Lengyel 2002).

⁸ A kérdés így szólt: Elmenne-e egy helyben szervezett kedvezményes számítástechnikai tanfolyamra?

⁹ Kutatásaink során azt találtuk, hogy az internetezés közel sem folyamatos az életpálya során, sokan vannak, akik egy időben abbahagyták, majd alkalomadtán újra kezdik.

IRODALOM

Burt, R. S. (1999): The social capital of opinion leaders. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 566, 37–54. o.

Castells, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society*. Oxford, Blackwell.

Coleman, James S. – Katz, Elihu – Menzel, Herbert (1966): *Medical Innovation: a Diffusion Study*. Bobbs Merrill.

DiMaggio, Paul – Hargittai Eszter – Neuman, Russel W. – Robinson, John P. (2001): *Social Implications of the Internet*.

Etzioni, Amitai – Etzioni, Oren (1999): Face-to-Face and Computer-Mediated Communities, A Comparative Analysis. *The Information Society*, 15(4), 241–248. o.

Goolsbee, Austan – Klenow, Peter J. (2002) Evidence on Learning and Network Externalities in the Diffusion of Home Computers. *Journal of Law and Economics*, vol. XLV (2) 317–344. o.

Hampton, Keith N. – Wellman, Barry (2002): The Not So Global Village of Netville. In Wellman, Barry – Haythornthwaite, Caroline (eds.): *The Internet in Everyday Life*. Blackwell Publishing, Malden, MA, 345–371. o.

Hargittai, E. (1999): Weaving the Western Web: Explaining Differences in Internet Connectivity Among OECD Countries. *Telecommunications Policy*, vol. 23, 701–718. o.

Katz, Elihu (1999): Theorizing Diffusion: Tarde and Sorokin Revisited. *Annals, AAPS*, November 144-155. o.

Kavanaugh, Andrea L. – Patterson, Scott J. (2002): The Impact of Community Computer Networks on Social Capital and Community Involvement in Blacksburg. In Wellman, Barry – Haythornthwaite, Caroline (eds.): *The Internet in Everyday Life*. Blackwell Publishing, Malden, MA, 325-344. o.

Kearns, Kelvin P. (1992): Innovations in Local Governments: A Sociocognitive Network Approach. *Knowledge and Policy*, 5(2).

Kiiski, S. – Pohjala, M. (2002): Cross-Country Diffusion of the Internet. *Information Economics and Policy*.

Lazarsfeld, Paul F. – Merton, Robert K. (1964): Friendship as a Social Process: A Substantive and Methodological Analysis. In Monroe Berger et al. (eds.): *Freedom and Control in Modern Society*. New York, Octagon.

Lengyel György (szerk.) (2002): *Információs technológia és szolgáltató közigazgatás*. Kutatási beszámolók és dokumentumok. Budapest, BKÁE.

Lengyel György (2003): *Digitális szakadék, életminőség, helyi társadalom*. Kutatási beszámoló a BKÁE 2003 április 28-i konferenciáján. Budapest, BKÁE.

Mahajan, V. – Muller, E. – Bass, F. (1990): New product diffusion models in marketing: A review and directions for research. *Journal of Marketing*, 54.

OECD (2001): *Understanding the Digital Divide*. OECD, Paris.

Rogers, Everett M. (1995): *Diffusion of Innovations*. (Fourth Edition.) New York, Free Press.

Schön, Donald A. – Sanyal, Bish – Mitchell, William J. (eds.) (1999): *High Technology and Low-Income Communities. Prospects for the Positive Use of Advanced Information Technology*. MIT Press, Cambridge, Mass., London.

Servon, Lisa J. (2002): *Bridging the Digital Divide*. Blackwell Publishing, Malden, MA-Oxford-Berlin-Melbourne.

US Dept. of Commerce – NTIA (2000): *Falling Through the Net: Toward Digital Inclusion*. [http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/digital divide](http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/digital%20divide).

Valente, Thomas W. (1995): *Network Models of the Diffusion of Innovations*. Cresskill, New Jersey, Hampton Pr. Inc.

Wellman Barry – Haythornthwaite, Caroline (eds.) (2002): *The Internet in Everyday Life*. Blackwell Publishing, Malden, MA.

Varga Károly

NYOMELEMENK ÉS ÉRTÉKDISKURZUS

MINIMÁL-PLATFORM KERESÉSE A RENDSZERVÁLTOZÁS
SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETEI KÖZÖTT A FORDULAT
EMANCIPÁCIÓS ÉRTÉKELVŰ ÉRTELMEZÉSBEN

„Az eredeti tragikus abban áll, hogy az ilyen összeütközésen belül az ellentét mindkét oldala magában véve jogosult, holott másfelől mégis céljuk és jellemük igaz pozitív tartalmát, csak mint a másik, éppolyan jogosult hatalom negációját és megsértését tudják megvalósítani, s ezért erkölcsösségükben és erkölcsösségük által éppannyira bűnbe esnek.”¹

AZ ÉRTÉKSZOCIOLÓGIA² KÍNÁLATA: SZERÉNY POZÍCIÓBÓL KÖZVETÍTÉSI KÍSÉRLET

A *Jel-Kép* 2001. 4. számában a jelen szerző tollából megjelent egy tanulmány Az értékek és értékváltozás aktuális szociológiai problémái címmel, melyben felvázoltuk axiológiai rendszerváltozás-modellünket, miszerint ebbe a történelmi léptékű társadalmi-politikai mozgásba a „frontvonalakon túlról érkező emancipatorikus ízlésérők” is belejátszhattak, amiért rendszerváltozás-értelmezésünket „*Lili Marleen modellnek*” neveztük el.³

E tétel egyik közvetett valószínűsítéseként utaltunk a szocializmus éber apologétáinak a gondolatot háritó korai reagálására, amely szerint ezekben a frontvonalakon túli anti-autoritáriánus mozgásokban csupán „*a kapitalizmus újabb válságjelenségével*” van dolgunk, amely (az olajárrobbanáshoz hasonlóan) *nem fog begyűrűzni* a történelmi materializmus törvényei szerint kézben tartott, fejlett szocialista társadalomba.⁴

Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy a marxista szociológia egyes kimerlelőbb koncepciói át tudták növesztetni ezt az irányzatot az értékek mai és holnapi világtérképének értőbb számbavételéig. Vitányi Ivánnak például a *szociáldemokrata értékek* hazai rehabilitálásában elvülhetetlen érdemei vannak. Paradox módon azonban amikor eljutott idáig, már kétségei is fölerősödtek e szociáldemokrata értékeknek *operatív* ereje iránt.⁵ És továbbra is fennmarad az axiológiáink közötti markáns szemléleti különbség. Hiszen ha összefoglalóan tételezni akarjuk, hogy a rendszerváltozásról megkísérelt saját értékszociológiai magyarázatunkban miben térünk el a marxista szociológia akár „*ortodoxabb*”, akár egyik-másik képviselőjében már „*heterodoxabbá*” nyilott irányzataitól, akkor – annak ellenére, hogy a tárgyalat szerzők a rendszerváltozás előtti némely tételüktől manapság már maguk is elhatárolódnának (például épp attól, hogy a tekintélyek alóli felszabadulás emancipatorikus

trendje csak a kapitalizmus válságjelensége, illetve önbesorolásuktól az értékfogalom nominalista lefokozói közé) –, ki kell mondanunk, hogy Vitányiék még mindig *Karl Marx és nem Max Weber* hagyományában gondolkodnak.

Így például Vitányiának a rendszerváltozás utáni második parlamenti ciklusban végzett valóban impozáns kultúra-szociológiai vizsgálatában, ennek filozófiai mélységű megalapozásában, illetve eredmény-diskusziójában a legtüzetesebb vizsgálódással sem találhatjuk nyomát sem annak, hogy valamiképp ő is számolna egy *értékrendszer eredetű önálló dinamikával*. A hazai és közép-, illetve kelet-európai rendszerváltozásnál fel sem merül benne az, hogy itt az új hedonizmusban vagy „New Age”-es individualizmusban vagy bármi egyéb kiábrándult anti-autokratizmusban, illetve alakuló új emancipatórikus értékírányokban keressen genuin társadalmi hatótényezőt. Még ha nem is *döntő* tényezőként, de legalább katalizálóként. Az értékrendszer önála csak passzív befogadója, alakulásával engedelmes követője a jelentörténeti eseménysorozatnak, illetve az átfogó kultúrpolitikának.

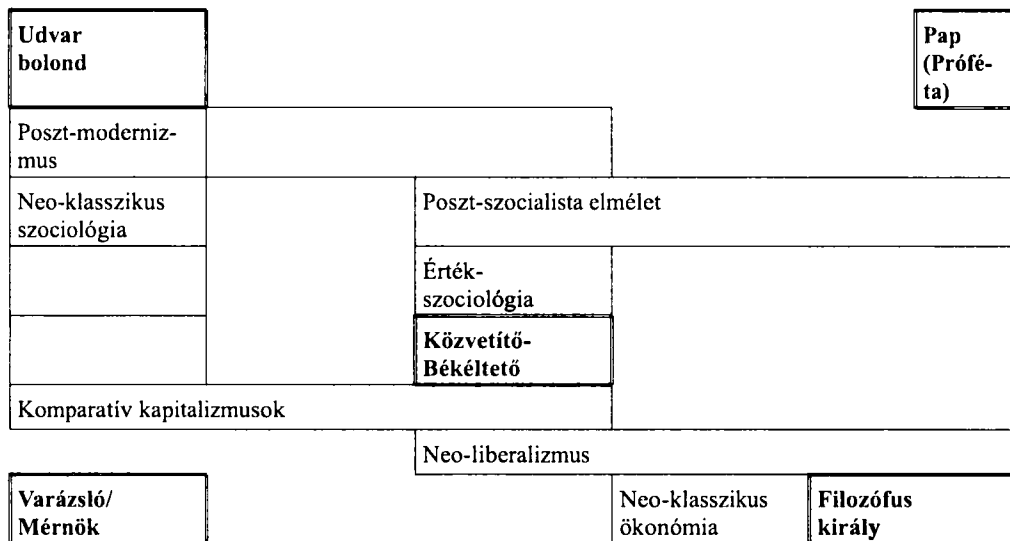
Ám a Max Weber hagyományában (illetve Émile Durkheimében vagy akár más „polgári” klasszikusában)⁶ kialakult szociológiai irányzatokkal legalább ilyen érdekesnek ígérkezik szembesítenünk a saját több évtizedes érték-szociológiai kutatásainkból kibontakozott rendszerváltozás-értelmezésünket. Azzal az előre bevallott különbséggel, hogy itt már nem polémiáról lesz szó, vagyis ambíciónk ez utóbbiakkal távolról sem a *nyertes kompetícióra*, hanem a *kiegészítésként való elfogadást igénylő kooperációra* irányulnak.⁷ Empirikus szociológiai érték-kutatásunk évtizedei ugyanis hozzászoktattak bennünket a „*szerep és halvány*” eredményekhez. Értve ezen azt, hogy egy-egy társadalmilag, illetve személyileg fontos jelenség kialakulásához, fennmaradásához vagy eltűnéséhez (mint amilyen például az emberkategóriák vagy az egyének kalkuláló elégedettsége vagy érzelmi boldogsága) az értékrendszeri hatások – az egyéb, „harsányabb” szociológiai tényezőkhöz képest – szinte csak „*nyomelemekként*” voltak kimutathatók.⁸ Az alábbiakban tehát ilyen alapon kíséreljük meg három jelentős kortárs magyar szociológus szerző rendszerváltozás-konceptiójával – az említett óvás és „önrelativizálás” szellemében – szembesíteni a saját emancipatórikus értékelvű értelmezésünket ugyanarról a központi jelentőségű jelentörténeti dinamikáról, amellyel ők politológiai, illetve strukturális szociológiai modelljeiket felállították.

Ám ugyanakkor azt sem hallgathatjuk el, hogy ebből a hangsúlytalan pozícióból kiindulva egy újfajta szociológusi funkció vállalására is aspirálunk. Amikor ugyanis érték-szociológiánknak helyet keresünk a *Kolakowski–Bourdieu–Szelényi féle szociológus-tipológiában*, amely a létezett szocializmus bukásával kezdődő új tudománytörténeti korszak szociológiai irányzatairól ad mintegy ökológiai elrendezést,⁹ az általunk (is) művelt érték-szociológiát, ennek egyik központi fogalma, az *értékdiskurzus* révén a kvadratikus leíró séma origójában tudjuk elhelyezni. Az ide kívánczó „*conciliator*” szerep (életézés és vállalt hivatás) pontosabb beméréséhez bemutatjuk a Szelényiék által kialakított tipológia egy egyszerűsített (a magyar olvasó számára áttekinthetőbbé tett és a számunkra releváns elemekre szorító) változatát.¹⁰

Rátérve ennek a rendező sémának az 1. ábrában általunk egyszerűsített változatára, erről a következők olvashatók le.

1. ábra

Az értéksszociológia, illetve a „Közvetítő-Békéltető” (akciókutató) elhelyezkedése a KolBouSze koordináta-rendszerben

Itt még mindenekelőtt pótolnunk kell azoknak a „tereptárgyaknak” az említését, amiket az eredeti, bonyolultabb sémából a magyar olvasó számára relevánsként ide áthoztunk.¹¹ De főleg be kell mutatnunk a koordinátarendszerbe általunk újonnan felhordott elemeket: az életérzésünk és vállalt hivatásunk foglalataként a Kolakowski—Bourdieu—Szelényi négyes tipológiájának egy szintén ironikus „ötödik keréssel” való megtoldását. Ezt a „Közvetítő-Békéltető” (*Mediator-Conciliator*) szerepnek titulált ötödik szociológusi „beosztást” a Thomas—Kilmann-szerzőpárostól tanult módon a koordinátarendszer origójába helyeztük el.¹²

Az ábra közepén elhelyezkedő osztott téglalap *felső felébe* beillesztett értéksszociológia természetéről előző tanulmányunkban már többet elmondtunk. Most dióhéjban összefoglaljuk a középső hasáb *alsó felében* jelzett „összebékítő” funkció néhány fontosabb elemét. Itt a munka világában többfelé régóta (például a szocializmus kísértésétől mentes Amerikában száz év óta)¹³ bevált alkalmazott tudományról van szó, amelynek egyes elemeit a jelen sorok írója – az értékdiskurzus belső logikája folytán – lassan egy évtizede próbálja érvényesíteni a „világnézeti és politikai ökumené” göröngyösebb, zordabb terepén is. Ehhez általánosítható törvényszerűségeket szolgáltat a Roger Fisher, William Ury és Bruce Patton nevéhez fűződő „*Harvard's Program on Negotiation*”,¹⁴ melynek vívmányai megújították a százéves hagyományra visszatekintő mozgalom és intézményrendszer humántechnológiáját. A munkaadók és munkavállalók közötti európai konfliktus-moddell szemben Amerikában a kezdetektől uralkodóvá vált a tárgyalásos-megegyezéses módszercsalád.

Az új humántechnológia szellemiségét itt csak pár ecsetvonással illusztrálom. Például XXIII. János kéznyújtásával a kortársakhoz, illetve II. János Pál bocsánatkérésével az egyháziak történelmi vétkéiért. Hogy viszont ez a „kommunikatív cselekvés stratégikus közegben” nem is annyira új, mutatja Ury könyvének záró anekdotája:

„Az amerikai polgárháború idején Abraham Lincoln elmondott egy beszédet, amelyben együtt-érzéssel szólt a déli lázadókról. Egy idős hölgy – megrögzött unionista – megdorgálta őt, hogy megértéssel szólt az ellenségeiről, amikor arra kellene mindig gondolnia, hogyan semmisítheti meg őket. Lincoln válasza klasszikus: »Miért, asszonyom, tán nem semmisítem meg ellenségeimet, amikor barátaimmá teszem őket?«¹⁵

Ám az amerikai hagyományban még mélyebbre is visszamehetünk, s ugyanakkor a magyar politikai valóságban még közelebbre az aktualitásokhoz. Kulcsár Kálmán írja „Két világ között” című könyvének egyik összegzéseként:

„Hadd fejezzem be ezeket a reflexiókat egy Jefferson-idézettel. (Az idézetnek sajátos aktualitást ad, hogy a művet, amelyben a jeffersoni gondolatok magyarul is megtalálhatók, Kodolányi Gyula, a miniszterelnök MDF-es szellemiséget képviselő külpolitikai tanácsadója válogatta és látta el utószóval, míg a szöveget az eredetivel Kis János, az SZDSZ szellemi vezetője vetette össze...)»Egyesüljünk szívvel-lélekkel, állítsuk helyre a társadalmi érintkezésben azt a harmóniát és jóindulatot, amely nélkül sivár a szabadság, sőt maga az élet is. Töprengjünk el azon, hogy ha száműztük is országunkból a vallási türelmetlenséget, amely miatt annyit vértett és szenvedett az emberiség, még keveset nyertünk, ha szemet hunyunk az éppolyan zsarnok, kegyetlen és véres üldözésekre képes politikai türelmetlenség fölött.«¹⁶

Ezek után vegyük sorra a közép- és kelet-európai rendszerváltozás három szociológiai modelljét: *Kreutz Henriktől, Kulcsár Kálmántól és Szelényi Ivántól.*

OLDALFÉNY JOBBRÓL: A RENDSZERVÁLTOZÁS POLGÁRI KONZERVATÍV SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETE

Itt az imént felvillantott pro-marxista közelítéssel szemben egy sarkosan ellentétes kelet- és közép-európai rendszerváltozás-modellt mutatunk be: az értékkonzervatív kulturális háttérű szerző, Kreutz Henrik, magyar származású neves német szociológusnak¹⁷ azt a tanulmányát, amely a résztvevő megfigyelőként tanulmányozott *taxisblokád* szociológiai evidenciáit és általánosított tanulságait használja fel a rendszerváltozás egészének általa hipotetizált valós folyamat-modelljéhez (értsd: a „kulisszák mögötti történésor megfejtéséhez”), éspedig kifejezetten a rejtett, sőt *el-álcázott rugók leleplezésének* szándékával.

A trójai faló modell: „A várbevételről való lemondás jelképe maga a hódítás eszköze”

Kreutz játékeleméleti szemléletére rávezetőként idézzük fel a magyarul nemrég megjelent Liddell Hart-féle, immár klasszikus stratégia-könyvből a Kr. e. 500-ból származó kínai sztrategológus, Szun Cu tanítását:

„Minden hadviselés a megtévesztésen alapul. Éppen ezért, ha készen állunk a támadásra, úgy kell tennünk, mintha nem lennénk képesek rá; ha alkalmazzuk csapatainkat, tétlennek kell látszanunk, ha a közelben vagyunk, el kell hitetnünk az ellenséggel, hogy távol vagyunk; ha távol járunk, azt kell elhitetni vele, hogy ott vagyunk a szomszédságában. Vessük ki a csalétket, színleljünk zűrzavart, és zúzzuk szét az ellenséget.”¹⁸

Liddel Hart még ugyanebből az időmélységből, a görög–perzsa háborúk korából hoz fel emlékezetes eseményeket, melyek illusztrálják ezt a Szun Cu által megfogalmazott (de valószínűleg még sokkal korábbiól gyakorolt) elvet.¹⁹ Ám Henrik Kreutz félezer évvel még korábbra: Homéroszig, illetve Trója elestének történetéig megy vissza, amikor előképet keres a kelet- és közép-európai (és külön dokumentációval: a magyar) rendszerváltozás „*igaz történetének*” reprodukálásához.²⁰

Kreutz indító tételét, miszerint a Trójai faló a társadalmi csapda őstípusa – éspedig nemcsak általánosságban, hanem mai megfelelőikkel beazonosítható konkrét mitológiai szereplői révén is (legyenek ezek egyének vagy közösségek, agresszori vagy áldozati szerepben) –, Durkheim azon téziseire alapozza, melyek a mitológiai figurákat, isteneket, hősoket mint a közösség szimbólumait, illetve képviselőit fogják fel. Így például amikor a görögök a faló egyik oldalára azt írták fel: „Ezt az áldozatot a görögök szerencsés hazatérésükért *Athénének* ajánlják”, a másik oldalán pedig elhelyezik a rajtaütést elősegítő csapóajtót, akkor a durkheimi értelmezés szerint – *lévén Athéné a görög nép jelképe, a ló pedig a trójai nép szent állata* – ennek a búcsúzási színjátéknak azt a rejtett üzenetet adják, hogy a trójai népet feláldozzák a görög népnek.

A kommunizmusnak már első nagy visszavonulásakor, amidőn a húszas évek elején rá kellett döbenniük arra, hogy senki sem hihet többé a „küszöbön álló világforradalomban”, jól jött a Trójai faló csapda, amit akkortól pár nemzedéken keresztül „*népfrontpolitikának*” hívtak. Kreutz itt idézi Lenin idevágó belső tanítását: „A kommunistáknak olyan támaszt kell nyújtaniuk a szövetségeseiknek, mint amelyet a kötél nyújt az akasztott embernek” – vagyis a szövetségpolitikában kezdettől az őszintétlenség vitte a vezérszólamot. Ugyanez a Trójai faló modell ismétlődik meg Gorbacsov peresztrojkájában is.

A *Trójai faló* metafora filológiaiilag nagyobb részletezettségű elénk állítása tehát egy ma is alkalmazott társadalmi csapdára irányítja a figyelmünket. Amiként a görögök épp a végleges elvonulásuk látványos és hangsúlyos szimbólumaként aposztrofált szerkezetet használtak fel maradásuk és győzelmük eszközeül, és olyan titkos ügynököket hagytak hátra, mint Szinón, aki *szembefordulni látszott a görögökkel, holott valójában azok egyik legfontosabb exponense volt*,²¹ ugyanúgy – a kommunisták a peresztrojka és a magyar rendszerváltozás látványos és fondorlatos hatalomátadását tették a hatalomátmentés leghatékonyabb eszközévé.²²

Kreutz egyébként ezt a sajátos szerepelméletét két másik nevezetes történelmi esemény, az 1917-es orosz forradalom és az 1989-es román puccs kapcsán is bevetette.²³ A bolsevik forradalom rugó-rendszerét a történettudományból átvett eredmények szociológiai szekunder-elemzésével értékelte át. A román álforradalom értelmezéséhez viszont helyszíni tanulmányozással maga állította elő az alapadatokat is. A szovjet forradalom háttérszerepei és szereplői között feltűnik nála nemcsak a német vezérkar rendkívül bő pénzforrása, ami a bolsevik funkcionáriusokat pontosan tízszer jobban megfizetetté teszi, mint az azonos szintű mensevikeket, de olyan látens kulcsfigurák is (pl. egy bizonyos Malinovszky), akik be voltak építve az orosz belügyminisztérium, titkosszolgálat és bankrendszer vezérkarába. Ám a manifeszt szereplők és a háttér-szereplők tényleges befolyása közötti új súlypontelosztás különösen a '89-es romániai események magyarázatánál válik drámaivá.²⁴

Fontos passzus Kreutz elemzésében az, ahogyan elhatárolja saját elméleti-empirikus álcázott-szerep koncepcióját a közkeletű „összeesküvés-elméletektől”.

„A Trójai faló modellben fellelhetjük a központi tervező és koordinátor szerepét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egész folyamatnak részletesen kiterveltnek kellene lennie. A spontán folyamatok kiegészítik és módosítják a tervet, ezért az egyes szereplők olykor az össz-stratégia értelmében cselekszenek anélkül, hogy a tervet egyáltalán ismernék. Mindezt egyszerűen azért, mert a stratégiailag befolyásolt keretfeltételek egy sor bizonytalan helyzetben hozott egyéni döntést úgy irányítanak, hogy az eredő cselekvések a stratégia számára kedvezően alakuljanak.”²⁵

Kreutz tanulmányának súlyponti része ezek után a magyar taxisblokád – *mint egy anti-'56* – elemzéséről szól. Míg az '56-os forradalom és szabadságharc spontán népfelkelés volt,²⁶ bármennyire is próbálták bő három évtizeden át ennek ellentétet sugallni, addig a taxisblokád ennek kontrasztjaként, a manifeszt színtéren spontánnak tűnő, de valójában kulisszák mögül vezérelt eseményhálózat volt, amint ezt Kreutz egy fejlett szociológiai metódus-kombinációval (résztevő megfigyelőként és abduktív empiria-feldolgozással) leplezte. Tanulmányából itt a számos meggyőző abduktív (retroduktív) szillogizmusból, amelyekhez a megfigyelt tényeket a szerző közvetlen helyzetátélése szolgáltatta, csupán egyet villantunk fel.²⁷

Akkor!:

(az észlelt tény)

(logikai státusza: *conclusio*)

1990. október 23-án este nem volt taxi a Keleti pályaudvarnál.²⁸

Ha... Akkor:

(a magyarázó törvényszerűség)

(logikai státusza: *praemissa maior*)

Ha egy országos akció sikeres akar lenni, legalább csoportokban történő megbeszélésekkel elő kell készíteni.

Ha:

(a magyarázó tényező)

(logikai státusza: *praemissa minor*)

Október 23-án este az október 25-ei blokádöt készítették elő.

Henrik Kreutz rendszerváltozás-koncepciója tehát eltéveszthetetlen kontrasztban áll az „oldalfény balról” típusú magyarázatokkal. Az azonban még nem világos az eddigiekből, hogy mi ezeknek a Kreutz-féle rendszerváltozás-elemzéseknek az *axiológiai relevanciája*. Nos, az itt szemlézett és értelmezett jelenségek legátfogóbb magyarázatát Kreutz a maxweberi célracionális versus értékracionális megkülönböztetésben találja meg. Ez az önmagát átmentő, a felülkerekedés szándékát és ravasz terveit az önfeladás látványos eszközével álcázó „nagystratégia”²⁹ képezi azt a végső célracionális instanciát, amely minden értékracionális együttható (tisztesség, etika, humánus, közjó, önbírálat stb.) mellőzésével „legitimálja” a hatalom pusztá átmentését. Ehhez idézzük fel a világnézet-szociológiai vitakötetünkben, Kreutz Henriktől kapott adalék néhány megállapítását.

„Szociológiai kifejezve Lucifer a *par excellence* célracionális aktor, aki minden értéket a saját céljának vagyis önmaga korlátlan felemelésének rendel alá... A feltétlen sikertörekvés által maga a teljesítmény tartalma és a tevékenység konkrét minősége is tökéletesen közömbössé vált. (!) Csak egyetlenegy formális jellemző, a felülkerekedés, a fölény számít. A konkurenciaharcnak ez a radikalizálódása egyrészt a felhasznált erőforrások és emberek megsemmisülésével számol, másrészt ily módon mindent potenciális eszközzé és absztrakt, kvantitatív, gazdaságiilag meghatározható, számszerű értékékké redukál. A teljesítményfogalomnak ez a le-redukáló-

dása az emberek és az élő természet jólétének tartalmilag meghatározott szolgálatától egy puszta adalékká, amely a legfelsőbb célhoz – vagyis a felülkerekedéshez – számszerűleg van hozzárendelve, egy olyan folyamathoz vezet, mely a történelmileg erre ráállott társadalmat *új-ból és újból csapdába tereli.*”³⁰

Axiológiailag tehát ebben a gondolatmenetben az kap hangsúlyt, hogy ennek a többek által (így Szelényi által is, bár Kulcsár által kevésbé) önátmentőként kezelt politikai elitnek annyira szélsőségesen célracionális volt a beállítottsága, amely teljes egészében kiszorította – sőt épp a valódi szándékot el-álcázó eszközzé blaszfemizálta – komplementerét, vagyis az értékrationalitást. Hogy a teljesítmény értékrationális tartalma itt teljesen közömbössé vált, mutatja az, hogy *az addig vallott ideológia, mint értékorientáció³¹ akár ellentétébe is átszaphatott*, amennyiben épp ez az ellentét biztosította az újabb felülkerekedést, a hatalom átmentődését.³²

Kreutz Henriknek a stratégiai játékok elmélete oldaláról felállított és először a német szociológiában közreadott modellje után vegyük most szemügyre a két legbefolyásosabb magyar szociológus, Kulcsár Kálmán és Szelényi Iván rendszerváltozás-elméletét. Ezek annyira átfogónak tűnnek számunkra, hogy olvasatunkban *a többieket is és egymást is (!)* integrálni próbáló strukturális-kontextuális modelleket jelenítenek meg.³³

KONTINUITÁS ÉS ÁTMENET „KÉT VILÁG KÖZÖTTI” NÉZŐPONTBÓL

Kulcsár Kálmán a rendszerváltozásról adott átfogó politológiai elemzésében utalásszerűen elismeri az *értékszociológia* relevanciáját a rendszerváltozás értelmezésében, de maga nem követi ennek a vonalát, hanem egy hosszú távú folyamatmodellben a térséget mint egy Wallerstein-i értelemben felfogott *perifériát* kezeli, a maga *modernizációs-felzárkózási* problémáival.³⁴ (Mi viszont épp egy ilyen: „általánosságokon túllépő” értékiszociológiai magyarázatrendszer kiépítésére vállalkoztunk a rendszerváltozás tekintetében.)³⁵

Fő forrásunk itt Kulcsár Kálmán „Két világ között” című, mindkét irányban tudós empátiát tanúsító korábbi (1994) monográfiája, illetve az ugyanabból az évből való politikai szociológiai írása,³⁶ de koncepciója fejlődését kísérendő, meg kell idéznünk néhány későbbi művét is, egészen a 2001-ben megjelent önéletrajzi írásáig.³⁷

Kulcsár „*két világ közöttisége*”, erre utaló című könyvének önéletrajzi fejezete szerint visszanyúlik az 1945 utáni, még a kommunista hatalomátvételt megelőző évekre. Közbuló, önálló álláspontja már 1947-től nehézségeket okozott számára:

„Megpróbáltam »saját« utat keresni, s ezáltal mindkét oldal számára gyanússá váltam. (NB. »saját utat« járván az a kétoldalú »gyanú« azóta is kísér.”)³⁸

Ezt a „*közbuló*” helyét talán akkor fogalmazza meg a legpregnansabban, amikor 1989-ben Pozsgay Imre előtt megnyeri az új köztársaság elnöki pozíciójára való jelölést. Ekkor a BBC riportérének kérdésére, milyen párthoz érzi magát közelebb, ezt válaszolja:

„Nem párthoz, nem is pártokhoz, hanem olyan irányzatokhoz, amelyek gyakorlatilag minden pártban megvannak, noha természetesen létezik az ellenkezője is.

– Minden pártban található ugyanis *konstruktív gondolkodás*,

- minden pártban található olyan irányzat, mely a *nemzeti felelősséget* tartja szem előtt,
- és minden pártban található olyan emberek és olyan irányzatok, amelyek készek az *együttműködésre*.

Ugyanakkor minden pártban vannak olyan irányzatok, amelyek csak magukat látják, csak a pillanatnyi érdekeiket tartják szem előtt, s azok érvényesítésében semmi sem drága nekik. Ez utóbbiakkal nem tudunk együttműködni.”³⁹

Kulcsár Kálmánnak a rendszerváltozással kapcsolatos szociológiai-politológiai pozíciója beméréséhez tehát első kotta-adatként ezt a mindkét irányban (pontosabban: minden lehetséges irányban) nyitott attitűdöt vehetjük fel. De mik a második, illetve harmadik „térkoordináta adatai”? Nos, valószínűleg nem tévedünk, ha a második kotta-adatnak a realizmus szilárdsága, a harmadiknak pedig egy szilárdnak érzett szerep-repertoár felelős kreatív kombinálása ambícióit vesszük.

Ami a fent vázolt első után a másodikat, a széleskörűen fölismert adottságokra való realista (egyik vetületében explicite „réalpolitikus”) építést illeti, erre fölfigyelhetünk már abból a kritikából, amit Kulcsár az egyik átmenet-teoretikus, P. C. Schmitter egyébként több ponton alapul vett folyamatmodelljére gyakorol. Ebben ugyanis azt hiányolja, hogy a szerző nem ment visszább még egy lépéssel: annak a bizonyos „ancien régime”-nek a kialakulási körülményeiig, amelyből majd ez az átalakulási folyamat kiemeli az új, demokratikus rendet. Kulcsár ezt az előzmény-tételezést két pontra bontja:

- a) „Minden további értékelésem egyik sarokpontja, hogy a nagyhatalmak közötti megállapodások elfogadták a megszállásból következő helyzetet (adott esetben formális, de a megállapodásból adódóan szükségszerűen hiábavaló tiltakozásaik ellenére is).”⁴⁰
- b) „A kétségtelenül azonos vagy hasonló vonások mellett, Kelet-Közép-Európa történelmileg több szempontból is különbözik a Szovjetunió európai részétől, Szerbiától, Romániának a volt oláh fejedelemségeket alkotó területétől...”

A második alpontból pedig már eléggé egyenes vonalúan következik a kelet- és közép-európai rendszerváltozásnak a „Ronald Reagan technológiai hetvenkedésénél” (John Lukacstól idézett kifejezés) mélyebb magyarázata: a Szovjetunió nem tudta megemészteni a katonailag és politikailag bekebelezett régiót a maga alacsonyabb gazdasági, tudományos és kulturális potenciáljával. (A fegyverkezési verseny itt csak annyiban jöhetett számításba valós tényezőként, hogy a Szovjetuniónak ettől a kényszeres versenytől még kevésbé volt ereje saját modernizációs felzárkóztatására.)

Ilyen szélesebb alapozás után tér rá Kulcsár Kálmán a saját longitudinális hangsúlyú átalakulás-modelljének szilárd *szereposztásban* történő koreografálására, amit közvetlenül összehasonlíthatunk a fentebb látott Kreutz-féle másik szereposztással.

„Az általam tanulmányozott esetekben (India, Spanyolország, Magyarország és a latin-amerikai átmenetek), a »hatalomátadás« politikai-szociológiai jellemzői alapján az új hatalmi viszonyokhoz vezető átalakulás folyamatában résztvevő szereplők, kissé leegyszerűsítve, a következők szerint csoportosíthatók:

1.1 A tekintélyuralmi rend vezető szervezeteiben működő reformerök. Ezek az erők azonban tovább oszthatók egyrészt a lassú átmenet híveinek táborára, másrészt a radikális reformerek mindig növekvő csoportjára.

1.2 A tekintélyuralmi rend vezető szervezeteiben lévő konzervatív erők, melyek a hatalom átadását vagy megosztását, az erre való készséget jelentő „megmérettetést” mindaddig elutasítják, ameddig ez lehetséges.

2.1 A tekintélyuralmi rendszer szervezetein kívül működő ellenzéki csoportok, amelyek hajlandók a lassúbb átmenetre, bizonyos mértékű kooperációra az uralkodó pozícióban lévő reformerökökkel, esetleg paktumokra.

2.2 Azok a politikai erők, amelyek fenntartás, esetleg átmenet nélküli totális változásra törekednek. Ezek egy része, ha hajlandó is az uralkodó helyzetben lévő reformerökökkel együttműködni, ez csak ideiglenes, rövid lejáratú paktumokat eredményezhet, amelyek a változást lehetővé teszik.⁴¹

Ehhez a repertoárhoz a szerző öt tételből álló listát mellékel a sikeres és békés átmenet esélyeit gyengítő veszélyforrásokról:

1. mindkét oldalon kiéleződnek a belső konfliktusok,
2. bizalmatlanság a másik oldal szándékaival kapcsolatban, a cselekedet háttérének félreértése,
3. indulatok, türelmetlenség,
4. visszamenőleges következtetések a hatalom átadását követő időszakban a saját politikai célok alapján vagy az ellenfél feltételezett politikai céljai alapján a másik fél korábbi, az átmenet idején folytatott tárgyalásával kapcsolatosan,
5. az időtényező (a cseh-szlovák és a kelet-német rezsim hirtelen összeomlása).

Látnivaló, hogy ezek közül kettő, a 2. és a 4. számú az, amely kapcsolatba hozható a Henrik Kreutz által ugyanerre a helyzetre felállított szerep-repertoárral. Vagyis az, hogy itt a hatalom átadója – Kulcsár Kálmán, mint „a tekintélyuralmi rend vezető szervezetein belül működő reformerök” egyik meghatározó személyisége, érzi – és szociológusként regisztrálja – azt a *bizalmatlanságot*, amit „a tekintélyuralmi rend szervezetein kívül működő ellenzéki csoportok” tanúsítanak a hatalomátadás őszintesége iránt, illetőleg tapasztalja, hogy a kiegyezésbe már belement másik fél az ügy háttéréről, illetve az előzményekről visszamenőleg különféle, *akár mitologikus analógiákkal is színesített*,⁴² éber, óvatos – voltaképp: stratégikus – szemléletben gondolkodik.

A képlet itt rendkívüli módon letisztult a két nagyformátumú, de a weberi „*Wertbeziehung*” háttérük szerint ellentétes oldalon álló szociológus között. A kettejük koncepciói közötti ellentét lényege itt láthatóan a bizalom témája: a bizalom „elvárása” versus „óvatosan kezelése” (voltaképp elutasítása). Ez az ellentét pedig nem más, mint a „kommunikatív versus stratégikus” helyzet, illetve cselekvés Habermas által fölállított kontrasztja, amit ő a „sikerre orientáltság versus kölcsönös megértésre irányultság” című fejezetében tárgyal.⁴³ Az egyik fél (esetünkben a tekintélyuralmi rend felszámolásában belülről ténykedő igazságügyi miniszter) azon az alapon várt volna el bizalmat, hogy a közös célt (a jelen esetben a hatalomátadás leghatékonyabb végrehajtását) – számos jelenkori példa tanúsága szerint – a kölcsönös megértésre irányultság szellemében lehet legbiztosabban elérni. A másik fél, a bajorországi értékonzervatív tudománypolitikára befolyással bíró szociológus- és szociál-antropológus⁴⁴ professzor, a „*fide sed cui vide*” alapján állva, él az „*inszenierte Demokratie*” gyanúperével, miszerint ez a „kommunikatív” cselekvés felkínálása és elvárása – mint ezt számos történelmi példa (egyik legfrissebben kidolgozott: az Iliescué) mutatja – voltaképp *burkolt stratégiai cselekvés*.⁴⁵

Hogy a bizalom alapú egység, illetve a bizalmat természetesen alapozó mély kontinuitás témája volt és maradt Kulcsár Kálmán politológiájának a kulcskérdése, kiderül későbbi írásaiból is. Így a fél évtizeddel későbből datálódó „Az Európai Unió és Magyarország a század végén” című tanulmányában felveti a kérdést, hogy mitől lehet reálisan várni a politikain túli életvilági egységessülést a tovább ható centrifugális impulzusokkal szemben. Álláspontja itt is a közös érdekek és értékek szempontjának fölerősítése:

„Mégis, talán nem is olyan nehéz felerősítve tudatosítani az alapvetően azonos vonásokat – írja –, és ezzel a mindennapi életben is felszínre hozni azt a közös kulturális identitást, amely minden lojalitásnak jelentős összetevője... Ha minden ország Európa történetébe ágyazva képes saját történelmének szemléletére és bemutatására, máris sokat tehet az integráció mélyén rejlő kulturális identitás tudatosítása érdekében.”⁴⁶

S a még későbbi önéletrajzi írásában épp a közép- és kelet-európai felbomló államok dezintegrációja és az európai nagy-unió nehezen megvalósuló integrációja ellenpéldájaként mutatja be a többször és tartósan meglátogatott hatalmas India egységének szilárdságát, amely éppúgy alapul a kontinuitáson, mint az előttük álló gigászi kihívásoknak (a nemzetközi munkamegosztásba való optimális betagozódás, a népességgyarapodás kezelése) való megfelelés közös feladatán.⁴⁷

Végezetül térjünk vissza még Kulcsár Kálmánnak egyik erőteljes megfogalmazására, amely explicitte teszi a stratégiai szemlélet oldaláról az őáltala is képviselt „belső reformerők” elleni „hatalomátmentési vádat”, és olyan „felmentő tanút” hív meg ellenében, akiről már közben láttuk, hogy a „másik fél” is tanúságtételre hívta.

„A menedzseri hatalom átmentésére, vagy éppen a politikai pozíció gazdaságivá való konvertálására hivatkoztak. Kétségtelen voltak ilyen jelenségek (felháborodást okozva és még inkább *gerjesztve*, főleg azok között, akik a rendszerváltozást az arcok megváltoztatásával azonosították). Ez a »vád« azóta is meg-megjelenik a politikai jelszavak között, ám egyelőre meggyőző vizsgálatok nélkül.”⁴⁸

S itt e komolytalan „vád” kivédésére mentőtanúként – sőt már-már döntőbíróként – Szelényi Ivánt kéri fel, aki az ő intézetével közös projektet vezetett ebben a tárgyban.

„Hogy ez a jelenség milyen mértékben igaz, azt a Szelényi Iván által vezetett és az MTA Politikai Tudományok Intézete, valamint a University of California, Los Angeles által közösen végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálat végső elemzése állapíthatja meg. Az előzetes adatok arra mutatnak, hogy az »átmentés« *Magyarországon volt a legkisebb mértékű az eddig vizsgált országokban.*”⁴⁹

Ideje tehát, hogy meghallgassuk ezt a rendszerváltozásnak itt vitatott mozzanatában talán perdöntő szavakat kimondani képes, nyugatra szakadt kollégát.⁵⁰

A KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPAI KÍSÉRLETI LABORATÓRIUMBAN ÚJ TÁRSADALMI FORMÁCIÓ SZÜLETIK

Miközben Szelényit idehaza méltóságteljes „kvázi-arbiteri” funkcióba invitálják,⁵¹ nézzük meg, milyen „szakvéleményeket” ad ki ő az illető eseményekről a UCLA, majd később a Yale katedráiról. Az Amerikai Szociológiai Társaság 2001-i Éves Nagygyűlésén panelvitát rendeztek arról, hogy ki mekkorát tévedett a közép- és kelet-európai rendszerváltás menetközbeni értelmezésénél. Biztos kiindulópont volt, hogy „*csak azok a fiatal résztvevők nem tévedtek, akiknek még koruk folytán nem volt alkalmuk téves predikciók gyártására.*”⁵² Az öregek viszont egymásra licitálnak tévedéseik nagyságával. Michael Burawoy *túlbecsülte* a munkásosztály politikai kapacitását, Victor Nee *alulbecsülte* a káderhatalom szívósságát. De Szelényi „bűnével” egyiküké sem vetekedhetett.⁵³ Míg ugyanis a kitűnő kollégák csak egyszer „fordítottak köpönyeget”, Iván az

„önkritika önkritikájával” immár kétszer is. Ugyanakkor, hála a hegeli logikának, az önkritika önkritikája óhatatlanul valamit visszahozott („megszüntette megörzött”) az eredeti sejtésekből. A „szocializmus és a poszt-kommunizmus társadalmi struktúrájának és társadalmi változásának nagy narratívájáról 25 év alatt írt trilógiájában” az egymást tagadó pozíciók végül is az eredeti meglátást nem elvettető, inkább kiegészítő elméletet forrtak ki.

Szelényi Iván „Making Capitalism Without Capitalists” című, új paradigmát meghirdető művéről a továbbiakban csak mint a „*Making*”-ről beszélünk, amely konvenciók szerinti (a címet az első tartalmas szóra csonkoló) alkalmas rövidítés itt egyben a koncepció lényegére is utal. Szelényi elméletének a nemzetközi szociológiában is elismert újdonsága ugyanis (lásd az erről folytatott vitákat az *American Journal of Sociology* hasábjain) épp arra „pocntírozódik ki”, hogy itt, az új kapitalizmus „*megcsinálásánál*” történt valami „szinguláris furcsaság”. (Nem voltak jelen kapitalisták, ellentétben az első újkori kapitalizmus megszületése előtti és alatti időszakokkal és csak kis hasonlósággal a Burnham-féle „mendezser-forradalom” mintájához.)

A „szinguláris furcsaság” tehát nem magának az új kelet- és közép-európai kapitalizmusnak a sajátja, hanem csak „*megcsinálásának*”, vagyis annak, hogy ezt az új kapitalizmust „*a legelképzelhetetlenebb kiindulópontból a lehető legvalószínűtlenebb ágensek: a korábbi kommunista elit tagjai alakították ki*”. – A magunk részéről itt azt a történelmi analógiát véljük szerkezetileg relevánsnak, hogy a nagy francia forradalmat előkészítő francia felvilágosodás szellemi vonulatának (Montesquieu, Voltaire, Rousseau) eszmeisége az *ancien régime* legmagasabb uralkodó köreiben is élénk rezonanciára, hogy ne mondjuk: *tetszésre* talált.⁵⁴

Ezek az „újklasszikus” szociológiák nem hagyhatják ki elemzéseikből a „nómenklatúra” mozgását (amire – mint említettük – a „jobboldali háttérű” szociológia figyel élesekben, de amit a „neoklasszikus” nézőpont is fontos „strukturálódási” történésként hajlamos kezelni, ellentétben az ezt hangsúlyárnyékban hagyó „kontinuitás és átmenet” modelljével), amennyiben a társadalmi struktúrában kitüntetetten *hatalmi szerkezetet* lát, és valóban üde látványként csodálkozik el azon, hogy a kelet- és közép-európai rendszerváltozásban születő második kapitalizmus legfőbb aktorai éppen „*a lehető legvalószínűtlenebb ágensek*” voltak. De másfelől rövidtávúsággal sem lehet vádolni ezt a közelítést, hiszen nem téveszti szem elől az említett modell központi kategóriáját képező „premodern-modern kontinuitást”, legfeljebb megtoldja egy sajátos innovatív rálátással (a „posztmodernhez” közel eső „*ironikus*” ki- és körbetekintéssel) a vizsgált térségen túlmutató egész „újkapitalista” világréndre. Ennyiben pedig közelébe kerül az általunk az értelmezés centrumába emelt „*emancipatorikus mega-trend*” terminusaiban megalkotott axiológiai modellnek.

Nos, miután Szelényi rendszerváltozás-értelmezését nagytekintélyű szociológus kollegák egymástól távol eső koncepcióik megerősítésére is tanúságot hívták, fölmerül a kérdés, vajon a mi olvasatunkban mi a Szelényi-féle „háromütemű rendszerváltozás-elmélet” lényege? Ennek a szerző gondolatához hű visszaadásában segítségünkre volt a Szelényitől 2003 elején kapott friss és még közben is átírt saját összegzése.⁵⁵ Ugyanakkor tapasztaltuk, hogy ennek az amerikai szociológusok számára desztillált téziseiből nagy mértékben kimaradt az eredeti művek hazai „zamata” és relevanciája. Különösen áll ez a „*Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*”⁵⁶ című műre, melynek az angol változatáról⁵⁷ adott összefoglalójában alig van halvány utalás arra, hogy mit jelentett a magyar hagyo-

mányban ez a Németh László és Bibó István (részben Erdei Ferenc) neveivel fémjelzett hazai polgárosodási stratégia. Míg a magyar változatban éppen ez az egyik (ha nem a) fő súlypont, aminek aktualitása nem oszlott el azzal, hogy a „*gebin*-szocializmus harmadik útja” gyorsan tűnő epizódnak bizonyult.⁵⁸

Szelényi ugyanis itt arról panszkozik, hogy a „*Socialist Entrepreneurs*” a kiadó késlekedése miatt (1986 tavaszától 1988-ig) sokat veszített jelentőségéből, mivel az a különös jelenség, amit ebben a vizsgálatban még elkaptott (hogy ti. a hatalmat birtokló pártbürokrácia a kritikus értelmiség felé való nyitás helyett most a „fóliázó”, „gebinező” kispolgársággal szövetkezett össze), időközben újabb fordulatot vett. Nemcsak az értelmiség „maradt hoppon” a hatalomba való bekerülés várakozásában, hanem rövid átmenet után az önkiszákmányolását immár a végtelékig fokozó kispolgári réteg is, miután a hatalom új, nálánál jóval ígéretesebb szövetségést talált a nemzetközi kapitalizmus legmozgékonyabb („karvaly”?) előőrseiben. Itt a „*Making*”-nek az angolszász közönség felé való bemutatásánál az „önkritika önkritikája” a lényeg: lám megint tévedtünk a párthatalom mozgási irányának előrebecslésében. Hiszen az végül mégsem az embrionális „*Besitzbürgertum*” (a cseperedő kispolgárság), hanem mégiscsak a politizáló „*Bildungsbürgertum*” szövetségesül-hívásával vett irányt, éspedig egyáltalán nem egy „harmadikutas” megoldás felé (mint például a kínai kommunisták), hanem a nyílt kapitalizmus sokkal nagyobb tételekben játszott játzmája felé.

„A szocialista kevert gazdaság Közép- és Kelet-Európában valóban nem bizonyult tartósnak. A kispolgárság nem lett az átmenet nyerője. A kapitalizmus nem alulról nőtt, hanem felülről lett megtervezve. De kik is a nyertesek? Ki csinálja a kapitalizmust, ha nincsenek kapitalisták? Ami megszületett, politikai kapitalizmus volt: a kommunista nómenklatúra változott kleptokráciává és transzformálta magát új nagypolgársággá.”⁵⁹

Ám ha ezek után úgy tűnne, hogy az értelmiség az eredeti Konrád–Szelényi-jóslat szerint mégis bevezetett a hatalomba, ez a „megszüntette megörzött” tétel csak egy fontos finomítással érvényes: az értelmiség meghatározó szerepe – ezt már Max Webertől tudjuk –, csak átmeneti korszakokban, vagyis hangsúlyozottan *csak átmenetileg* érvényesül. Magából a konszolidációból már újból kihagyják.

„A könyv legáltalánosabb konklúziója az – szögezi le Szelényi –, hogy az »újosztály elméletek« valószínűleg tévednek. A kulturális tőke valószínűleg tartósan sohasem válhat a tőke domináns formájává. Ez, mint a weberi szociológiában a karizma, forradalmi erő, mely az átmenetet segíti az egyik rendszerből a másikba, de miután a változás befejeződött, akkor már újból vagy a bürokraták vagy a tulajdonos osztály uralma kerekedik felül és szilárdul meg, a kulturális tőke tulajdonosai pedig hátrébb szorulnak.”

Ha végezetül itt is szembe kell néznünk a kérdéssel, hogy Szelényi Iván rendszerváltozás-elméletének számunkra („és egyáltalán”) mi az *axiológiai relevanciája*, vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy Szelényi szociológiájában voltaképp milyen szerep is jut az értékdinamikának a közép- és kelet-európai rendszerváltozás magyarázásában („és egyáltalán” a *társadalmi változásokban*), akkor tétélezéseinek eddigi futó áttekintése a következőket juttatja eszünkbe.⁶⁰

Nos, míg a „Harmadik út?” című könyv fő gondolatmenetével nagyon is egyetértünk, és jószerével csak egy pontján igényeltünk volna tőle nagyobb felbontó erőt,⁶¹ a *Making*-ben elmélyülve először úgy éreztük, nem is ugyanarról az országról és évtizedről gondolkozunk, ahol és amikor mi magunk átéltünk valami rendszerváltozás-féleséget. De a második gondolatunk már az volt, hogy ebben az üde kontraszt-élményben legalább ta-

nulunk valamit, ha már egyszer tényleg az „értékdiskurzus” platformján állunk. Persze felszisszentünk, amikor Szelényi a mindvégig helyben lakó, átcsatolt magyarokra az „*expatriate*” jelzőnél⁶² nem talált pontosabbat, és főleg, amikor Antall József történelmi bejelentéséről a „*lélekben*” adverbiumot lefelejtette.⁶³ De apránként hozzá kellett szoknunk, hogy az az absztrakció, aminek nézőpontjából Szelényi – bár számunkra szokatlan terminusokban – összegzi nagy mélységű és átfogó közép-európai empirikus vizsgálatának eredményeit, nemcsak nem áll nagyon távol a saját metszetünkétől, de életszerűségben is vetekedik vele.⁶⁴

Arra a kérdésre viszont, hogy mi a Szelényi Iván implicit szociológiai axiológiája, amivel értékdiskurzusban szembesíthetnénk a sajátunkat, voltaképp már megfeleltünk akkor, amikor Szelényinek a Kolakowski és Bourdieu által felállított (és saját esetére aktualizált) *szociológus-típológiájában* az ő „*neo-klasszikus*” irányzatához képest bemértük a saját értékszociológiánkat. Ebben a koordinátarendszerben, mint láttuk (1. ábra) az egyik dimenzióban – a „*Negatív kritikus versus Pozitív megerősítő*”-ben – Szelényi a kiegyenlített, közbülső álláspontot foglalja el, némi eltolódással a kritikus pólus felé. (De megőrizve a pozitívból annyit, amennyivel a szociológia reál-kontribúcióval járulhat hozzá a társadalmi munkamegosztás *input-output* rendszeréhez.) Gondunk van viszont a másik dimenzióval, amely a „*Függő versus Független*” pólusok között feszül. Itt mélyebben eltűnődve úgy találjuk, hogy talán hibás lehet a berajzolás, vagy magának a koordináta-tengelynek az elnevezése. És e zavarnak érteni véljük az okát.

Mivel

Szelényi saját (posztmodern?) értékelköteleződéséből kifolyólag annyira idegenkedett a jobbkézre eső „Főpap”, illetve „Filozófus-király” szerepek nagy narratíváitól, és ezek metodológiai vetületétől, a nagy spekulatív társadalommagyarázó rendszerektől (elsősorban a marxizmustól), és annyira beleszeretett a közvetlen empirikus alapozású teoretizálásba (sőt itt specifikusan abba a saját irányzata újdonságaként aposztrofált momentumba is, hogy elveti a külső kritikai támpontot, *miután a kapitalizmus számára fél évszázadig ilyenként fungáló szocializmus ledőlése után nem is állít fel helyébe másikat*),

ezért

itt mintha megfeledkezett volna arról, hogy vállalt hivatásának számos tartalmi mozzanata *bizonyos mértékig* mégiscsak ilyen *Függetlenség irányú* álláspont felé hajtja.⁶⁵ Ezért a feledékenységeért kellett vagy szokatlanul erős hangsúllyal vállalnia az *iróniát*, vagy egy másik ponton az „*Udvari bolond*” szerepébe visszacsempésznie a rendező séma által kiiktatott Függetlenséget (utalva arra, hogy itt azért mégsem csupán a publicisztikai keresletet kielégítő „szórakoztató kritika”, hanem czen túlmenően a *genuin írástudói távolságtartás és a függelmi szerepeken való felülemelkedés* is játékban van).

Elmerülve tehát az 1. ábra szemléletében, furcsa érzésünk és gondolatunk támadt. Mintha az értékszociológiai *középső közvetítő pozícióban* helyet kellene szorítani Szelényi Iván implicit axiológiájának is. Mindenesetre a Függetlenség pólusa felől „idébb” kellene csalogatni őt valamiféle – ha nem is utópikus – Függetlenség irányába. Ettől a felkínált pontosítástól bizonyos szempontokból nyilván javulna, míg másokból valószínűleg tovább távolodna a valóság hűségese leképzésétől ez a végső soron mégis csupán rendező séma.⁶⁶

AZ ÉRTÉKVÁLTOZÁS SZEMPONTJA A JELENTÖRTÉNETI DINAMIKA ÁRNYALTABB ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Miután felvillantottunk néhány sarkalatos tételt a magyarországi rendszerváltozás három rangos szociológiai elméletéből, ideje röviden visszatérnünk azokra a saját idevágó értékészociológiai kutatási eredményekre, melyekről a bevezetőben említett 2001-es *Jel-Kép* cikkünkben részletesebben beszámoltunk, és amikről folyton hangsúlyozzuk, hogy inkább csak az iméntiek *mellett* („árnyalási-finomítási” törekvéssel), semmint *helyettük* („le-cserélési” ambícióval) kínáljuk fel őket a tudomány és az élet (érintőlegesen: a politika) számára. Természetesen nem akarjuk megismételni az említett dolgozatunkban elmondottakat, hanem csupán egy olyan új nézőpontból térünk vissza rájuk, ahonnan láthatóvá válik a kulcs-tényezőként kezelt emancipációs irányú értékváltozási mega-trendnek az eddigi okfejtésünkben kissé elhanyagolt *árnyékos oldala* is, és ahonnan – ezzel összefüggésben – motiválva leszünk a korábban említetteknel jobban kidomborítani axiológiánk *empatizáló, azaz mediátor-konciliátor* aspektusait. Mert ugyan a fentiekben bemutatott koncepciózus rendszerváltozás-magyarzatok – továbbá a különféle „Jaltától–Máltáig”- típusú és hasonló világpolitikai konstelláció-modellek – észlelhető hézagossága valóban felvillanhatta bennünk az *értékváltozási dinamika* egy-egy ötletét, hipotézisét (s ilyenkor el is csodálkozhattunk azon, hogy az effajta attitűdinális közelítésnek miért „nincs igazán sajtója”, holott a politikai változás hirtelensége nyíltan árulkodik valamiféle *ideológiai és érzületi – Rousseau nélküli rousseau-i – előkészítettségről*, még az elnyomó apparátusok tagjaiban is⁶⁷), – a tényleges közvetítéshez viszont elengedhetetlen egy olyan *önrela- tívizálás*, amely a saját pozíciókban (és/vagy tárgyunkban) tudatosítja a hiányosságokat. Például épp az emancipációs bátorság eszközértékének hátulütőit, illetve az erre alapozott modell predikciós erejének korlátait.

A pontosított gondolatmenet így hangzik. Változatlanul valljuk, hogy az értékváltozás a hagyományostól a modernig, majd a moderntól a posztmodernig a tudományos alapozású *értékorientációval* (világ-, ember- és társadalomképpel) „karöltve” érkezett.

A szándékosan pontatlan, „bolyhos” szóhasználat annak elismerése, hogy nem tudunk állást foglalni az „okszági nyíl” irányában. A felvilágosodás nagy német, francia és angol filozófusai, illetve tudósai voltaképp már a reformációból kézhez kapták a külső tekintély megkérdőjelezésének és a saját értelmi belátás követésének elvét, csak ezt tovább radikalizálták. Reimarusnál és Lessingnél már az egyházi tanítóhivatal autoritásának megkérdőjelezésében kitűnő eszközként bevett bibliai szövegek tekintélye mögé is beférközött a tudományos kétely. Ennek életérzési háttér megfelelője lehetett az a gazdasági – *könyvelési (!)* – tapasztalat, hogy *ha nem akarunk csőbe jutni, ellenőriznünk kell a velünk tranzakcióban állók hitelképességét*.⁶⁸

Változatlanul tételezzük, hogy ezzel az új emancipatórikus léttudattal és életérzéssel számos pozitív jelenség érkezett, például a *tolerancia és a lelkiismereti szabadság* eszméje és erősödő gyakorlata, amely épp mostanra, a „modernség utáni korra” érte el és készítette befogadásra a legmagasabb szintű hagyományos tekintélyeket, így a lelkiismereti szabadságot a II. vatikáni zsinatban már elismerő katolikus egyházat is.⁶⁹

Ám most új hangsúlyt adunk annak a momentumnak, hogy ugyanezzel a szellemi felszabadulással, a saját értelmi belátást és lelkiismeretet legmagasabb pozícióba helyező emancipációs individualizmussal, a kultúra és a lélek mélyebb rétegeiben olyan *törés* is keletkezett, melynek hatása szintén máig tart, sőt bizonyos kibontakozó mellékhatásaiban immár tagadhatatlanul fenyegető méreteket is kezd öltetni.

Az alábbiakban Jürgen Habermas nyomán egy-egy alponthoz összefoglaljuk ennek a gondolati-érzületi mega-trendnek mind a főbb pozitív, mind a *komolyan problematikus* elemeit, amelyek a modernitásban egy lépéssel előttünk járó nyugati világrészben már a második világháború után *teljes erővel* kibontakoztak, és amelyek az ezredfordulót megelőző évtizedben a szovjetbirodalom szegélytartományaiiba, sőt kebelébe is *egyre erőteljesebben* behatoltak. Az ismert társadalmi és politikai (ne próbáljuk eldönteni: „*társutas*” vagy „*következményes*”) jelenségekkel.

A bírálható érvényesség-igény és hatása az emancipációs mega-trendre

Habermas a modernizáció nagy ívű pozitív folyamatának felvázolásához ugyanabból az egyedülálló történelmi rejtélyből indul ki, amiből Max Weber:⁷⁰

„Európán kívül miért nem terelődött a racionalizálódás pályájára sem a tudományos, sem a művészi, sem a gazdasági fejlődés úgy, ahogyan Nyugaton történt?”

majd Weber nyomán felsorol tucatnyi olyan nyugati vívmányt, melyek egyre zavarba ejtőbben követelnek valamilyen elfogadható magyarázatot⁷¹ (mert hiszen mi magunk is modernek vagyunk, és ránk is érvényes, hogy *meg akarunk győződni az egyes magyarázatok tényleges igazságértékéről*). Mindezek a nyugati racionalizálódási jelenségek három dimenzióba oszthatók. Ezek

- a) az értelmi összefüggések rendszerezése⁷²
- b) a modern tapasztalati tudomány és technika
- c) az elvek által vezérelt etika és módszeres életvezetés.

A racionalizálódás e három dimenzió egymástól való különválasztásában és a hagyományos mitológiai, illetve vallási elemek róluk való leválasztásában állott. De a lényeg itt is a „*bírálható érvényesség-igény*”.⁷³

„Ha előfeltételezzük az objektív megítélés lehetőségét, akkor az, hogy egy cselekvést többé vagy kevésbé racionalizáltként jellemezzünk-e, végső soron a *bírálható érvényességigényekkel kapcsolatos igen/nem döntésekre* támaszkodó értékelés is egyben...”⁷⁴

A világképek struktúrájáról leolvasható, hogy az adott társadalomban a kulturális értelmezési rendszerek egyáltalán milyen mértékben engedik meg az autonóm cselekvési orientációkat. Szűk a játéktér ott, ahol – mint pl. a mitikus világképekben – a normatív érvényességigények nemcsak az igazság- és hitelességigényekkel vegyülnek, hanem a nyelvi kifejezések érthetőségével vagy az empirikus hatékonyság olyan fogalmaival is, mint a kauzalitás és az egészség. Ez a diffúz érvényesség-kategória a mágiával és a rítussal a törzsi kultúra és a természet mitikus értelmezéseihez köti a köznapi cselekvést...

A világképek elválása a szociális rendszertől, a kognitív, expresszív és erkölcsi-gyakorlati alkotórészek önállósulása a vallási értelmezésektől, s ennek nyomán a világszemlélet decenterálódása, valamint a hitbéli beállítódások reflexívvé válása olyan trendre utalnak, amelyet úgy rekonstruálhatunk, hogy először különbséget teszünk empirikus hatás, szemantikai jelentés és érvényesség, majd pedig – az érvényesség kategóriáján belül – propozicionális igazság, hitelesség, illetve őszinteség és normatív helyesség között. Csak akkor foghatjuk fel a normák helyességét diszkurzívan beváltható érvényességigényként, ha a parancsoló érvényesség már kivált a többi érvényességgel alkotott fűzióból.

A posztkonvencionális jogi és erkölcsi elképzelések e fokának elérése előtt nem törhető meg a kulturális tradíció varázslata, mely lenyűgözi a kölesönös megértés racionálisan motivált meggyőzésére alapozott interszubjektivitást.”⁷⁵

Habermasnak ezek a súlyos gondolatai, melyek az általunk királyi útként választott „értékdiskurzus” orientálása mellett lényegre törően jellemzik magát a posztmodernben kiteljesedett, de már a felvilágosodásban elindult szellemi emancipációs mega-trendet, ugyancsak önála párosulnak e világtrendet illető hasonlóan súlyos *gondokkal* is. Ezekről az itt következő alpontunkban szólnak.

A posztkonvencionális erkölcsi tudat motivációs válsággal fenyeget

Habermas nem csinál titkot abból, hogy ez az emberiség történelmében páratlan nyugati racionalizálódás – amelyben „a kapitalista gazdaság és modern állam a célracionális cselekvés alrendszeréent” formálódott ki, oda vezet, hogy „*a racionális életvezetés e rendszerszerű feltételei egyre inkább lerombolják motivációs alapjukat*”.

„A világ uralásának racionalizálódásában tetten érhető paradox fejlődés, amelyet Weber

1. vallás és gazdaság viszonyában,

2. a modern jog formalizálódásában,

3. a gazdasági-politikai döntési folyamatok bürokratizálódásában

fedez fel, az individuum és a társadalom viszonyának krízisét hozza magával. (Ezt már Horkheimer és Adorno is tisztázta »A felvilágosodás dialektikájá«-ban.) A mitológiától megfosztott természet racionális átlátása és technikai uralása úgy intézményesül a kapitalista társadalomban, hogy az individuumoknak meg kell tagadniuk önnön szubjektivitásukat, s el kell nyomniuk belső természetük spontaneitását. A szubjektumok, akik kedvéért varázstalanították, eldologiasították és legyűrték a természetet, most elsorvadnak és elidegenednek saját természetüktől. Minél inkább egy egyre tolakodóban igazgatott társadalomban ölt testet az instrumentális ész, annál kevésbé lehet különbséget tenni haladás és hanyatlás között.”⁷⁶

Habermas mindennek nem kellő tisztázásáért bírálja Max Weber, Horkheimert és Adornót, de legfőképpen Marxot, aki számára még egyértelműen csak emancipatórikus potenciált jelentett a tudomány és a technika, amely pedig mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban a társadalmi represszió médiumává is vált.⁷⁷ Számunkra itt nem az a fontos, hogy Jürgen Habermas a „német tudatfilozófiai vonulatból kiszabadított” Max Weber (lásd a jegyzetet) elméletének abban a szekciójában is szerephez juttatta az „érték-racionalitás” kategóriáját, ahonnan a mester kifejejtette, hanem az, hogy már az ő modernitás-kepe is tartalmazza az emancipatórikus értékek térnyerésének alapján pozitív trendjében azokat a problematikus elemeket, amelyek e folyamatnak tartósan részévé, sőt egyesek szemében fenyegető elemeivé váltak. Ez a belátás számunkra is segít *ki-egyensúlyozni* az értékváltozás és ennek kihatásai alább következő (részleges) újratárgyalását, amivel újabb támponttal emeli az esélyét annak, hogy az értékdiskurzus vállalkozását sikerre vigyük.⁷⁸

A felelősségtudat felerősödése

Ám a habermas-i „kétlaki” állásfoglalás mellett itt nem árt beletekintennünk még egy olyan másik gondolatvilágba is, amely nagyobb felbontó erővel vizsgálja a felvilágosodásban elindult és mostanra sodró erejűvé vált célracionálitási trend veszélyeit, de annyiban többletet is jelent Habermas adalékához, hogy *ellenőröket is képes felvonultatni* (ha nem is

elhárításukra, de legalább) egyes károkozásaik terápiás kezelésére. Viktor E. Frankl egzisztenciaanalíziséről beszélünk, amely a bécsi pszichológiai iskola Freud és Adler utáni harmadik, betetőző irányzatának rangját vívta ki magának.⁷⁹

Frankl azzal kezdi iskolájának bemutatását,⁸⁰ hogy felidézi egyik jeles kortársának azt a tételét, miszerint „igazából mindössze három erény létezik: a tárgyilagosság, a bátorság és a felelősségtudat”, majd vonzó gondolatnak találja, hogy a bécsi talajból kinőtt három pszichoterápiás irányzat mindegyikét ezen erények valamelyikéhez rendelje hozzá. Hogy miért látja hozzárendelhetőnek Adler individuálszichológiáját a „bátorsághoz”, illetve Freud pszichoanalízisét pedig a „tárgyilagossághoz”, ez számunkra itt kevésbé érdekes,⁸¹ mint az, hogy saját irányzatát a „felelőség” égisze alá vonja. (Amúgy is úgy érezzük, Frankl számára csak a saját „erényének” *szerénytelenség nélküli* kihangsúlyozásához kellett az, hogy két másik „alaperényt” osszon ki egy-egy nagynevű kollégája között.)⁸²

Frankl Freud-bírálatában direktben visszaköszön az a fentebb látott habermas-i tétel, miszerint „a racionális életvezetés rendszerszerű feltételei egyre inkább lerombolják motivációs alapjukat”.

„A pszichoanalízis (ugyanis) nemcsak behódolt a tárgyilagosságnak, hanem annak rabjává is vált: a tárgyilagosság végül is tárgyasításához vezetett, éppen annak eltárgyasításához, amit személynek nevezünk. A pszichoanalízis úgy tekint a személyre, mint olyasvalakire, akin valamiféle »mechanizmusok« uralkodnak, és az orvos az, aki ezekkel bánni tud, vagyis jártas annak technikájában, hogyan hozza rendbe a megzavart működést... A pszichoanalízis irányzata a lélek egészét atomisztikusnak tekinti, azaz olyan képződménynek, amely különálló részekből, a különböző ösztönökből tevődik össze... Ezzel azonban valamiképpen a lélek, az emberi személy, annak egész volta pusztul el...

Itt kapcsolódik be az *egzisztenciaanalízis*. A pszichoanalitikus koncepcióval szemben egy másik elgondolással lép fel: a lelki gép automatikájával a szellemi létezés autonómiáját állítja szembe. Így ha a pszichoanalízishez a tárgyilagosság, az individuálszichológiához pedig a bátorság erényét társítjuk, akkor kijelenthetjük, hogy az egzisztenciaanalízis a »felelősségtudathoz« vonzódik. Hiszen az emberi létet is leginkább felelőségnek, önmagát pedig »felelőség alapuló analízisnek« tekinti... Ugyanis a felelőség a szellemi – és nemcsak ösztönszerű – emberi lét alapja; és az egzisztenciaanalízis az emberi létet nemcsak ösztöntől hajtottnak, hanem felelősnek – szellemi! – egzisztenciának tekinti.”⁸³

Ennyit mindenképpen jelezniünk kellett – az „*audiatur et altera pars*” római jogi elvét követve – annak a tételünknek a kiegyensúlyozására, miszerint itt az értékekben és értékorientációban egy olyan alapjában véve pozitív irányú mega-trend érvényesül, amely a közép- és kelet-európai társadalmi és politikai rendszerváltozáson is „rajt hagyta a keze nyomát”. Ez a felszabadulás irányú giga-mozgás, amely az új ezredév valamelyik *eónjában* elhozhatja azt a *szuperkulturát*, melyben az emberiség megtanulja a konciliáns, közös problémamegoldáson alapuló konfliktuskezelést, a mi generációink életszakaszában még véres és szennyes vajúdáson megy keresztül. Sőt úgy tűnik, hogy egyelőre még nyitott a játék: a szabadsággal érkező, sőt annak elébe furakodó szabadosság és hasonló diszfunkcionális mellékhatások lehet, hogy a szuperkultúra helyett azt a *hanyaglást* hozzák el, amelyről Habermas állította, hogy az instrumentális ész irányítása mellett összerosódhat a haladásal. (Sőt nem lehet kizárni, hogy még *ennél is rosszabbat!*).

A kritikus öntudatot és szuverenitást vezérlő emancipációs értékek tehát, vagyis az *à la carte* válogatásra hajlamosító individualista értékorientáció (világkép, önkép, társadalomkép), immár sem a marxista, sem a polgári értékonzervatív programokat és magyarázato-

kat nem fogadja el *tekintélyi alapon*. Ezt megalapozottan tételezhetjük a rendszerváltás körüli események alakulásánál, de az eltelt bő évtized fejleményeinél, sőt nemkülönben a holnap valid prognózisa próbálkozásainál is.

Ez utóbbi tekintetében ide kívánczok – hosszabb és tágabb perspektívára való kitekintésként – egy 2003-ban magyarul is megjelent „apokaliptikus” könyv, melyben a szerző, John Hogue egyfelől bemutatja annak a 111 pápának a történetét, akikre vonatkozóan jóslatokat találunk a forrásnak tartott 12. századi szentnél, Malakiás ír püspöknél (illetve e próféciák 16. századi közreadójánál), belcérte a jelen pápát, az „A nap vajúdása” képpel jelölt II. János Pált,⁸⁴ sőt a prófécia szerint utána következő két utolsót is, akiknek prófétai azonosító mottói: „Az olaj dicsősége, illetve »Római Péter« voltak (illetve „lesznek”).⁸⁵

Mielőtt azonban a jövődölések műfaja egyik vezető szakértőjének tartott Hogue néhány idevágó gondolatát idéznénk, felhívjuk a figyelmet arra, hogy ez a szerző a könyvében megidézett több száz katolikus és nem kevés egyházellenes prófécia közlés-tartalmát *valamilyen transzcendens közege keresztül érvényesülő objektív információként* kezeli, amivel kapcsolatban legfeljebb az értelmezés körül enged vitát. Ez viszont a szociológus számára nem jelenthet mást, mint azt, hogy ebben az esetben életbe kell léptetnie *Max Weber tisztázó megkülönböztetését a hívő és a tudományos perspektívákról*.

„A tudomány, mely a vallásos kötöttség elutasítása értelmében előfeltevés nélküli, a maga részéről nem ismeri a csodát és a kinyilatkoztatást. Ezzel ui. hűtlenné válna saját előfeltevéseire. A hívő mindkettőt ismeri. Az előfeltevés nélküli tudomány pedig nem kevesebbet – de *nem is többet* – kíván tőle, mint annak elismerését, hogy ha a kereszténység kialakulását⁸⁶ ilyen – az empirikus magyarázathoz okozati mozzanatként tekintetbe nem vehető – természetfeletti beavatkozások *nélkül* kellene magyarázni, akkor az általa javasolt magyarázat a helyes. Ezt azonban a hívő elismerheti anélkül, hogy hitéhez hűtlenné válnék.”⁸⁷

Eszerint a jövődölések tartalmához, illetve ezek Hogue által adott olvasatához vagy az ezekből levont következtetésekhez a szociológus nem szólhat hozzá, hanem pusztán azt állapíthatja meg, hogy a jelen ezredforduló körüli általános szekularizációs és pluralizációs folyamatban ilyen és ehhez hasonló trend-értelmezések jelennek meg és válnak befolyásossá.

Nos, milyenek is ezek a prognosztikus hipotézisek? Valóban markánsan *szekularizáltak*, sőt ha a kereszténység protestáns szárnyával nem is, de a római katolikussal eléggé radikálisan szembenállók. Hogue ugyanis az „utolsó pápának” az előttünk álló évtizedekben várható uralkodására vonatkozóan Szent Malakiás, Nostradamus és más próféták (kitüntetetten Joachim de Fiore [1135–1202]) jövődöléseiből azt olvassa ki, hogy

„...nem pápák uralta világot lát(nak), hanem töprengő emberek hierarchiáját, akik ahelyett, hogy templomba, mecsetbe, zsinagógába, hindu vagy buddhista templomba járnának Istennel beszélgetni, mindnyájan élő templom, mecset vagy zsinagóga lesznek a Szentlélek számára. Az új Vízöntő korszak példátlan egyéni szabadság idejeként vetül előre... Ez a Szentlélek kora lesz, akiről az apostol azt írja: ahol az Úr szelleme, ott a szabadság. Az első kor volt az elkeseredésé, a második a cselekvésé, a most jövő harmadik a meditációé. A harmadik kor, amely barátságban telik el, a buddhisták Buddha második eljövételét jelző jóslataival mutat párhuzamot, aki Maitreya képében manifesztálódik. Maitreya azt jelenti: a barát...”

Nos, miután a Bevezető fejezetünkben jeleztük, hogy a Kolakowski-Bourdieu-Szelényi-féle szociológus-tipológiában nem pályázunk a „*papi (prófétai)*” szereptípusra, sem ennek marxista, sem más „nagy narratívákhoz” kötődő változatában, itt könnyen tartózkodhatunk a tartalmi állásfoglalástól. Ugyanakkor az ugyanezen tipológia kibővítésé-

ben feltüntetett „*békéltetői-közvetítői*” szerepből kifolyólag, és a vállalt „*értékdiskurzus*” programjában minden olvasónknak empatikus megfontolásra ajánlhatjuk mind az eddig bemutatott, mind az egyéb jelentőtörténeti és/vagy prognosztikus magyarázatokat, illetve az őket vezérlő „*értékorientációkat*” (vagyis világ-, ember- és társadalom-értelmezéseket).

„ÉRTÉKRENDEK POLITEIZMUSA”⁸⁸

Most pedig, miután dolgozatunkban áttekintettük egyfelől a három jelentős szociológiai elmélet néhány főbb vonását a rendszerváltozás és a vele kezdődött jelentőtörténet értelmezéséről, másfelől saját revidált modellünket (a benne központi szerepet játszó pozitív emancipatórikus értékhatást immár kiegészítettük ennek problematikus aspektusaival, ami jobban elősegíthette az önrelativizálást és ezen keresztül az empatikusabb közvetítést, vagyis a hatékonyabb értékdiskurzust), próbáljuk meg tömörítve *betakarítani* vizsgálgatásaink hozamát. „*Summa summarum*” típusú feladatunk ezek után kettős:

(1) megújult szemléletünkkel foglalni össze ezt az értékaszociológiai hozamot annak az empirikusan valószínűsített, tehát óvatosan már tényként is kezelhető hipotézisnek az értelmezésében, miszerint az *emancipációs eszközértéket*, vagyis a valóságos választás jogát érvényesítő és lehetőségét kivívó társadalom ezt a felszabadító lendületét az *életminőség, az élet kiteljesítése célérték* elérésére próbálja fordítani,⁸⁹

(2) legalább valamilyen ad hoc rendező sémában megpróbálni elhelyezni és áttekinteni ezt az itt tárgyalt három szociológiai értékorientációt (helyzetmagyarázatot és értékpozíciót), melyekhez egy „világnézeti és politikai ökumené”⁹⁰ kísérletében „katalizáló nyomelemekként” próbáltuk hozzáadni saját empirikus evidenciáinkat.

Prométheuszi lázadás az Apollói (és Keresztény) értékrend korszerűsödéséért

Ami az első feladatot illeti, ez az értelmezés – a fentiek alaposabb átgondolása után – érdekes *paradox* eredményt hoz. Azt ti., hogy ez az eszközérték sávjában még a „lázadás” jelenségkörét súroló (a Morris-féle érték-készlet terminológiájában „Prométheuszi”) autonómiaüregkvés a célérték szintjén jóval kiegyensúlyozottabb rétegekbe emelkedett. Nevezetesen: az életminőség és szinonimái célérték-klaszter jelentős mértékben olyan értékeket, normákat, de attitűdöket és magatartásmintákat is tartalmaz, amelyek inkább a rendezettség, az eredeti szótári értelemben vett „kozmosz” (a Morris-féle érték-szetből az értékkonzervatív „Apollói” /illetve az ebből a szempontból ekvivalens „Zeuszi”, másik vetületben „Keresztény”) fogalomkörébe tartoznak.⁹¹

Ugyanakkor, mivel ennek a pozitív térfélen mozgó fejleménynek a negatív, vagyis *árnyék*régióban húzódó vonulatát is figyelemmel kísértük, immár központba kell állítanunk azt a tételt, hogy az emancipációs indulat könnyörtelensége nemcsak a korábbi, méltatlan megkötöttségeket rázta le, *de saját vitális motivációit is károsítja*. Így az életminőség célértékének hajszololásában az individuális önzés a jövő nemzedékek és ezen keresztül az emberi, nemzeti közösség érdekét is sérti (értsd: értékminóltát kérdőjelezi meg).⁹²

Osztozkodás a központi erényeken

Ami pedig végezetül második summázati feladatunkat illeti, vagyis a Kreutz Henrik, Kulcsár Kálmán és Szelényi Iván fentebb tárgyalt rendszerváltozás-modelljeinek elhelyezését egy axiológiai ihletésű térkoordináta rendszerben, itt felmerült bennünk egy hipotetikus megfeleltetés a Viktor Frankl-féle „három központi erény” dimenzióival.⁹³

Nos, ha az olvasóval újból végigpásztázzuk a három szociológiai rendszerváltozás-magyarázat fentebb felvillantott elemeit, akkor legalább hipotetikusán elfogadhatjuk, hogy

a *bátorság erényét* Henrik Kreutznál,

a *tárgyilagosságát* Szelényi Ivánnál,

a *felelősségtudatot* pedig Kulcsár Kálmánnál

láthatjuk „felcsillanni”. Ehhez a következőkben felhozunk néhány – talán nem túlságosan erőltetett, sőt meglepően „klappoló” – érvet.

A bátorság, úgy tűnik, az általában is stratégikus (szó szerint: hadászati) szemléletű Kreutz erénye, akinek volt „mersze” helyszíni taktikai (harcászati) manőverekbe is belebocsátkozni.⁹⁴ Ám Kreutz egész szociológiai paradigmája is, amely a rejtett stratégiai szerepek, a kulisszák mögötti (illetve az ő metaforájával: a színpadi padlózat alatti, de mindenképp láthatatlan, sőt szándékoltan azzá tett: álcázott) erők, szerepek felderítésére fókuszol, megdöbbenően hasonlít a freudi paradigma kétsíkúságára is. Frankl ugyan Freud életművében a „tárgyilagosság” erényét hangsúlyozza, nekünk viszont az tűnt fel, hogy a pszichoanalízis megalapítója életműve központi szlogenjével:

Flectere si nequeo Superos, Acheronta movebo...

ugyanarra a mitológiai körre megy vissza, mint Kreutz.⁹⁵ Itt is, ott is az „alvilág erői”, a hatalomért akár kriminalizálódni is kész megtévesztő démoni dinamika munkál, amivel (akikkel) szemben az óvatosság és leleplezésre felkészült éberség (Freudnál az Ego-ba emelő tudatosítás, Kreutznál az újfajta szociológiai szereptant alkalmazó ellenmanőverezés) az adekvát beállítottság.⁹⁶

Ez a stratégikus („agonikus”) eltökéltség természetesen nem veszélytelen. A Freud körül kirobbant háborúskodás (társadalmi és tudományos körökben egyaránt) közismert. De a rejtett szerepek paradigmáját követő mai szociológus is megsemmisítő szándékú támadásoknak nézhet elébe.⁹⁷ Ezek a támadások itt is két sikon jelentkezhetnek: a jegyzetben illusztrált reálmozgás szintjén, de – és egy etablirozott tudós esetében gyakorlatilag ez a veszélyesebb – „Ansatz”-ának tudományos hitele körül. (S itt újból játékba léphetnek azok az erők, amelyek a tudományon kívülről indulva, de tudományos mezt öltve igyekeznek ezt a kulisszák mögötti vizsgálódást összemosni az összeesküvés-elméletekkel, amiktől pedig Kreutz meggyőzően elhatárolja saját modelljét.)

Egyébként, mint láttuk, Kreutz Henrik szigorú metodikával és a témakört vele párhuzamosan kutatók vizsgálati evidenciáival – így esetünkben a vitathatatlanul tárgyilagosanak elismert Szelényi Iván empiriájával⁹⁸ – szembesíti tételeit. Vagyis harcoss óvatossága és éber bátorsága a saját tévedési potenciálja irányában sem hagy alább.

S ha már itt is említettük Szelényi Iván elismert tárgyilagosságát (Kreutz mellett, mint fentebb láttuk, Kulcsár Kálmán is őt hívja arbiter funkciójú tanúnak), bontsuk ki ennek az általunk is hipotetizálható domináns tárgyilagosságnak néhány elemét. Szelényi elméletének talán legfőbb jellemzője „*vantage point*”-jének madártávlati rálátást biztosító távolsága. Ez jut már kifejeződésre *iróniájában és önirónikus önkritika-sorozatában*

is. Ismerjük el, azért elég ritka az olyan szociológus, aki azzal dicsekszik, hogy milyen sokszor és milyen súlyosan tévedett. Ezekből a sorozatos tévedésekből, aggályos bizonytalankodásokból, itt-ott szinte már kényszerneurotikus pontosításokból (ahol a tétélező saját tudományos presztízsének jelentőségét mélyen mögéje szorítja annak a „bíráható érvényesség-igénynek”, amiben Habermas a posztmodern lazításon is keresztülhatoló aufklärerista modernség lényegét látja),⁹⁹ végül is olyan jelentős kodifikálható summázati tétel bontakozik elő, aminek a magyar szociológia kollektíven örülhet. Idézzük ide fentebbről azt a pár sorát, ami az évtizedekig fönntartott Konrád–Szelényi-tétel cáfolataként hozza ki a társadalom strukturális változásainak egyik újonnan felfedezett törvényszerűségét.

„A könyv¹⁰⁰ legáltalánosabb konklúziója az, hogy az »újosztály elméletek« valószínűleg tévednek. A kulturális tőke valószínűleg tartósan sohasem válhat a tőke domináns formájává. Ez, mint a weberi szociológiában a karizma, forradalmi erő, mely az átmenetet segíti az egyik rendszerből a másikba, de miután a változás befejeződött, akkor már újból vagy a bürokraták vagy a tulajdonos osztály uralma kerekedik felül és szilárdul meg, a kulturális tőke tulajdonosai pedig hátrébb szorulnak.”

Nem csoda, ha – követve Kreutz és Kulcsár példáját – mi magunk is helyet szeretünk volna szorítani Szelényinek fentebb, a *KolBouSze*-féle szociológus-tipológia kvadratikus sémájának origójában. Ebben – mint most utólag látjuk – az is munkálhatott, hogy a külső szemlélő hajlamos volna több „társadalmon kívüli vagy fölötti” függetlenséget elismerni neki, mint amennyit maga igényel magának.¹⁰¹

Mindezek után harmadik szerzőnk, Kulcsár Kálmán osztályrésze már csak az az erény lehet, amit Viktor Frankl vindikált magának a bécsi iskola harmadik hullámában: a *felelősségtudat*. Persze éppen nem azon az alapon, hogy „a háromból már csak ez maradt”, hanem ellenkezőleg: legelőször erre kellett gondolnunk, amikor – mint fentebb idéztük – 1989-ben úgy nyilatkozott, hogy nem az egyes pártok köztársaságielnök jelöltje kíván lenni, hanem azoké a minden pártban megtalálható embereké, akik a nemzeti felelősséget tartják szem előtt és készek az *együtműködésre*.

Elméletében meg is találjuk a Viktor Frankléhez hasonló hosszútávúságot. Ahogy Franklról láttuk, hogy a freudi–adleri tudománytörténeti áttörés eredményeit visszacsatolta a nyugati kultúra sok évszázados transzcendens hagyományába, úgy Kulcsár Kálmánnál is szembeszökő az a törekvése, hogy a rendszerváltozás nagy fordulatát elhelyezze a létezett szocializmus „epizódján” messze túlmutató, *évszázados premodern-modern perspektívába*, és annak a különbségnek a dinamikájába, ami valójában mindvégig elválasztotta a Szovjetunió által katonailag és politikailag bekebelezett régió magasabb gazdasági, tudományos és kulturális potenciálját attól a hatalométől, amely ezt sohasem tudta megemészteni. Ebből következik nála a kelet- és közép-európai rendszerváltozásnak a „Ronald Reagan technológiai hetvenkedésénél” (John Lukacstól idézett kifejezés) mélyebb magyarázata. (A fegyverkezési verseny itt csak annyiban jöhetett számításba valós tényezőként, hogy a Szovjetuniónak ettől a kényszeres versenytől még kevésbé volt ereje saját modernizációs felzárkóztatására.)

Ez a felelősségtudat és nagyléptékű longitudinális folyamatmodell, mint láttuk, egyfelől olyan realizmust alapoz nála, amely a szociológusként fölismert adottságokra való „reálpolitikus” reagálást jelenti,¹⁰² de másfelől egy olyan közbizalom igénylését is, melynek a rendszerváltozás stratégikus közegében nem lehetett realitása.

...És itt kerül szembe Kulcsár Kreutzcal olyan mértékig, hogy „igazságot tenni” valójában nem tudhat közöttük sem a békebírónak invitált Szelényi, sem hosszú ideig semmiféle konciliátor-mediátor jószolgálat.¹⁰³

Itt valóban vissza kell térnünk a Max Weber-féle „értékrendek politeizmusának”¹⁰⁴ tételéhez, ami mindenekelőtt türelemre inti az értékdiskurzus útján valamiféle világnézeti és politikai ökumené utópiájában hinni akarókat. Ám a türelem (sőt szép klasszikus megjelölésével: „hosszútűrés”) alapbeállítottsága mellett állást kell foglalnunk az akciófeladatok tekintetében is. Itt előremutató példaként idézhetjük fel a már többször hivatkozott Manfred Frank hasonló próbálkozásának (Habermas és Lyotard előbb tényleges, majd miután ez nem sikerült, fiktív diskurzusba vonásának) tanulságait és eredményeit. Ezek alapján úgy érezzük, egy bizonyos pontig Lyotardnak is igaza van az egység kényszere nélküli pluralitás védelmében, mint ami több teret ad a szabad innovációnak, mint a néha tényleg konszenzus-terrorra merevedhető integrációs ambíció. Ezen az alapon nem is kellene törekednünk arra, hogy Kreutz, Kulcsár és Szelényi között valamiféle minimálpatformot találjunk.

Ám Frank mégiscsak meggyőzően hozza ki Habermas erősebb és következetesebb igazságát (ami a szofisták kora óta végül is mindig kitör az önpusztító székszepek zsákutcájából¹⁰⁵ – itt jellesül abból a fura posztmodern tételből, hogy eleve álljunk el az egymással való szótértés ambíciójától). A kulcs itt Habermas – fentebb általunk is idézett – *érvényesség-igény* fogalma, amiről nem mondhat le a tételét előterjesztő posztmodern gondolkodó sem. Innen viszont már töretlenül vezet az út odáig, hogy minden érvényességigénnyel fellépő diskurzus-partner szeretné tudni, hogy pozíciója hogyan áll a többi, hasonlóképp érvényességi igénnyel eszmecsserébe szállóé között.

Ebben a példában a „rekonstruált diskurzus” szervezője arbitrálist is vállalt. Ez bizonyos helyzetekben fontos, szép és ígéretes funkció.¹⁰⁶ Ám az a közvetítő-békéltető feladat-csoport, amire a jelen szerző a munka világában szocializálódott, és aminek a tudományos diszkusszió területére való transzferével egy idő óta kísérletezik,¹⁰⁷ ennél kevésbé nagyralátó. Fő szabálya az, hogy a döntést a pozíciók közötti közeledésről vagy a távközök megtartásáról az értékdiskurzusban résztvevő felekre bízza. Hivatása ott ér véget, ahol – mint például egy ilyen dolgozattal is – a feleket tisztázó eszmecsserébe invitálja.

JEGYZETEK

¹ G. W. F. Hegel: Esztétikai előadások. III. kötet. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 400. o. Idézi: Manfred Frank: A megértés határai: Egy „rekonstruált” diskurzus Habermas és Lyotard között. Budapest, Józsefvég Könyvek, 1999. 27. o.

² Emlékeztetünk: az értékek szociológiai kutatásával az 1963-as, Losonczy Ágnessel együtt kezdett, Charles Morris-féle nemzetközi összehasonlító vizsgálatunk óta foglalkozunk (vö. Varga Károly: Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása: Nemzetközi összehasonlítás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 176. o. (Szociológiai Tanulmányok 5), Károly Varga: The View of Life of Hungarian Students: An International Comparison. Journal of Cross-Cultural Psychology, vol. 1. No. 2. June, 1970, 169–176. o.), de az „érték-szociológia” összetett szó ezek jelölésére csak jóval később merült fel számunkra. Bár magyarul azóta már másutt is, a „Pázmány Szociológiai Műhelyen” kívül is hallottam ezt a szót (de angol, német és francia megfelelőivel azóta sem találkoztam), magának a kerek kifejezésnek általam tudni vélt születésére 1995-ből emlékszem. Ekkor kerestek meg azok a szociológus hallgatóim, Bodor Tamás, Hajdu Jenő, Kern István és Sági Tamás, akik a Pázmány Péter Katolikus Egyetem 1993-ban általam alapított szociológiai

szakán kezdtek az átfogóbb társadalomtudományi diszciplína elsajátítását, és alulról jövő kezdeményezéssel visszahívtak, hogy az időközben mások vezetése alá került szociológiai tanszéken elevenítem fel azt a tárgyat, mellyel két évvel korábban – Gallup kutatási terepmunkában is – közösen foglalkozni kezdtünk. Úgy emlékszem, abban a vitában, hogy milyen néven is hirdessük meg a régi-új tantárgyat, merült fel először az „*értékzociológia*” kifejezés, ami az ezután 2001-ig újra általam vezetett Pázmány Szociológiai Intézetben elméleti tárgy és számos empirikus projekt megjelölése lett.

³ Két számmal később ugyanitt újabb dolgozatunk jelent meg „*Világnézeti és politikai ökömené az értékek fénykörében*” címmel (Jel-Kép, 2002. 2. sz. 3–37. o.), amely irányelveket fogalmazott meg és példákat vonultatott fel arról, miként lehet „kommunikatív cselekvést” gyakorolni „stratégiai közegben” olyan össznemzeti témákban, melyek minden fél számára egyaránt fontosak. Míg ez utóbbi két cikknek mintegy „pilot study”-előzménye az a vitasorozat, amit a még korábbi években ugyancsak a Jel-Kép hasábjain folytattunk Buda Bélával, Hankiss Elemérrel, Komoróczy Gézával, Molnár Attilával, Sárdy Péterrel és Szabó Ivánnal (Kommunikatív cselekvés stratégikus közegben I–III. Jel-Kép, 1999. 4. sz. 3–21., 2000. 3. sz. 85–99., 2001. 3. sz. 73–89. o.), addig a jelen tanulmány mindezek betetőző összegzéseként fogható fel. Egyben olyan eszmélődésnek is, amely megkísérli a sajátjáénál kialakultabb rendszerváltozás-koncepciók oldaláról állítani fel a koordinátákat, és ezekkel mérni be saját álláspontunkat.

⁴ Az értékrendszer ilyen „nyugtalan” emancipatórikus átalakulása e marxista értelmezés szerint nem fenyegetett begyűrűzéssel, hanem legfeljebb „csak a szocialista társadalmak fejlődésének újabb, komplikáltabb, több alternatívát kínáló szakaszát” jelezhetette, amiért is: „... az újkantiánus axiológiához hasonló vállalkozások nem szerves folytatást igényelnek, hanem történeti-kritikai elemzést, mely nemcsak a válaszok, hanem már a kérdésfeltevések egyoldalúságát, hamisságát is kimutatja. Egy marxista igényű értékfelfogásnak – ha nem lép is fel önálló axiológiaként – szükségképpen egészen mások a kiindulópontjai, s nemcsak hangsúlyban tér el a polgári axiológiától... Mivel nem tekintjük feladatunknak a marxista axiológiai »hipotézisek» számának gyarapítását – hiszen közvetlen célkitűzésünk jóval szerényebb: *egy polgári axiológiai irányzat bírálata* –, a továbbiakban beérhetjük azzal, hogy kapcsolódunk Lukács György, valamint néhány olyan marxista szerző értékfelfogásához, akik a marxi munkaérték-elméletet tekintik kiindulási alapnak.” – Az értékfogalom kutatási relevanciájának illetén beszűkítésében (a munkaértékre való redukálás tendenciájában) kétségkívül rejtett apologetikus hozzáállást regisztrálhatunk. (Vö. Bayer József: Az érték antinómiái: Az újkantiánus értékelmélet és hatása a szociológia módszertanára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. És Vitányi Iván: Társadalom, kultúra, szociológia. Kossuth Könyvkiadó, 1981.)

⁵ Vö. Vitányi Iván: A magyar társadalom kulturális állapota. Az 1996-os országos vizsgálat zárójelentése. MTA Szociológiai Intézete (Maccenas, 1997).

⁶ A beszűréssel a Weber-kritikus, Durkheim-követő Henrik Kreutz irányzatára utalunk (lásd alább).

⁷ A fentebb idézett Manfred Frank a Habermas és Lyotard közötti képelt vitát megrendező könyvében az előbbi álláspontját abban foglalja össze, hogy Habermas hitt abban, hogy „a modernség tanulási képessége önkritikává erősödik” (i. m. 8. o.). – Nos, a mi törekvésünk is ilyen tanulási képesség kibontakoztatása. (Speciálisan például a „Lili Marleen modell” kapcsán az erről írtak első változatát lektoráló Kulcsár Kálmán kritikája nyomán.)

⁸ Így például az életminőség értékrendszeri tényezőit feltáró, országosan reprezentatív vizsgálatunkban is úgy találtuk, hogy amikor e két kulcsfogalmat, az *életminőséget* és az *értékrendszert* operacionálizálva közös dinamikus modellbe szerveztettük, az empiriából adódó éppen csak szignifikáns Beták (standardizált regressziós együtthatók) láttán meg kellett elégednünk azzal a tanulsággal, amit a közgazdasági Nobel-díjas, Herbert Simon (1982) óvatos-realista szemléletű „*korlátozott racionalitás*” paradigmája kifejez, hogy ti. *in praxi* sohasem számolhatunk az olyan vezérlő instanciák hatásának akadálytalan érvényesülésével, mint a domináns értékek (sőt az ilyen hatás éppen hogy csak „*átvergődik*” [muddles through] a több irányú érdekekkel szabdaltságot és sokféle értékorientációval megosztott közegen. A szociológiai axiológiában tehát arra voltunk utalva, hogy bármilyen „szerény és halvány” eredményért, amit szigorú metodikájú terepvizsgálatban felvett adathalmazunk „latens struktúrájából” matematikai statisztikai modelljeink segítségével felszínre hozni reméltünk, jobban meg kellett küzdenünk, mint számos drasztikusabban érvényesülő (ám zömében triviális) összefüggés kimutatásánál. (Vö. Varga K.: Az életminőség értékrendszeri tényezői. Társadalomkutatás, 2002/3–4. 217–245.)

⁹ Hogy a létezett szocializmus alkonyával tényleg valami korszakosan új helyzet állt elő a szociológia számára is, erről a Szelényi és tanítványai könyvét (Gil Eyal, Iván Szelényi and Eleanor Townsley:

Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe. Verso: London - New York, 2000) az American Journal of Sociology hasábjain szemlélő Michael Burawoy (az Amerikai Szociológiai Társaság 2004-től megválasztott elnöke) által is visszaigazolt „új paradigma” kitétel tanúskodik. (Vö. M. Burawoy: Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes. American Journal of Sociology, vol. 106. No 4 /Jan 2001/: 1099–1120. o.) Bár Szelényiek e recenzióra adott válaszukban meggyőzően tiltakoznak az ellen, hogy a Szelényi korábbi kritikai beállítottságához képest elpárolgatták volna bíráló bátorságukat („Mi úgy gondoljuk, vitriolos kritikáját adtuk a posztkommunista hatalmi elit praktikáinak és ideológiájának” – írják, és megvédik kritikájuk specifikumát –: „A posztkommunizmus szociális problémáinak megoldása csak azoknak a kritikai képzelőerejéből származhat, akik az elemzett szociális feltételek között élnek, nem pedig olyan elemzőtől, aki a realitást egy elképzelt alternatívával méri össze” /Eyal et alii: The Utopia of Postsocialist Theory and the Ironic View of History in Neoclassical Sociology. American Journal of Sociology, Vol 106 No 4 Jan 2001: 1121–1128/, abban meg egyeznek, hogy a tudománytörténeileg új feladat a klasszikus szociológiához (Adam Smith, Marx, Durkheim, Max Weber) képest, amely egy szinguláris kapitalizmus eredetét, dinamikáját és újratermelődését próbálta megmagyarázni, az új-klasszikus szociológia számára az, hogy a kialakuló plurális rendek többféle eredetét és egyre nyitottak, és szétartóbb trajektóriáit vizsgálja.

¹⁰ Az eredeti „KolBouSze koordináta-rendszer” két tengelye a következő. A vízszintes egy Függőség versus Függetlenség pólusok között feszülő skála, ahol a Függőség-oldal a társadalmi munkamegosztás input-output rendszerébe való betagozódást (tehát konkrétan és prózaiban a fogyasztói kereslethez való igazodást: Szórakoztatást, illetve Hasznos technológiát) jelenti, míg ennek tagadása valami magasabb inspirációjú ítélkező-irányjelző (Pap, Próféta) vagy intézkedő-elrendező (Filozófus király) instanciára utal. A függőleges tengely pedig a status quot Kritizáló (elutasító) versus ezt Elfogadó (alapul vevő, fejlesztő, megerősítő) ellentétpár kontinuum. A Szelényi-féle neo-klasszikus szociológia öndefiniálása az ábrájuk szerint jelentős mérvű elmozdulást mutat a marxista gyökerű szocialista illetve poszt-szocialista „papi” világmagyarázattól. Például már annyiban is, hogy annak nagy ívű „narratív” teoretizálása helyett az ad hoc empirikus kutatások evidenciáiból építkeznek. Így persze igazodnia is kell a fogyasztók igényeihez, ahelyett, hogy magasabb és átfogóbb világértésből kiindulva alakítani, nevelni próbálná a társadalom személyi, illetve intézményi tagjait. De milyen az elhelyezkedése a függőleges kontinuumon? Szelényiek új-klasszikus szociológiája itt realistán kiegyensúlyozott. Sem nem sülyed bele az üzleti élet szükségleteinek kielégítéséért finanszírozott „Varázsló/Mérnök” funkcióba, sem nem emelkedik az „Udvari bolond” posztmodern cinizmusáig. Alapirányul választott „iróniája” elegendő szabadságot biztosít számára a megpillantott tények elfogulatlan számbavételéhez és „szórakoztató visszatáplálásához”, de a publikum ízléséhez való illetén igazodás folyvást a helyzet átvilágításával párosul nála.

¹¹ Ezek az említett „Poszt-modern”, illetve „Poszt-szocialista” elméletek mellett a „Komparatív kapitalizmusok”, a „Neo-liberalizmus” és a „Neo-klasszikus közgazdaságtan” kategóriái. A „Komparatív kapitalizmusok” kitétel arra az újdonságra utal, hogy itt a kapitalizmust már nem külső modellekkel (feudalizmussal, szocializmussal) kell összehasonlítani, hanem egyes válfajait egymással. A „Neo-liberalizmust”, illetve a „Neo-klasszikus közgazdaságtant” pedig azért hagyjuk fenn a rendező sémán, hogy ezzel a hazai közegben vitatott két kategóriával „kvázi bemeérhető módon” tudjuk szembeállítani a Szelényi-féle „Neo-klasszikus szociológiát”, amelyet ilyen láttató tisztázás nélkül itthon hajlamosak lehetnének akár össze is mosni az utóbbiakkal. Hogy ennek az „összemosásnak” a hazai közfelfogásban fennforgó veszélyére mennyire ügyelnünk kell, kiderül a „Kapitalizmus kapitalisták nélkül” című Szelényi-könyv olyan kiélezett, de itthon inkább eltompított saroktételeiből, mint pl. hogy az új, kelet-európai kapitalizmust a „legelképzhetetlenebb kiindulópontból a lehető legvalószínűtlenebb ágensek: a korábbi kommunista elit tagjai alakították ki”. (Vö. még Burawoy-nak a Szelényiek irányzatával a Stark-Bruszt könyvét (Postsocialist Pathways) együtt bíráló cikkére ez utóbbiak által adott választ: David Stakr, László Bruszt: One Way or Multiple Paths: For a Comparative Sociology of East European Capitalism. *AJS* mint fent 1129–1137. o.)

¹² A menedzsment-tudományokban nagy karriert befutott (és több kutatásban általunk is használt, eredményeiről a könyvünk empirikus részében beszámolt) Thomas-Kilmann „Conflict Mode Instrument” (a konfliktus-kezelő személyi stratégiákat 60 item változó összevetése révén letapogató pszichometrikus teszt) szerzői ezt a quadratikus mérőrendszert a következő két dimenzió keresztezéséből állították össze. A vízszintes tengely a két Barátságos hozzáállást állítja szembe a két Ellenségessé, a függőleges pedig a két Dominanciára-törőt a két Önálvétetével, mi által a keletkezett négy quadráns: a „Ráerőszakoló”, a „Be-

gubódzó”, az „Engedékeny” és a „Közös problémamegoldó”. De itt is van egy „ötödik kerék” az ábra közepén: a „Kompromisszum-kereső”, ami nem tévesztendő össze a „Közös-problémamegoldóval”. Míg ui. ez utóbbi a legpozitívabb az előző négy konfliktus-menedzselő stratégia közül, addig a Thomas–Kilmann értelmében vett Kompromisszum-keresés valami mechanikus, szinte elvtelen egyezkedés, amely a tárgyi kívánalmak és a minden fél részére előnyös, előrevívő megoldás helyett az erőviszonyok szerinti osztozkodásra utal („te engedsz abban, én engedek ebben”).

¹³ E sorok írójának 1999-ben lehetősége volt, hogy a hazai Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálat delegáltjaként részt vegyen egy tanulmányúton, amely az amerikai *Federal Mediation and Conciliation Service* rendezésében betekintést nyújtott a közvetítés és békéltetés magasán fejlett amerikai gyakorlatába, illetve megismertette azt az elméleti koncepciót, amely e fontos mozgalom és intézményi hálózat munkáját vezérli. (A tanulmányút Cleavelandre eső szakaszában egyébként felhívtam az ottani jelentős magyar közösség katolikus és protestáns vezetőinek figyelmét a módszer alkalmazásának ígéretes voltára, és egyben felkértem az egyik helybeli kollégát, akinek közvetítői és békéltetői eredményeiről tréningjei résztvevő megfigyelőjeként megbizonyosodtam, a későbbiekben próbálja előbbre segíteni ezen az úton a felekezeti megosztottságot társadalmi státusz-különbségekkel és az emigrációs verzusz szóróvány-létről kialakult eltérő felfogásokkal nyomatékosító magyar kolóniát.)

¹⁴ Vö. William Ury: *Tárgyalás nehéz emberekkel*. Bagolyvár Könyvkiadó, 1993. Roger Fisher, William Ury és Bruce Patton: *A sikeres tárgyalás alapjai*. Bagolyvár Könyvkiadó, 1998.

¹⁵ William Ury: *Tárgyalás nehéz emberekkel*. Bagolyvár Könyvkiadó, 1993. 121. o.

¹⁶ Kulcsár Kálmán: *Két világ között: Rendszerváltás Magyarországon (1988–1990)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 349. o. – E szép, emelkedett gondolat zárszónak is beillik. Ezután már csak a „kiszereles” jöhet, aminek programját a következők alfejezetünkben vázoljuk fel.

¹⁷ Az Erlangen–Nürnbergi Friedrich–Alexander Egyetem Szociológiai és Szociálintropológiai Tanszékének és a bécsi Alkalmazott Szociológiai Intézetnek a vezetője, az *Angewandte Sozialforschung* című folyóirat szerkesztője, a „pragmatikus szociológiai” iskola, illetve irányzat alapítója. (Vö. H. Kreutz [Hrsg.] *Pragmatische Soziologie: Beiträge zur wissenschaftlichen Diagnose und praktischen Lösung gesellschaftlicher Gegenwartsprobleme*. Leske + Budrich, Opladen, 1988.)

¹⁸ B. H. Liddel Hart: *Stratégia*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2002. 5. o.

¹⁹ Például: „(a görögök) a döntő tengeri győzelem lehetőségét egy olyan csellel teremtették meg, melyet joggal minősíthetünk a közvetett megközelítés egy formájának: Themisztoklész megüzente Xerxésznek, hogy a görög flotta hajlandó áruló módon megadni magát. A megtévesztés, melynek hatására a perzsa flotta beúszott a szűk szorosba, ahol számbeli fölénye értékét veszítette, annál is inkább hatékonyan bizonyult, mert a korábbi tapasztalatok hihetővé tették az üzenetet... A perzsák táborában mindössze egyvalaki szállt szembe Xerxésszel, aki mielőbb ütközetet akart: Artemiszia, a halikarnasszoszi tengerész királynő... s a hajók kivonása már másnap reggel bekövetkezett volna, ha a perzsa gályák a támadás előkészületeként nem zárják az öböl kijáratait. A támadás azonban mindjárt az elején végzetesen kedvezőtlen fordulatot vett az agresszorok számára.” (Hart, i. m. 30–31. o.) – Figyelemreméltó, hogy már ebben a történetben is megjelenik az az intellektus, aki „átlát a szítán”, ám akire, saját vesztükre, nem hallgatnak a döntéshozó hatalmasok. (Lásd a későbbiekben is.)

²⁰ Henrik Kreutz: *Összeomlás, Reform vagy Trójai Faló? A közép-kelet-európai és a szovjet kommunista uralom átalakulása*. Magyar Szemle, 1995. október (1027–1044) és november (1135–1147). Először megjelent: K. A. Schachtschneider: *Wirtschaft, Gesellschaft und Staat im Umbruch*. Berlin, Drucker, 1995.

²¹ Szinón feladata az volt a görögök elhajózása és saját trójai fogságba esése után, hogy elhitesse az Odüsszeusz által kifundált történetet, miszerint a görögök öt emberáldozatul szánták az isteneknek a hazatéréshez szükséges kedvező szél érdekében. Minthogy azonban a kedvező szél hirtelen, emberáldozat nélkül is megérkezett, a görögök siettek vitortlát bontani, és Szinónnak sikerült megszöknie. A ló nagyságáról adott magyarázata tovább növelte szavahihetőségét: a trójaiak ne vihessék be a városba, mert ettől Athéné megharagudna. Ezt a történetet Priamosz elhitte, Szinón pedig éjjel, amikor a trójaiak az örömménp után mélyen aludtak, mind a lóban lapuló társainak, mind a félig eltávozott görögöknek jelt adott az akció megkezdésére. Ez a Kreutz által a mitológiából a témára adaptált „*sikeres dlszökevény*” szerep, mint látni fogjuk, hiányzik az olyan rendszerváltozási szerep-repertoárok közül, amelyek a „görögökön” belüli szakadást valóságosként, nem pedig cselként interpretálták. (Vö. Kulcsár, 1994. 676. o.)

²² A szerző itt támaszkodik Szelényi, Iván et al.: *Circulation of elites? Old and New Elites in Post-communist Societies*. Los Angeles, 1994. művére. – A szinoptikus látás Szelényi Iván rendszerváltás-felfogásával egyéb pontokon is szembeszökő. Ugyanakkor a legizgalmasabb résztemában, az értelmiség szerepében nincs meg az összehangolódás közöttük. Az értelmiséget mint a létezett szocializmus Achilles-sarkát Szelényi már Konráddal együtt írt korai művében elemzése középpontjába állítja, majd akkori eredményeiket a be nem vált prognózisok nyomán többhullámú „önkritikában” módosítja. Kreutz viszont Kasszandra és Laokoön figurájában villantja fel a történekek mögöttiségét átlátó értelmiség szerepét, melynek tragikuma az, hogy a hatalom (Priamosz) nem hallgat a szavukra. (Érdekes téma lehetne a két professzor egy-egy doktorandusza számára megkeresni a két értelmiség-felfogás mélyebb hasonlóságait és pontos különbségeit.)

²³ De elkészült elemzése a Milosevics-diktatúra ilyen álcázott-szerep szempontú átvilágítására is.

²⁴ Vö. H. Kreutz: *Inszenierte Demokratie: Die Gründung der „Nationalen Rettungsfront”* am 22. 12. 1989 in Bukarest. L. SOSO, Nümbereg, 1999. Kreutznak sikerül itt egzakt módon bemérni a Nemzeti Megmentési Front megalakulásánál a színpadon ágáló szereplők és a háttérből őket mozgató rendező(k) rétegei közti valós erőviszonyokat.

²⁵ I.m. 1030.

²⁶ Ennek Pozsgay Imre általi beismerése vetett véget a Kádár-rendszer manifeszt legitimitásának, és hozta felszínre Quisling-rezsim jellegét: valójában a megszálló erején nyugodott. Vö. Pozsgay Imre: *Koronatanú és tettestárs*. Korona Kiadó, Budapest 1998.

²⁷ Az abduktív (retroduktív) módszertannal kiadás alatt álló értékszociológiai monográfiánk egyik fejezetében behatóbban foglalkozunk.

²⁸ „Máskor a taxisok már a peronon várakoznak, hogy már az érkezésnél elcsipjék a kemény valutával fizető utasokat. Úgyhogy meglepett, hogy az eső ellenére még az állomás előtti parkolóban sem állt egyetlen taxi sem. Gyalog indultam a Várnegyedbe, gondoltam, útközben könnyen leintek egy szabad taxit. Végül elértem a hotelt anélkül, hogy egyetlen taxit is láttam volna... Másnap egy magyar rendszámú bérelt autóval Lengyelországba utaztam egy konferenciára, ahonnan szombaton tértem vissza Magyarországra.” – Kreutz ezután elmondja, hogy a határtól a fővárosig való elvergődése során több blokádozó gépkocsi-fuvarozóval elbeszélgetve képet alkotott magának arról, hogy ezek az emberek frissen hitelbe vásárolt gépkocsijukkal mennyire függőségi viszonyban voltak azoktól, akik központilag gépkocsi-rádióin irányították őket a blokáid legapróbb módozatáig.

²⁹ A Liddell Hart-i értelemben, ami hasonlít a Napóleon módszertanát kutató Camon tábornok által definiált „*manoeuvre sur les derrières*”-hez (i. m. 25. o.).

³⁰ Kreutz Henrik: „Lucifer felszívódása a modernitás célracionalitásában”. In Varga (1999) 149. – Kreutz itt még felsorol néhány további példát az értékracionalitással nem vagy csak ámitásként „kontrollál” célracionalitás negatív következményei közül (például az emberélet legfőbb értékének hangoztatásával jó megférő közlekedési halálokat), de pozíciójából számunkra itt csak annyi fontos, hogy a magyarországi rendszerváltozásban lényegében ugyanazt a szélsőségesen machiavellista amorális kalkulációt látja, amit a '17-es belsevik forradalomban, az utána következő nemzetközi népfrempolitikában, illetve a '89-es romániai álfuradalomban.

³¹ Aminek félszázados definíciója: „Annak általánosított és szervezett koncepciója, hogy mi is az emberi természet, az ember helye a természetben, embernek emberhez való viszonya, és ebben az ember-természet, ember–ember viszonylatban mi a kívánatos, illetve nemkívánatos”. Vö. C. Kluckhohn: *Values and Value-Orientations in the Theory of Action*. In T. Parsons and E. A. Shils (eds) *Toward a General Theory of Action*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1954.

³² Úgy érezzük, itt még el kell számolnunk azzal, hogy ebben a vitakötetünkben mi magunk mit választunk Kreutznak erre a célracionalitást keményen elmarasztaló verdict-jére. Mint az itt alább felidézett válasz-szövegünkben látható, ezt nem is igen mentegettük, viszont az értékracionalitás „itt van már a Kánaán”-beállításához kételyeket fűztünk.

„Mintha Kreutz kissé túl sommásan marasztalná el e tekintetben a boldogtalan célracionalitást és túl idillikus képet festene az értékracionalitásról. Pedig Max Weber az *értékek politeizmusa* kapcsán nem hagy kétséget afelől, hogy »a világ különböző értékrendjei engesztelhetetlen harcban állnak egymással... Képekben szólva, ha ezt az istent szolgálod, *megsérted a többi*... Az étellel szemben egyáltalán *lehetséges* végső álláspontok összeegyeztethetetlenek, következésképpen mindenkinek

döntenie kell, melyiket választja közülük.« (Vö. Max Weber: A tudomány és a politika mint hivatás. Kossuth, 1995. 37. o.) Tehát hogy a célracionalitás gyakran feszesebb, az érték racionalitás pedig néha lazább stratégiát követ, ez több dolog megmagyarázására kedvező kiindulópont lehet, ám magának ennek a meta-szabálynak »célracionálisan« feszessé tétele, azaz kivételt nem ismerő eltúlzása, (mert ha nem tévedek, itt ilyesmiről lehet szó), hátrányokkal járhat. Sőt az *érték racionalitás végső motivációrendszeréből induló potenciális veszélyek* minden eddigi léptéket meghaladó víziója épp az utóbbi években került megfogalmazásra.” (Varga, 1999, 162.)

És akkor még előtte is voltunk az új korszak nyitányát jelentő szeptember 11-ei tragédiának, illetve a világ olyan terminusokban való (kölcsonös) felosztásának, mint „a gonosz tengelye”, illetve az „istentelen Nyugat”.

³³ Kulcsár Kálmán annyiban *szubszumálja* saját átfogóbb magyarázatrendszerébe úgy a két „oldal-fény”, mint a Szelényi-féle másik integratív nézőpont állításait, hogy explicite tételezi: magasabb rálátásból (mélyebb absztrakcióból) itt mindösszesen *két lehetséges közelítés különböztethető meg: egy ad hoc és egy hosszabb távú*. És mindjárt állást is foglal, miszerint a politikai fordulatot a modernizációs társadalmi folyamat kontextusából kiragadó, „arcváltozásos”, ad hoc közelítés – tehát a témát a „nómenklátúra” manipulatív helycseréire leszűkítő perspektíva –, eleve nem lesz képes befogni a hosszú távú, a szocializmus évtizedein is messze túlmutató kelet- és közép-európai társadalomfejlődési folyamatokat. Így ezek a „kontinuitást” feledő és csak az „*átmenti pontra*” fókuszoló magyarázatok önmagukban – jöjjenek bár külföldről vagy belföldről – „*éppen a strukturális változások figyelmen kívül hagyása folytán tudományosan nem elemezhetők*”. Szelényi Iván pedig, úgy fogja be átfogóbb látásába mind a marxista, mind az érték-konzervatív, mind a Kulcsár-féle „centrum–periféria” szempont szerinti értelmezést, hogy mindezeket bizonyos szempontból egy platformra véve, velük szemben villant fel egy vadonatújként vindikált alternatív közelítésmódot. Konceptiója szerint ugyanis itt a kelet- és közép-európai rendszerváltozással olyan „megrázkódtatóan új” korszak kezdődött, éspedig mind a kapitalizmus, mind az ennek a formációnak kezdetei óta eminens figyelmet szentelő *szociológiai tudomány* történetében, amelyre már nem biztos, hogy érvényesek az Adam Smith, Marx, Durkheim, Weber neveivel fémjelzett klasszikus szociológia bevált fogalmi eszközei. A kelet- és közép-európai térség „*kísérleti laboratóriumában*” olyan új társadalmi jelenségrendszer forrt ki magát, aminek adekvát elemzéséhez egy új (vagy inkább: több új) szociológiai irányzatra lesz szükség. (Közöttük természetesen a Szelényi és tanítványai által felkínált „*neoklasszikus szociológiára*” is.)

³⁴ Polygon-kitűzésül idézzünk fel egy részletet fentebb már hivatkozott idevágó művéből:

„A strukturális összefüggések legmélyebb szintjére, az értékekre, az életmódra vonatkozó átfogó koncepcionális elgondolások aligha lehetségesek... Az értékvilág, a magatartásformák és a minták »tervezett« átalakítására – jelszószerű általánosságokon túl – reális, a modernizációt előrevivő koncepciók azóta sincsenek.” Kulcsár (1994) i. m. 112.

³⁵ Vö. a bevezető sorokban idézett Jel- Kép tanulmányunkat.

³⁶ Kulcsár (1994), i. m. 325. o. és uő: Kontinuitás és átmenet: Töprengések az utóbbi évek magyar politikai gyakorlatáról. Savaria University Press, Szombathely, 1994.

³⁷ Kulcsár Kálmán: Nyugatról keletre: Útirajzok a két Amerikáról, Ázsiáról és Afrikáról. Balassi Kiadó, Budapest 2001.

³⁸ Kulcsár (1994) i. m. 15. o.

³⁹ I. m. 167. o.

⁴⁰ Ez a „*Volentem ducunt, nolentem trahunt*” típusú realizmus nem sok áttétellel emlékeztet a „Forradalom után” című könyvét 1947-ben moszkvai nagykövetként író Szekfü Gyula okfejtéseire és alapállására. (Hasonmás kiadás Glatz Ferenc bevezetőjével, Gondolat, 1983.)

„Az egyedüli következtetés, mely lehetséges, nem egyéb, mint őszintén elfogadni a helyzetet és megtalálni azt a magatartást, mellyel szomszédjaink, elsősorban keleti nagy szomszédunk bizalmát megnyerve, az új és nézetem szerint változhatatlan viszonyok között Magyarország békés fejlődését biztosíthatjuk.” (122. o.)

⁴¹ I. m. 67–68.

⁴² Kulcsár a „színes” irodalmi teljesítményre Csurka István monori beszéde kapcsán utal, de érvei irányába eshet a Kreutz által felhozott mitológiai metafora is.

⁴³ Jürgen Habermas: A cselekvésracionális aspektusai. In Habermas: Válogatott tanulmányok. Atlantisz, 1994. 223–257. o. Vö. Varga Károly: Az aránypár megoldása: A modernizáció kommunikációs elmélete 30 év után. Jel–Kép, 1998. 3. 63–80. o.

⁴⁴ A szociál-antropológia eredetileg a távoli harmadik világ országainak a szociológiai kutatását jelentette. Ez esetben hasonló logikával a keleti és délkeleti európai országok a kutatási expedíciók célterületei.

⁴⁵ Erről az „álkommunikatív” cselekvéstípusról természetesen Habermas is súlypontilag megemlékezik (i. m. 246. o.), sőt a fentebb idézett Liddell Hart szerint a stratégia szíve épp ezt a pseudo-kommunikativitás („ha alkalmazzuk csapatainkat, tétlennek kell látszanunk, ha közelben vagyunk, el kell hitetnünk, hogy távol vagyunk” stb. i. m. 5. o.).

⁴⁶ Külpolitika, 1999. ősz-tél, 58. o.

⁴⁷ Kulcsár Kálmán: Nyugatról Keletre: Útirajzok a két Amerikáról, Ázsiáról és Afrikáról. Balassi Kiadó, 2001, 172. o.

⁴⁸ Kulcsár (1994) i. m. 111–112. o. (Mindkét idézetnél belső idézőjel Kulcsártól, dőlt betű tőlem, V. K.)

⁴⁹ Szelényi Iván: Az elit cirkulációja vagy újratermelődése Közép és Kelet-Európában? INFO-Társadalomtudomány, 29 (1994) 31–44. o.

⁵⁰ Egyébként a Kulcsár–Kreutz kontroverzia sokkal jelentősebb problémafelvetés annál, semmint megnyugodva napirendre térhetnének felette. Ha fentebbi utalásunkban arra biztattuk Kreutzot és Szelényit, hogy esetleg adják ki egy-egy doktoranduszuknak az egymás rendszerváltozás-konceptiójában szereplő értelmiségiek elemzését, most hasonlót vehetünk fel a Kreutz-konceptiónak a *Kulcsárhoz* való viszonyával kapcsolatban is. Ez hasznos volna az értékdiskurzusnak a fentebb idézett Habermas-i műben megfogalmazott feltételei és esélyei tisztázásához, ahogy ehhez nála az indítást megtaláljuk:

„Minél kevésbé konszenzuális a résztvevők cselekvése, minél kevésbé hagyatkozhatnak olyan közös helyzetmegértésre, melyet teljességgel tradíciók hoztak létre és értékconszenzus biztosít, annál inkább a résztvevők interpretációs teljesítményeit terheli a háttérkonszenzus *megteremtése*.” (Kiemelés az eredetiben.) Habermas, i. m. 250. o.

Az ilyen tudományos véleményvezérek sikeres értékdiskurzusa meggyőző például szolgálhatna ahhoz, hogy a kommunikatív cselekvésnek a tudomány „dharmájában” van realitása akkor is, ha a politikai közcég óhatatlanul stratégikus volt és marad (legalábbis belátható ideig).

⁵¹ Sőt nemcsak itthon, hanem – mint láttuk – külső európai szociológus körökben is. A hazai szociológus akadémiai szaktekintély mellett az erlangen-nürnbergi szociológiai tanszékvezető Kreutz Henrik is, koncepciója egy kritikusi pontján épp Szelényi Iván empirikus eredményeit idézi megerősítésül.

⁵² Itt eszembe jut Schiller egyik aforizmája, aki a nagy német ironikusok mellett maga sem megy a szomszédba egy kis iróniáért:

„Csak Isten és a kislány
Maradt versemben tisztán”.

⁵³ Öregdiákok 50 éves érettségi találkozásán hallottam a szerzetesi gimnázium alma materében a senki vallási érzületét nem sértő (mert valami be nem azonosítható keverék felekezet ceremóniájára utaló) viccet. Az atyafi túlságosan nagyokat kortyol a körbe járó szent kehelyből. Mikor rángatni kezdik a kabátját, hogy ez már talán sok lesz, száját megtörölve így válaszol: „De nagyok ám itt a bűnök is.”

⁵⁴ Ez azonban már tipikusan értékcszociológiai tematizálás, amit épp hivatkozott Jel–Kép cikkünkben tárgyaltunk.

⁵⁵ Szelényi, Iván: An Outline of the Social History of Socialism, Or: An Auto-Critique of An Auto-Critique. (Department of Sociology, Yale University) é. n.

⁵⁶ Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

⁵⁷ „*Socialist Entrepreneurs*”. Madison, Wisc.: University of Wisconsin Press, 1988.

⁵⁸ Ezzel a témával mi magunk az immár többgenerációs magyar „harmadik útnak” egy feledésbe merült változatáról írott dolgozatunkban Kovrig Béla munkássága kapcsán foglalkoztunk. Erről előadást tartottunk az Apor Vilmos emlékülésen, melynek rövidített változata „Szászó katolikus alternatívája” címen a Magyar Nemzet 2000. július 28. számában jelent meg.

⁵⁹ Itt Hankiss Elemér 1990-ben Oxfordban megjelent „East European Alternatives” című könyvére hivatkozik.

⁶⁰ Fentebb észleltük, hogy Kulcsár és Szelényi nemcsak a többi rendszerváltás-teoretikus, hanem egymás álláspontját is „szubszumálni” akarja egy-egy meta-elméletbe. Nos, tapasztaljuk, hogy témaválla-

lásunk igény szintjének emelkedésével mi sem igen tudunk elkerülni egy ilyen nagyralátóbb vállalkozást. Ám ezen a ponton mégis elégedjünk meg csupán az itt vázolt Szelényi-koncepcióról kialakult felszínes összbennyomásunk papírra (képernyőre) vetésével.

⁶¹ Ez az a pont volt, ahol Szelényi a magyar polgárosodásban *sokallta, sőt tévűtnak nevezte* az ennek szerzői (Németh László, Bibó István, Erdei Ferenc stb.) által adagolt „magyar” *hangsúlyt*. Szelényi e „sokallásával” érzésünk szerint besorolta magát azok közé, akikről Németh László ezt írja:

„Voltak emberek, akik tudták, hogy hogyan kell a Kremlből Magyarországot nézni, voltak, akik Schönbrunnból vagy a Vatikánból szemlélték hazájukat. Voltak, amint vannak is, berlini, londoni magyarságnézők...” Amely városokat persze Kecskeméttel (Kodály), Debrecennel (többben), Farkaslakával (Tamási) állítja szembe. („Magyar radikalizmus” In Németh László: Sorskérdések. Magvető Kiadó, 1989. 624. o.)

Ezt 1940-ben írta. Hatvan év múlva így Los Angeleszt is említhette volna.

⁶² 94. o.

⁶³ Uo. – Nyilván nem ismerte Sütő András explicit szembeállítását: *Lélekben* akarni 15 millió magyar fölött vállalni miniszterelnöki felelősséget, nem azonos azzal, hogy tankokban, határrevízióban gondolkodunk róluk.

⁶⁴ Például az a több helyütt megírt élménye (így az Új osztály, állam, politika. Európa Kiadó, 1990. 479. o.), hogy mennyire megdöbbenette, amikor hosszú évek után hazatérve, a távozása időpontjától homlokegyenest különböző közhangulatot észlelt, aminek gyökereire azután gyorsan keresett választ itthoni első munkahelye, a KSH jól ismert adatlabirintusában.

⁶⁵ Gondolok itt például arra az írásaiban is és személyes közlésekben is gyakran hangoztatott állásfoglalására, hogy „a mindenkori vesztesek oldalán áll és *ennyiben* baloldali”. Nos, ez a baloldali humanizmus nehezen képzelhető el a vízszintes tengely Függőség-pólusához tapadva.

⁶⁶ A „leíró sémákkal”, „tipológiákkal”, „dimenzióelemzésekkel” mint a „dinamikus modellek” reneoméját a közvélekedésben durván elorzó szellemi képződményekkel szociológusi szocializáció korai stádiuma (1962) óta hadilábon állunk. Ekkor került ui. kezünkbe a „Nagy-König” kézikönyvben Zetterberg idevágó tanulmánya, amely éles különbséget tesz a potenciális igazságértékkel bíró (mert egzakt módon ellenőrizhető) valódi dinamikus *modell* és az ilyenel sohasem rendelkező (mert valóban csak „eltűnődésre” alkalmas) leíró *séma* között. Itt ui. a döntő mozzanat az, hogy az előbbinél nem csupán önmagában egy-egy fogalmat bontunk ki a benne lappangó dimenziókra (kimutatva, hogy ilyen-és-ilyen *redukált* számú koordináta tulajdonságterében hol helyezkedik el, illetve milyen tipológia fejthető ki belőle), hanem két vagy több ilyen fogalmat hipotetikusán (vagyis empirikus bizonyítást váróan) össze is kapcsolunk.

„Az egymás között összekapcsolt ilyen tételeket nevezünk gyakran elméletnek vagy »modellnek«, és ezt a fajta teoretizálást – a dimenzióelemzéstől megkülönböztetve – *modellépítésnek*. Az olyan fogalmak, mint »az elmélet ellenőrzése«, »levezetés«, »megmagyarázás« a modellalkotásban más jelentéssel bírnak, mint a dimenzióelemzésben. Egy modell »ellenőrzésénél« azt vizsgáljuk, hogy egyes tételei mennyiben állnak összhangban más ismert empirikus tényállásokkal, és az egymással összekapcsolt tételek milyen mértékig jelzik előre bizonyos helyzetek eredményét. Ha egy ilyen »levezetés« (vagy előrejelzés) sikeresnek bizonyult, jelenthetjük ki, hogy az eredmény „meg van magyarázva.” (Vö. Hans L. Zetterberg: Theorie, Forschung und Praxis in der Soziologie. In René König (Hrsg.): Handbuch der empirischen Sozialforschung. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart. 3. kiadás, 1973. 107. o.)

⁶⁷ Ennek a jelenségnek két különböző tartalmú szerkezetéről már szoltunk egyfelől Kulcsár Kálmán, másfelől Szelényi Iván résztvevő, illetve külső megfigyelései kapcsán, hogy az új, ezúttal: kapitalista, illetve jogállami előnyök, illetve eszmék iránt hogyan alakult ki intenzív empátia a létezett szocializmus politikai-ideológiai vezetői körében is.

⁶⁸ Vö. Günter Ogger: A Fuggerek: Császári és királyi bankárok. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999. – Dieter Forte: Luther Márton és Münzer Tamás avagy a könyvelés bevezetése. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1975.

⁶⁹ Visszatekintve a kezdeti irányvételre, célszerű felidézünk egy későbbieket meghatározó kontroverziát. A bibliakritikus Hermann Samuel Reimarust megtámadó hamburgi lutheránus vezető lelkésznek, Johann Melchior Goeze-nek Gotthold Ephraim Lessing először vitáiratban válaszol – kifejtve, hogy *az egyház jövőjét jobban szolgálja a megújulás előmozdítása, mint ennek akadályoztatása* –, de miután a braunschweigi evangélikus konzisztórium nagyobb veszélyt látott a felfogatásban, mint a tespedésben és

eltöltötte Lessinget filozófiai-teológiai műveinek a hercegség területén való publikálásától, Lessing életműve talán legértékesebb darabjával, a világnézeti toleranciát meghirdető Bölcs Náthánnal válaszolt.

⁷⁰ Vö. Jürgen Habermas: A cselekvésracionális aspektusai. In Habermas: Válogatott tanulmányok. Atlantisz, 1994. Vö. még: Jürgen Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns. Band I. Handlungs-rationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Band II. Zur Kritik der Funktionalistischen Vernunft. Suhrkamp, 1982.

⁷¹ Közöttük például azt, hogy a zsidó-keresztény világelutasítás olyan evilági aszkézissé alakult át, amely számára a hivatásbeli siker – ha nem is alapozza meg ténylegesen az individuális üdvözülést, de – lehetővé teszi annak felismerését.

⁷² Erről a fontos fejleményről Niklas Luhmann mint a középkortól és a reformáció korától magasra felfejlődött „konzisztenciakontroll” követelményéről emlékezik meg, amely drámaian felszínre hozta a vallási rendszer (írott szövegekben egzaktul vizsgálható) alapjainak inkonzisztenciáját, minek következtében az egyes dogmatikák épp az elágazási pontok kiélezői lettek. (Vö. Niklas Luhmann: Die Religion der Gesellschaft. (Posztumusz kiadva André Kieserling által) Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2000.)

⁷³ Legyen szabad ennek életszerű érzékeltesére egy személyes példát felhozni. Sohasem felejttem el, amikor évekket czelőtt egy atyai jóbarát lelki vezetővel beszélgetve, valamelyik általa mondott problémamegoldó magyarázatot – az általam már művelt menedzsment-tudományokban kialakított és gyakorolt módon – mintegy pontról pontra leszögezve megismételtem („visszatápláltam”) számára. A szemén átsuhanó riadalom értette meg velem, hogy mekkora váltás az, ami az „egyirányú tanítás” kultúráját az egyenlő méltóságú felek közötti „értékdiskurzusnak”, azaz a habermas-i „bírlható érvényesség-igénynek” a civilizációs szintjétől elválasztja.

⁷⁴ Habermas, i. m. 226. o.

⁷⁵ Habermas, i. m. 256. o.

⁷⁶ Habermas, i. m. 235. o.

⁷⁷ Habermas fő kritikája Max Weber rendszere fölött az, hogy *individuális teleológiai cselekvésemletről hiányzik az a szociális perspektíva*, amit viszont ő maga Durkheim és Mead nyomán vágott és nyitott meg benne. Ha ennek életrajzi élményalapját keressük, Habermas ehhez említ valamit említett nagy műve bevezetőjében.

„Az a kezdetben ápoltnak elvárás, hogy az 1971-ben a Princeton Egyetemen tartott előadásaimat csak ki kell dolgoznom, tévesnek bizonyult... Minél inkább eleget akartam tenni a filozófusok explicációs igényének, annál jobban eltávolodtam a szociológus érdeklődésétől, aki tudni akarta, mire szolgál-nak ezek a fogalmi elemzések.” (Ti., hogy meta-elmélet lesz-e vagy egy társadalomelmélet kezdete.) Ebben a helyzetben fontos volt Thomas A. McCarthy tanácsa, hogy kezdjem újra előről az egészet.” (I. m. 7–8. o.) Ismeretes, hogy Habermas úgy jutott a „kommunikatív cselekvés” fogalmának bevezetéséhez, hogy Max Weber gondolati örökségét próbálta meg „kimenteni” a német tudatfilozófia – a Kant–Hegel–Marx–Weber–Lukács és Adorno–Horkheimer-féle vonal – „aporetikájából” vagyis zsákutcájából, miután ő maga már kitört onnan. Ezt két másik hagyomány, az Émile Durkheim-féle francia-zsidó rabbinikus társadalmi szolidaritás, illetve az amerikai szociológia G. H. Mead-féle kommunikációelméleti alapjai becsatlakoztatásával kísérelte meg. Főleg a Mead-féle szociál-behaviorizmus „paradigmarobbantó” ereje rendezte itt át a színteret és avatta valóban szociálissá Max Weber individuális-teleológiai modelljét. Ebben a Mead értelmében vett „szociális interakció” tengelyével kibővített modellben az ego már nem is előzi meg a kommunikációt, hanem maga is éppen a másokkal való reciprok szerepvállalásból, vagyis egy kommunikációs cselekvéssorból születik.

⁷⁸ „Az értékváltozás problematikus hatása: A jelen életminőség a jövő túlélést veszélyeztetheti” című, alábbi fejezetünkben újból megidézzük Habermast, ezúttal egy olyan újabb megnyilatkozásával, mely a felvilágosodás eddigi „káros félreértéséről” szól, és pedig éppen a hagyományos értékek egyik tartórendszerre, a vallás vonatkozásában.

⁷⁹ Frankl egyes élesebb megfogalmazásaiból visszamenőleg jobban megértjük Habermas felébredt gondját is Max Weberrel, illetve Adornoékkal.

⁸⁰ Vö. Viktor E. Frankl: „Az egzisztenciaanalízis lényege”. In Frankl: A tudatlan Isten: Pszichoterápia és vallás. EuroAdvice, 2002. 7. old.

⁸¹ Legfeljebb Freudé még annyiban, hogy az ő „tárgyilagossága” szemmel láthatólag egy töről fakad azzal az általános nyugati tudományos éthosszal, melynek főbb elemeit (varázstalanítás, az értelmi össze-

függések rendszerezése, bírálható érvényesség-igény stb.) Max Weber is kiemeli az európai fejlődés jellemzői között. Sőt épp e „tárgyilagosság” révén mindkettőben felfedezhető bizonyos redukcionista (ha nem is közvetlenül materialista, de nominalizmus felé hajló) beállítottság: a hagyományosan spirituális kategóriák parafenomenkénti kezelése és a velük való operálás helyett ezek empirikusan megfigyelhető komponenseinek vizsgálata. Így amikor Frankl kiegészítve próbálja meghaladni Freudot, valami hasonlót visz végbe, mint az „érett” Habermas a felvilágosodás közkeletű, de általa már félreértettnek érzett hagyományával.

⁸² Mint látni fogjuk, e formulának az általunk tárgyalt három magyar szociológus „erényeire” történő alkalmazásánál mimagunk is hasonló hangsúly-sémába szorultunk bele: egyet kellett szembeállítanunk a másik kettővel, melyek egymás között voltaképp felcserélhetők.

⁸³ I. m. 11–16. o. Legyen szabad Frankl gondolatainak elmélyítéseként egy friss, nem publikált cikk-kéziratunk rövid kivonatát közölnünk, melyben a két Auschwitz-túlélőt, az irodalmi Nobel-díjas Kertész Imrét (foglolyzáma: 64 921) és Viktor E. Frankl-t (foglolyzáma 119 104) hasonlítjuk össze, épp egy Frankl–Freud-vita kapcsán is, amely a két KZ-túlélő egymáshoz való viszonyát is megvilágítja.

„Az 119 104-es fogoly választát a számára is Auschwitzban kezdődő sorstalanságra egy korszakos jelentőségű pszichológusi-filozófusi életműből ismerhette meg a világ. Egyébként ha ő, a bécsi orvos, a tudománytörténet Freuddal kezdődött és vele végződött pszichoanalitikus korszakának reprezentánsa, pláne betetőzője is Nobel-díjat kap – ha tehát a behaviorizmus irányzatának korai elismerése (Pavlov, 1904) után a dinamikus pszichológiai ellenvonulat, Freud–Adler–Jung vagy a pszichoanalitikus áttörést a nyugati kultúrkör értékonzervatív alapirányába visszacsatoló Viktor Frankl vonja magára a Nobel-díj bizottság figyelmét, talán a mai világ értékrendszere hangsúlyai is másként alakulnak. Nem is úgy értve, hogy egy Nobel-díjas üzenetére jobban odafigyelt volna az emberiség, mint egy „egyszerű” tudóséra. Hanem ha a Nobel-díj bizottság, mely száz év alatt össz-emberi értékkelő instanciává nőtte ki magát, érzékenyebb a „Mi az egész értelme?” típusú kérdésekre, ez már jelznie, hogy az emberiség közelebb került ahhoz a *szuperkultúrához*, amely meg tudja tudni a létét veszélyeztető konfliktusokat. Frankl ugyan ezt már gyógyító munkájában szép sikerrel alkalmazta, ami halványan átütött az ENSZ-Charta szellemiségében is, de gyakorlatát elfojtja a Bibó István által „hatalmi materializmusnak” nevezett rövidlátás.

Viktor Frankl és Kertész Imre – mondhatni – közösen tették a nagy felfedezést, hogy az embertelen körülmények nem szükségképpen embertelenítik el az embert. A Jóság mélyebb. „Mindenesetre új dologba legelsőb mindenütt, még egy koncentrációs táborban is jó szándékkal fogunk” – szögezi le a Gyurka nevű regényalakjába bújó Kertész Imre, majd a meglepő tételt így bizonygatja: – „Én legelőször így tapasztaltam: egyelőre elment a jobbá válom, a jövőmő majd azután meghozza a többi nagyjában-egészeben ez volt a felfogásom, erre alapoztam az életviteltemet, ugyanúgy egyébként, ahogy azt általában másokon is láttam.” Amikor pedig már az elképzelhetetlen szintre fokozott éhség végül is felülkerekedne benne az emberségen, megjelenik a sorstalanságban a szabadulás: a rabkórház és az emberi szolidaritás formájában. Viktor Frankl itt nem folyamosodik *deus ex machina* megoldáshoz, hanem tovább firtatja az emberlét végső, szabadakarati összetevőit. Nem lehet véletlen, hogy a Kertészével azonos élményforrásból merítő Frankl is pont az *éhség-tematika* kihívásával néz szembe, mint az embervolt végső erőpróbájával. Nem is akárhogyan: a közvetlen tapasztalatot tudományosan kodifikált alaptételekkel szembeesítve. Valamikor mestere, Sigmund Freud híres gondolatki-sérletével meri szembeállítani saját *valóvilág* élményét. Freud ugyanis ezt írja:

„Vegyük a legkülönbözőbb emberek egy sokaságát, és tegyük ki őket azonos *éheztesési* szintnek. A parancsoló táplálékszükséglet növekedésével el fognak mosódni az egyéni különbségek, és helyükbe a kielégítetlen ösztön uniform megnyilatkozásai fognak megjelenni.” (Összes művei, V. kötet, 209. o.)

Ez persze gondolatki-sérlet, de egy etikában meggyengült materialista évszázad vakon hitt neki. Ez a „végső fokon az ember is csak állat” ideológiája, amire a meggyőzőnek érzett gondolatki-sérleten túl, sajnos túlságosan is sok erősítő tapasztalattal rendelkezünk. Nos, Viktor Frankl tapasztalata szerint a freudi gondolatki-sérletnek pontosan az ellenkezője igaz!

„A koncentrációs táborokban éppen hogy *különbözőbbek* lettek az emberek. A disznók itt lelepleződtek. De a szentek is. Épp az éhség leplezte le őket. Ugyanaz az éhség érte az előbbieket és az utóbbiakat. Ám az emberek különbözők lettek.”

Nos, ha a Jóság kritériumán mérjük le a fogságból hazatérő Gyurka és a Frankl gyógyító küzdelmeiben helyreállított személy életérzését (annak a Jóságnak, melynek ideájában a világ értelmén először elcsodálkozó Platon az istenséget sejtette), akkor ennek fényében Viktor Frankl-t már célba értnek, Kertész Imrét még úton-járónak kell tartanunk. Viktor Frankl KZ-élményeiből azt a tételt általánosította, hogy mindenben, még a lelki betegségen belül is érvényes különbséget lehet tenni erkölcsi jó és rossz között.

„Hogy pszichológiai állapotunkkal szemben szabadságunkban áll beállítottagságot választani, ez még patológikus esetekben is bizonyítható” – mondja a gyakorló lélektanorvos. – „Mi, pszichiáterek újra és újra találkozunk olyan páciensekkel, akiknek a bennük lévő patológikus elemhez való hozzáállásuk is nem kevésbé patológikus. Ismerek paranoiás eseteket, akik üldöztetési eszméjükkel kifolyólag vélt üldözőiket és ellenfeleiket megölték. És ismerek olyanokat, akik állítólagos ellenségeiknek megbocsátottak. Ez utóbbiak nem pszichózisukból cselekedtek, hanem erre a pszichózisra reagáltak, és pedig emberségükből. És vannak páciensek, akik depresszióban szenvedve öngyilkosok lesznek, míg mások képesek arra, hogy öngyilkossági impulzusaikat legyőzzék, akár saját dolgaik miatt, akár mások kedvéért.”

(És Viktor Frankl nem mulaszt el igazságot adni Freudnak, megvédve egészséges gyakorlatát saját téves elméletétől, mely szerencsétlen gondolat kísérletét sugallta.

„Freud csak elméletben hódolt a pándeterminizmusnak /korunk nihilizmusának/. Praxisában nem volt vak az embert változásra képesítő szabadságra. Sőt a pszichoanalízist is úgy definiálta, mint »ami a beteg énjében szabadságot képes teremteni.«”)

Így a kétfejű – nemzeti és nemzetközi – szocializmus gyilkos örültjeinek, a hitlereknek és sztalinoknak és cinkos vagy elkábitott követőik tömegeinek magatartása sem ragadható meg pusztán ösztön-diagnosztikailag (*ami a vak katasztrófa valódi „sorsatlansága” volna!*). Hanem a felszabadító frankl-i igazság az, hogy az etikai felelősség számon kérhető, mert minden emberi lénytől elvárható. Ebben és a Jóság erejében van az emberiség hite és reménye. Ahogy a nagy magyar – bár nem Nobel-díjas – zsidó-katolikus költő (Radnóti mestere) Sík Sándor mondja „Megyeri hitvallás” című versében: „Jóság-Galambban, Lélek-Ararátban”.

⁸⁴ A „*De labore solis*” más fordítása egyszerűen „napfogyatkozásról” szól, ami bizonyos szimbólum-nyelven a pápa ellen elkövetett merényletre utal.

⁸⁵ John Hogue: Az utolsó pápa: A Római Egyház tündöklése és bukása, Szent Malakiás jóslatai az új évezredre. Alexandra Kiadó, Pécs, é. n. 328 o.

⁸⁶ Ugyanis Weber épp e téma kapcsán szövezi le itt idézett elvét.

⁸⁷ Max Weber: A tudomány és a politika mint hivatás. Kossuth Könyvkiadó, 1995. 36. o.

⁸⁸ A fogalmat Max Weber veszi át az „öreg Milltől”, és segítségével húzza meg a tudós kompetenciájának határait:

„Az istenek és harcaik felett a sors rendelkezik, de minden bizonnyal nem rendelkezik felettük semmiféle tudomány. Csak azt lehet megérteni, hogy mi az isteni az egyik és a másik számára, illetve az egyik és a másik rendben, ezzel azonban teljesen ki is merül az, amit az előadóteremben a professzornak meg kell vizsgálnia, jóllehet nem merül ki a dologban rejlő roppant életprobléma. Itt már más hatalmak játszanak szerepet, nem az egyetemi katedrák.” Max Weber: A tudomány mint hivatás. In Max Weber: A tudomány és politika mint hivatás. Budapest, Kossuth, 1995. 37–38. o.)

⁸⁹ A hipotézist említett 2001-es Jel-Kép cikkünkben fogalmaztuk meg, empirikus ellenőrzését „Értékek fénykörében” című, kiadás alatt álló monográfiánk országosan reprezentatív felvételi adataival hajtottuk végre.

⁹⁰ Lásd legutóbbi Jel-Kép cikkünket: „Világnézeti és politikai ökumené az értékek fénykörében”. Jel-Kép, 2002. 2. sz.

⁹¹ Annak illusztrálására, hogy nem vagyunk egyedül ebben az „ökumenikus” irányultságú integrálási törekvésünkben, legyen szabad újból felhoznunk Jürgen Habermasnak a legutóbbi Jel-Kép tanulmányunkban már idézett, *september 11-ei utáni* megnyilatkozását, amely – részben saját eddigi állásfoglalásaival szemben is – kifejti, hogy a vallásos fanatikus Oszama bin Laden embereinek öngyilkos merényletei „azért irányultak a nyugati világ ellen, mert ez háromezred év óta lépésről lépésre nemcsak világi hatalmától fosztotta meg a vallást, hanem hitelre méltó értelmét is elvitatta, »tudománytalanná« nyilvánította (és nyilvánítja)... /holott/ ... A modern kor fejlődése nem teszi szükségessé a vallás trónfosztását, megrontását. Ez a felvilágosodás káros félreértése. A szekularizációnak nem megsemmisítenie

kell a vallást, hanem képessé kell tennie arra, hogy feladatát új módon töltsse be tudományos civilizációnkban. Ez természetesen mély átalakulási folyamatot jelent... A vallási tudatnak

– fel kell dolgoznia a más vallásokkal és felekezetekkel való találkozás tényét,

– el kell fogadnia a tudományok tekintélyét,

– és el kell fogadnia a világi erkölcsön alapuló alkotmányos jogállamot.

A keresztyénség már régen erre az útra tért, a katolikus egyház pedig a II. vatikáni zsinat során (1962–1965) tette meg a végleges fordulatot. De mi lesz az iszlámmal, a zsidó vallással, a buddhizmussal és az úgynevezett neo-ezoterikus modern vallásokkal?” (Christ in der Gegenwart, október 28. – idézi: Heti Válasz, 2001, 11. 16. 74. o.)

Ehhez a bevilágító tételhez mi ezt fűztük hozzá:

Tehát nincs szó a felvilágosodás előtti teokratikus világ- és emberképhez való visszatérésről, ám korrigálni kell a felvilágosodás „káros félreértését” is. Ez egybevág a vallásosságnak a polgári társadalomban várható jövőjét prognosztizáló vitakötetünk (Varga Károly: Vallásosság-szindróma és polgári társadalom. 2. kiadás, Osiris, 1999.) Nyíri Tamástól idézett mottója üzenetével:

„Nincs jövője az emberi kultúrának vallás nélkül,

de akkor sincs, ha a vallások úgy maradnak, amilyenek.”

(Nyíri Tamás: Mélylélektan és ateizmus. Budapest, Herder, 1993. 105. o.)

⁹² Külön bonyolult problémaként jelent meg empirikusan kibontott elméleti modellünkben a nemzet kulturális egységének értékdiskurzusban megfogalmazható feladata.

⁹³ Ahogy fentebb jeleztük, ez a szétosztás annyiban is követi Franklét, hogy hangsúlyában itt is az egyik irányzat áll szemben a másik kettővel, melyek egymás között szinte felcserélhetők. Ez nálunk annyira sikeredett, hogy ez utóbbiaknál szerencsésen össze is kevertük a Franklól átvett párhuzamokat. Bizonyos evidenciák alapján Kreutzét hasonlítottuk Freudéhoz, s csak utólag vettük észre, hogy egyes, Frankl által fontosabbnak tartott implikációk nem stimmelnek. Az „erény-osztozkodásnak” ebben a játékában, és ezen belül abban, hogy Kulcsár Kálmánra osztottuk az apa-imágoval asszociálható felelősséget, szerepet játszhatott az, hogy ő ugyan naptári éve szerint csupán pár esztendővel, de tudományos és intézményi pozícióját tekintve egy fél generációval „seniorabb” volt nálunk.

⁹⁴ Például Magyarországon a taxisblokádnál harcvonalain résztvevő megfigyelőként tömegesen egyedi adatokat gyűjteni a háttérből intézkedő vezérkar álcázott fogásainak leleplezésére, vagy Romániában az álforradalom egyes szereplőinek felkeresésében.

⁹⁵ De ugyaninnen való a harci éberség és az ellenség rejtett szándékai iránti gyanakvás is:

Quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentes...

⁹⁶ Itt változatlanul fontos hangsúlyozni azt a distinkciót, amivel Kreutz elkülöníti saját, rejtett szerepekről szóló elméletét a tudománytalan összeesküvés-elméletektől, amik úgy viszonyulhatnak az ő modelljéhez, ahogy a népszerű álmoskönyvek a freudi álomfejtés tudományához.

⁹⁷ Különösen, ha mint Kreutz, a szociálanropológia tárgya keretében diákjaival a helyszínen tanulmányozza a román álforradalom nyílt és rejtett, egyéni és kollektív aktorait.

⁹⁸ De a szűkebb témában a Sík Endre- és Szabó Máté-féle elemzésekkel, de a hűsz szerző nevével fémjelzett „Volt egyszer egy blokádnál” című dokumentumgyűjtemény elemeivel is.

⁹⁹ Szelényinek ez a habitusa engem pennsylvaniai és berkeleyi egyetemi mesterem, Percy Tannenbaum tanítására emlékeztet. Percy szokta hangoztatni, hogy a szakmai viták eldöntésére szervezett kísérletek közben ő mindig az ellenfélnek drukkolt. Mert ha annak igaza jön be, ettől ő is okosabb lett, míg a saját hipotézis igazolódásától csak ugyanott maradt, ahol volt.

¹⁰⁰ A „Making Capitalism Without Capitalists”.

¹⁰¹ Tehát valamiféle, a Karl Mannheim-i „free floating intelligenzia”-hoz vagy a Helmut Schelsky-féle „reflektierende Subjektivität”-hez hasonló, az öntudatlan társadalmi meghatározottságtól viszonylag legszabadabb – és ennyiben viszonylag legobjektívabb – pozícióját.

¹⁰² Erre figyelhettünk fel már abból a kritikából, amit az átmenet-teoretikus Schmitter folyamatmodelljére gyakorolt, mikor azt hiányolta, hogy a szerző nem ment visszább annak az „ancien régime”-nek a kialakulási körülményeiig, amelyből majd ez az átalakulási folyamat kiemeli az új, demokratikus rendet.

¹⁰³ Erre a pontra gondolva választottuk dolgozatunk mottójául a nevezetes Hegel-idézetet:

„Az eredeti tragikus abban áll, hogy az ilyen összelütközésen belül az ellentét mindkét oldala magában véve jogosult, holott másfelől mégis céljuk és jellemük igaz pozitív tartalmát, csak mint a másik, épp-

olyan jogosult hatalom negációját és megsértését tudják megvalósítani, s ezért erkölcsösségükben és erkölcsösségük által éppannyira bűnbe esnek.”

¹⁰⁴ Ennek ahhoz a részletéhez, hogy

„Az istenek és harcaik felett a sors rendelkezik, de minden bizonnyal nem rendelkezik felettük semmiféle tudomány” – lásd fentebb.

¹⁰⁵ Vö. Fehér M. István: Heidegger és a szkepticizmus: A szkeptikus kételyen át a hermeneutikai kérdésig. Korona Nova Kiadó, Budapest, 1998.

¹⁰⁶ Vö. Rézler Gyula: Arbitráls amerikai módra. (Kézirat) Munkaügyi Kutatóintézet, Budapest, 1994.

¹⁰⁷ Vö. a bevezetőben hivatkozott Jel–Kép cikksorozatunkat: „Kommunikatív cselekvés stratégikus közegben – I, II, III” (1999–2001), melyben véletlen felfedezésként merült fel a tudósi és politikusi hozzáállás különbsége az értékvitákban.

A NÉPSZAVAZÁST KÖVETŐEN

Exterde Tibor és Horányi Özséb beszélgetése

A beszélgetés, amelynek az itt olvasható szöveg a szerkesztett és kiegészített változata, eredetileg az Info Rádió Aréna című műsorában hangzott el 2003. április 13-án.

Exterde Tibor: Pozitív szavazás után vagyunk, viszonylag alacsony részvételi aránnyal; a viszonylag alacsony részvételi arányon belül viszont magas igenlő szavazási aránnyal. Amikor az előzetes eredményeket olvasta, mit gondolt először, milyen benyomásai voltak?

Horányi Özséb: A Magyarország EU csatlakozásával kapcsolatos cél meglehetősen régen fogalmazódott meg. Gyakorlatilag a rendszerváltoztatás után nem sokkal világossá vált, hogy mi is az az út, vagy mi is az az irány, amit – minden valószínűség szerint – az országnak követnie kell. Az akkori remények szerint néhány évre volt tehető a csatlakozás és nem Magyarországon múlt, hogy nem így történt. A Nyugat és a Kelet közötti választás dolga – amely a magyar államiség évszázadait Szent István óta kísérte (méltán tartják sokan Magyarországot kompszágnak) – a mai remények szerint most egyszer s mindenkorra nyugvópontra ért. Bár ki tudja, vajon ez a népszavazási döntés is csak ideig-óráig mutatkozik-e véglegesnek, amelyet majd követ a történelmi jövőben egy újabb átkelés a mostani túlpartra, vagy egy újabb (és eddig mindig instabilnak mutakozó) horgonyzási kísérletet középített? Én magam szeretnék hinni a mostani döntés véglegességben.

Magáról a népszavazásról lehetne úgy vélekedni, hogy megtörténtével részletei elvesztették jelentőségüket. Ezzel egyet is lehetne érteni, ha eredménye nem lett volna meglepő. A meglepetés ténye miatt nem lehet minden további nélkül napirendre térni a dolog felett. Vajon mikor jut el ez az ország oda, közvélemény-kutatóival együtt, hogy az efféle eredmények nem meglepetésszerűen jelennek meg? Vagyis oda, hogy az előrejelzések csakugyan előrejelzések, azaz beválnak. A magyar társadalom ugyanis folyamatosan vizsgálva van és a vélemény-kutatások eredményei a közéletben természetesen vannak jelen. A társadalomvizsgálat pedig szakma, s az, hogy ha nem sikerült jól egy előrejelzés, első közelítésben szakmai kudarc, és ez az, ami nem engedi, hogy reflektálatlanul menjünk el mellette. Meg kell érteni, hogy mi történt a népszavazás alkalmával – éppen a jövő érdekében.

Ha vannak okai annak, ami a népszavazáson történt, akkor egészen biztosan ezek egyike az a magyarországi közvélekedés, hogy a társadalomvizsgálat (ténylegesen vagy nem,

de legalábbis gyaníthatóan) manipulált eredményeket mutat fel. Ezzel együtt azt is lehet gyanítani, hogy az ország lakossága válaszaival visszamanipulál; és így könnyen lehet, hogy az érdekeltek most a kölcsönös manipulációkba belezavarodtak, mert a megrendelők is zavarban voltak. Ennyiben a kudarc nem teljesen a társadalomvizsgálat szakmai kudarca. Ennek a hipotézisnek azonban utána kellene járni.

Szinte biztos, hogy egy másik – előkelő helyet elfoglaló – ok maga a csomagolás, ami-be már jó régen (és tartósan) bele volt csomagolva az EU csatlakozás ügye: azokról a szokásos (magyaros?) formulázásokról van szó, mint például „megyünk Európába” vagy még inkább „mindig is Európában voltunk.” Ami éppen azt jelenti, hogy a világon semmi tennivaló nincs. Vagy egy ehhez hasonló másik mondás, számtalan esetben lehetett hallani, hogy „egész Európa tanulja még az EU-t”, vagyis van idő, az ország nincs lemaradva. Ezek a fordulatok voltaképpen félvezetőek és mindig felidéztek azt a régít – jól beleágyazva a magyar közgondolkozásba, meg a társadalomtörténetbe, hogy „Ej, ráérünk arra még!” – Pató Pál úrtól. Noha egyáltalában nincs idő! Éppen hogy rengeteg tenni való volna, amit – s a népszavazási adatok ismertté válása után nyilvánvalóan – a történetek feltárásával kellene kezdeni, például a különböző súllyal érvényesült véleményáramlatokról, azok belső szerkezetéről, vagyis a pro és a kontra érvekről és struktúráikról.

E. T.: Talán nem ismertük föl azt, hogy az egyik ilyen fontos tennivaló volna nagy részvételi aránnyal nagy legitimitációt adni, ha egyáltalán lehet ezzel legitimitációt adni, az Unió csatlakozásnak?

H. Ó.: Erről egészen másként célszerű gondolkozni. Ugyanis magáról a legitimitációról való közbeszéd a magyar közállapotoknak egy felettébb érdekes megmutatkozása. Nincs ugyanis kisebb, vagy nagyobb legitimitás a népszavazással kapcsolatban, mindössze jogszerűségek, vagyis érvényességi feltételek vannak; s a feltételek teljesültek. Ezt egyrészt felelős magyar tényezők deklarálták, és deklarálta az EU is. Ezek után azon gondolkozni, hogy mi lenne akkor, ha nem így lenne, hanem még inkább... és nagyobb arányban... és... – értelmetlen, sőt célját tévesztő volna. A viszonylag hosszú idő óta magunkkal hurcolt dolgok egyike válik ismételtén láthatóvá ebben: azt hinni, hogy az EU csatlakozással kapcsolatban partnereinket nem a józan, a racionális, a saját közösségeikről nagy távlatokban való gondolkodás felelőssége vezérli, hanem valami más. Folyamatosan az érzékelhető, hogy hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a józan mérlegelés, az önérdék szabályozott és fegyelmezett érvényesülése csak látszat és valójában partnereink döntéseit is *zsigerből* jövő érzelmi állapotok alapozzák meg (legyenek azok eufórikusak vagy szkeptikusak), mint a magyarországi megnyilvánulások egy jó részét. Csakhogy ez a hozzáállás többször vezet félreértésre, mint valóságos helyzetértékeléshez.

E. T.: De akkor ennyi erővel fölösleges volt, vagy fölösleges lehetett ügydöntő népszavazást szervezni, mikor ezt az országgyűlés ugyanúgy el tudta volna dönteni. Az az országgyűlés, ami a mi választott képviselőinkből áll, és reprezentálja a politikai törésvonalakat.

H. Ó.: Igen, elképzelhető volt, hogy nem így dönt az országgyűlés, de most már erről sem érdemes gondolkozni, mert egyrészt így döntött; másrészt pedig a döntés következményeként megtartott népszavazás pozitív eredménnyel zárult. Abból a tényből viszont, hogy az EU integrációnak ma már jogilag sincs alternatívája, nem csak intellektuálisan, egyáltalán nem következik, hogy nincs is miről gondolkozni a magyar társadalom jövője szempontjából.

E. T.: Mi dolga van az állampolgárnak, az uniós szavazás után, a következő egy évben?

H. Ö.: Beláthatatlanul sok dolga van és legfőképpen azért van ez, mert kevés dolog történt a megelőző évtizedben, főként ha a még szükséges történésekhez képest vizsgáljuk. Dokumentálhatunk ugyan közigazgatási igyekezeteket különböző sikerrel; van orientálódás és iparkodás a (magán)gazdaság részéről is, de egyik sem mutatkozik olyannak, amely elérte volna már a kritikus méreteket. Vagyis még nem indult be a felkészülés dolga.

Könnyen lehet azonban, hogy mindezen hiányosságokból adódó problémáknál nagyobbak keletkeznek majd azokból a hiányosságokból, amelyek megszüntetéséhez nagyon sok idő szükséges. Ezen ügyekben pedig – legalábbis minden látszat szerint – semmi sem történt. És ez azért jelent majd másoknál nagyobb problémát, mert sajátos társadalomtörténetünkben is adódóan számunkra nem természetes az, ami a szervesen fejlődött demokráciák közösségében természetes a Lajtától (és még inkább a Rajnától) nyugatra eső világban. Nyilván az a világ sem egyféle, de ezzel együtt is többé-kevésbé lehet azt mondani (a közép-európai társadalomtörténetekhez képest), hogy a nyugat-európai azért egységesen a világ érettebb (és talán ezért is a boldogabbik) részéhez tartozik. Vannak ugyanis olyan evidenciák, amik egy nyugat-európai ember számára evidenciák, de a mi számunkra nem azok, noha a társadalom normális működésének alapjait érintik, mint például az, hogy becsületesnek kell lenni; hogy pontosnak kell lenni; hogy tisztességesnek kell lenni; hogy az életünknek rendezettnek kell lennie; hogy bizalommal kell lennünk egymás iránt. Ezek nagyon súlyos mondások, mert elveszteni őket könnyű, hiányuk igen súlyos, újratermelésük pedig roppant lassú. S a fentiekén kívül szívesen hozzá teszem még a keresztény társadalmi tanítás három alapelvét, amelyek egyébként beépültek az EU jogrendjébe és szokásrendszerébe (hiszen ne feledjük, hogy az európai kultúra alapjaiban a teljes zsidó-keresztény hagyomány jelen van). Először: szolidárisnak kell lennünk egymással (arról a szolidaritásról van szó, amely az egymás iránti intézményes szeretetet jelenti: a személyes vonzalomként megélt szeretet nyilvános, intézményes formáit, amely nem csak a kooperációra törekvést, de a kompetíciót is képes magába foglalni). Másodszor: a szubszidiaritás elvéhez kell igazodnunk (azaz mindenkire ráhagyni mindazt, amit maga el tud dönteni, és nem dönteni helyette). Harmadszor: a személyesség semmivel sem helyettesíthető (vagyis látni kell mindannyiunkban az egyszerűt és a megismételhetlent). De ugyanígy: nincs demokrácia önrendelkezés nélkül (az alávetettségtől való mentesség nélkül; illetőleg a csatlósként létezés elkerülése, mert nem lehet cél mások versengésének eszközeként való létezés), méltányosság nélkül és az egyéni kezdeményezés szabadsága nélkül. Az öntudatos, saját sorsát felelősséggel igazgatni akaró, cselekvéseiben méltóságra törekvő és felkészült polgár attitűdjére van minden másnál nagyobb szükség.

Nagyon sokszor ezek az evidenciák nem választékos nyelven és hosszan csiszolódott formulákban mutatkoznak meg, hanem történelmi eseményekben (mint például a Francia Forradalomban, az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatban vagy a magyar nyelvújításban), kulturális teljesítményekben (mint például Chopin zenéjében) vagy éppen egy meghatározó személyiségben (ahogy például W. Churchilléban vagy K. Adenaueréban).

Annak a felismeréséről van szó, hogy az EU minden látszat és hangoztatott nézet ellenére sem egyszerűen közös piac; még akkor sem, ha a csatlakozási tárgyalásokon közös piacként mutatkozott volna meg. Nem egyszerűen gazdasági és a háttérét adó sajátos közigazgatási vállalkozás (projekt). Vagyis nem egyszerűen jogi kérdésekről van szó; vagy a politikai cinizmus szintjén: nem naivságokról, már abban az értelemben, hogy például lobbitevékenységgel minden megoldható, mert éppenhogy az látszik, hogy a hiányosságok

csak nagy és kitaró erőfeszítésekkel pótolhatók. Az EU sajátos értékek megjelenítése, amelyek közül nagyon sok azért nem kerül szóba, mert a Lajtától nyugatra, vagy másként: Európa szerencsésebb felében élők számára ezek az értékek szóba se hozandó módon természetesen, sőt talán nem is könnyű őket megnevezniük, annyira természetesen részei kultúrájuknak. Az EU a gazdasági és a jogi mellett kulturális integrációról is szól: mindarról, ami a gazdasági és a jogi integráción túl az EU-t európaivá teszi. Amelybe mások mellett vagy beleértjük a *moralitást* vagy nem: alighanem bele kell érteni ezt a sajátos perspektívájú integrációt is, esetleg a mögötte meghúzódó Európában tradicionális (vallási) konfessziókat is. Kétségtelen, hogy a csatlakozási tárgyalásokon a gazdasági kérdések, illetőleg a jogharmonizáció előkelő helyen szerepeltek; más integrációs témák azonban jószerevel szóba se kerültek (a kultúra kérdései például csak annyiban voltak a csatlakozási tárgyalások témái, amennyiben kulturális témájú keretprogramokban támogatásra lehet majd pályázni vagy a műkincsek mozgása korlátozható). A folytonosságnak, a szerves fejlődésnek – úgy látszik – vannak vakká tevő vonásai: az újonnan csatlakozók számára azonban világossá kellett volna tenni, hogy mihez is csatlakoznak. Ez nem történt meg, sőt – talán – éppen az ellenkezője történt. Dehát azoknak kell résen lenniük, akik csatlakozni óhajtanak és nem a partnereiknek. Partnereink evidenciái közül több is számunkra, a mai magyar társadalomban élők számára nem evidencia (pontosabban: a társadalom egy igen jelentős része számára nem az, hiszen kivételek itt is vannak), vagyis van valami *deficit* – hogy így mondjam; sokkal inkább a magyar (közép-európai) társadalomtörténet okán, mintsem személyes torzulások okán. De tény és az is, hogy ez jelentős részben az EU integrációból adódó probléma: az itt szóba hozott evidencia-deficitnek nem, de legalábbis nem így terhelnék a magyar társadalmat, ha nem kívánnánk integrálódni. A „deficit”-ben megjelenő negatívnak mutatózó értékelő jelentéskomponens pedig csupán látszat szerint negatív, mindössze arra utal, hogy az EU-hoz csatlakozó országok (társadalmak) mozgásteret most csak az elfogadásra korlátozódik (az alkalmazkodásra) e deficitekkel jelzett területeken. És ez a lényeg: az, hogy illeszkedési zavarok tömegével fogjuk magunkat szembe találni, értetlenségek övezik majd lépéseinket és a válaszlépéseket egyaránt, ha más rúgókra és más evidenciákra jár a mi eszünk kereke, mint az EU korábban bekerült vagy éppen alapító tagjaié. A probléma abból adódik majd, hogy ezek az evidencia-deficitnek napi ügyekké válnak: a szavak tényleges megértése jelenti majd a problémát; mint kommunikációs esemény jelenti majd illeszkedési zavarokat, ha például adott esetben a pályázó evidenciái és a bírálók evidenciái nem azonosak.

E. T.: Így van. Tény, hogy az EU – mondjuk így – közös piacként mutatkozott meg a tárgyalásokon.

H. Ö.: Ha az okokat keressük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy az EU-nak volt tapasztalata korábról a tagfelvételre vonatkozóan. És a velünk való tárgyalások témáinak kialakításában – nyilván – ezekre a tapasztalatokra hagyatkoztak. Éveken keresztül figyelhettük azt, hogy a számunkra kulcsfontosságúnak tűnő kérdések egyáltalán nem jelentek meg a tárgyalásokon. Magyarország természetesen Európában van, a magyar kultúra természetesen része az európai kultúrának. Ennyiben nem is kell nulláról indulnunk, de magunkat csapjuk be, ha azt gondoljuk, hogy az európai kultúrának az a változata, ami Magyarországon érvényesül (ha egyáltalán lehet akár csak ezt a magyarországi kultúrát egységesnek látni), az azonos a Nyugat-Európában található kulturális viselkedésekkel, értékekkel. Közeli a rokonság, de igen nagyok a különbségek is. Az európai kultúrát mindig

is a változatosság, a sokszínűség jellemezte, ami azonban sohasem volt azonos – ahogy a mai posztmodern diskurzusban mondani szokás – a *jöhet bármivel*, az *anything goes*-zal. És például ezekről a kérdésekről egyáltalán nem volt szó.

Az is lehet, hogy van ebben a *hiányban* egy teljesen természetes gesztus. Nevezetesen az, hogy egy franciának egy másik franciát bizonyos dolgokról nem kell meggyőznie. Egy angol és egy francia vagy egy német között ezer ellentét feszülhet, de van egy sereg olyan evidencia is, ami evidencia. Például a *becsületességről*: értelmetlen volna azt gondolni, hogy ha valaki franciának születik, akkor becsületesebb, mintha magyarnak születik. Azt sem volna értelmes gondolni, hogy egy angol vagy egy német feltétlenül becsületesebb, mint egy magyar, vagy egy francia, bár van egy tapasztalat a katolikus és a protestáns országok között meghúzódtó törésvonalra vonatkozóan épp e tekintetben. És arról sincs szó, hogy például Franciaországban vagy Angliában vagy Németországban nincsenek devianciák (ha nem volnának, akkor azt látnánk, hogy a helyi igazságszolgáltatás kenyér nélkül maradna, és ez nincs így). Nem erről van szó, hanem arról, hogy ha egy angol vagy egy francia vagy egy német át is lépi azokat a határokat – amik adott esetben jogiak, de nem feltétlenül csak jogiak, minthogy a társadalmi életet ezer egyéb szabályzás rendezi és konstituálja (ezeket foglaljuk össze a kultúrában) –, akkor pontosan tudja, hogy átlépte. A becstelenség ugyanis becstelenség. És az egyén nem érezheti jól magát, ellentétben, mondjuk, az elmúlt években nyilvános, nagy port felvert magyarországi becstelenségekkel: ha visszaemlékszünk a magyarországi hullámverések következményeire, akkor – azt gondolom, hogy – azonnal érzékelhetjük azt a különbséget, amit valahogy le kell küzdenünk; és amely különbség Magyarország átmeneti társadalmi jellegéből adódik.

A viszkis-rabló akár példa is lehetne erre, az ártatlanabb fajtából. Tény, hogy népi hősként vonult be az emlékezetünkbe. De az is tény, hogy csak addig volt népszerű, ameddig nem lőtt, vagyis csak addig, ameddig a korruptnak tartott rendőrség és a rendszerváltás közvetlen gazdasági győzteseinek szimbolikus manifesztaiójaként tekintett bankok kifigurázásának Sobri Jóská-s, Vitéz László-s, Robin Hood-os forгатókönyve szerint folytak az események. Méltán gondolhatjuk tehát azt, hogy Magyarországon is éppen elég ember tudja, hogy hol a határ, legfeljebb csak hagyományosan több *önfeloldozási mechanizmussal* rendelkezünk (olyannal, mint például: „mindenki lop, ha én nem teszem, akkor kisemmiznek” vagy „az államtól lopni nem csúnya dolog” stb.). És az is tény, hogy Magyarországon kívül is vannak megdöbbentő helyzetek: a magyarok Zámolyban lerombolták ugyan a románoknak szánt épületet, de mégsem úgy, mint Németországban a németek vagy éppen Franciaországban a franciák tették, hogy úgy gyűjtöttak fel törökök, algirok lakta házakat, hogy a családok bent is voltak. Magyarországon manapság nagyon sok társadalmi intézmény még csak az (újra) intézményesülés fázisában van és így az intézményi világ ezen átalakuló része nem is integrált, ami éppen azt eredményezi, hogy nem rögzültek a társadalom tagjaiban szocializációjuk során. Márpedig csak egy jól szocializált egyén érzékeli azt, hogy az intézmények egymással *összehangoltak (stimmelnek)*. Talán nehéz volna igazolni, hogy ez az integráltság összefüggésben lehet a *becsületességgel* (az integráció hiánya meg a becsületesség hiányával), de példák mérlegelése talán éppen ezt mutatja.

Mindazonáltal az efféle történetek, utalások – vélekedhetünk így – nem mondanak semmit sem egy társadalom mentális és morális állapotáról, minthogy találhatók példák erre is meg az ellenkezőjére is. Ha viszont nem mondanak semmit, akkor hogyan lehet megérteni egy társadalom – mondjuk így – spirituális állapotait?; hogyan lehet ezeket összevetni?; hogy az erre való kísérlet lehet-e több mint egy retorikai fogás?; vajon lehet-e a

mikrotörténekből átlépni a makro szintre? Mintha a „cseppben a tenger” metafora nem működne, minthogy az egyik „csepp” reprezentál, a másik meg nem. Lehet viszont, hogy ezeket a mikrotörténeteket, egy-egy példát nem tekinthetünk reprezentációnak (vagyis olyanak, ami megmutatja, esetleg feltárja a „tenger” állapotát), hanem csak szimptomának (amely mindössze jelzi, hogy volna mire figyelni)? Lehet még másként is fogalmazni: a mikroesemények szintje nem tudja megalapozni az adekvát társadalmi cselekvést makroszinten, hanem csak motiválni tudja. Azokat a típusú társadalmi cselekvéseket, amelyekkel kapcsolatban felmerülhet a becsületesnek kell lenni maximája (evidenciája), értékracionálisnak szokás nevezni és értékültívációjukban egyáltalán nem a racionális megalapozás (ez társadalomtudományi erőfeszítést involvál) a döntő, hanem az értékválasztás. Ez az értékválasztás egyrészt nem a Duna jegén történik, vagyis nem demokratikus módszerekkel, másrészt csak annyiban racionalizálható, amennyiben belátható, hogy hiánya (nem választása, evidenciájának kétségbe vonása) a társadalmi integrációt ássa alá, vagy éppen szünteti meg; vagyis azt kell látni, hogy hiányuk a társadalom alapszövetét támadja meg.

Ezeknek a hiányzó evidenciáknak a meghonosítása (esetleg: újra honosítása) – kétség kívül az EU csatlakozással kapcsolatban (mondhatnánk: kultúra közti módon) válik sürgető témává, de annak is nyilvánvalónak kell lennie, hogy az EU csatlakozástól függetlenül is, a normális társadalmi élethez is szükségünk van pótlásukra (mondhatnánk ezeket a saját-kultúra deficitjeinek). És egy-egy adott esetben csak a gondos mérlegelés állapíthatja meg, hogy miféle természetű is a deficit.

E. T.: No de azért vannak olyan kihívások, amelyek még Európának is újak!

H. Ö.: Így van. Vannak olyan helyzetek, amelyeknek nem csak nekünk nehéz megfelelni, de – ha kifejezhetem magam így – Európa számára sincs a kérdésben evidens megoldás. Ezeknek egy jó része magával a globalizációval van kapcsolatban. A globalizáció egyrészt nem értelmezhető a hajtóerőt jelentő fogyasztás fenntartásának (sőt növelésének) követelményétől függetlenül (követelmény – többek között éppen ez a kérdés), másrészt pedig ez a hajtóerő – úgy látszik – csak a szociális biztonság közepette tud érvényesülni. Vannak – természetesen – másféle megválaszolendő kihívások is, mint például az, ami rövidtávon megoldandó, hogy milyen döntési mechanizmusok alakuljanak ki (a jelenlegiek hogyan alakuljanak át) a taglétszám jelentős növekedésével egyidejűleg.

Fontosabbnak látszanak azonban az olyan hosszú távú kérdések, mint például az a feldolgozatlan tény, hogy Európa gazdagsága – a világ más vidékeihez képest – történetileg részben ezen más vidékek kizsákmányolásán alapszik. Az EU-ba egyesült országoknak a más térségek kizsákmányolásán alapuló gazdagsága azonban nem csupán egy történelmileg feldolgozandó tény, hanem a jelen is. Azaz nem csak arról van szó, hogy most azért gazdag az EU, mert elődeink a távoli múltban olyanok voltak, amilyenek, hanem azért is, mert az a fajta kizsákmányolás – más néven és más formában – ma is folyik: a harmadik világbeli munkaerő árában, az életszínvonalában, valamint azoknak a fogyasztási cikkeknek az árában, amiket európai piacokra termelnek. Magyarország a 90-es években még talán *mentes* volt ezektől a kivételezettségektől, de ma már nem az: már a mi életszínvonalunk is alapvetően azokon a világgazdasági *aránytalanságokon* alapszik, ugyanúgy mint a jelenlegi EU országok polgáraié, csak nekünk kisebb szelet jut a tortából.

Vagy például az is a jelentősebb kérdések között van, hogy Európa kimerültnek mutatkozik (agonizál – így hallani időnként) s talán csak annyit lehet tudni, hogy a korábbi erőszakos integrációs törekvések nem kínálnak járható utat (mint a kolonializmus, a napoleoni

birodalmi kísérlet, illetőleg az újabbak: a náciizmus: a harmadik birodalom is egységes Európát vizionált, vagy a bolsevizmus: világ proletárjai egyesüljete!). Uniós válaszra vár a globalizációból adódó kihívás-köteg is.

Az sincs tematizálva – a mi számunkra biztosan nem –, hogy ki és mire vonatkozóan lehet kritikus. Például lehet-e kritikus egy társadalmi szervezet saját társadalmának valamely ügyében olyan színtereken, amelyek a csatlakozás előtt külügyinek voltak tekinthetők. Vagy például felülírhatja-e egy tagország az EU intézményei által elfogadott törvényeket? És hogyan vethetők fel ilyen esetekben a célszerűség és a hasznosság kérdései?

Újfajta válaszokat kell találni olyan kérdésekre is (amelyek megválaszolása egyúttal közigazgatási következményekkel jár), mint az etnikai kisebbség: a magyaroké nem Magyarországon vagy a romáké szerte Európában és így tovább (például lesz-e bejegyzés az európai útlevélbe a nemzeti hovatartozást illetően; vagy másként: értelmezhető lesz-e – és hogyan – a „15 millió magyar” kifejezés?). Ugyanígy megválaszolatlan kihívást jelent az iszlám európai megjelenése (jól példázta ezt, ahogy az EU először hagyta kivérezni, majd aztán megvédte Boszniát, és a minap bejelentette, hogy a Balkán egészét integrálni fogja; vagy az EU alkotmányának nevezett dokumentum kidolgozása körüli vita a kereszténység megemlítését illetően). Ez az iszlámmal kapcsolatos kihívás persze másként is koncipiálható a magunk szempontjából: mi a viszony az *EU* és az *európaiság* között, ha az európai kultúra egyik gyökerét adó zsidó-keresztény hagyományrendszer nem (lesz/lehet) része evidens módon az EU szokásrendszerének? Lehet már magát a kérdést botránynak tekinteni a szekularizált világban, de tény, hogy az a típusú integráció, amit a vallások tudnak adni, mással nem pótolható; a vallások pedig a transzcendensre irányuló hivatásukon túl kultúra-teremtő potenciállal is rendelkeznek.

Vagy még egy másik módon is koncipiálva: mi is a tartalma (sőt, mi *legyen* a tartalma) az *európai identitás*nak – ha egyáltalán adható értelem ennek a kifejezésnek a „nemzeti identitás” mintájára, vagy másként? Az EU-n belüli viták érzékeltetik a forrongást a kérdésre adandó választ illetően. Annyiban azonban talán van egyetértés, hogy Habermas-szal szólva, a (kollektív) európai identitás a jövőre orientált módon, mint egymással versengő identitás-projekciókkal kapcsolatos azonosságtudata (és nem kizárólag mint ezek deskriptív tartalmának azonosságtudata) jelenik meg (talán mondhatjuk így: *alulról fölfelé* például az érdekérvényesítés formájában); s lehet, hogy a népszavazásnál éppen ezeknek a projekcióknak a tartalmával volt baj. Azzal, hogy mire (mi mindenre) is vonatkozzék az azonosságtudat (ha például azokat az óriásplakátokat idézzük fel, amelyekből megtudtuk, ki mindenki ért valaki mással egyet az EU csatlakozásban, bár...). Mindezekkel együtt tényként érdemes nyilvántartanunk, hogy legalábbis Goethe és talán még inkább Voltaire óta lehet Európa *egységéről* beszélni. Voltaire-nél olvashatunk például az európai *respublica litteraria*ról, ami a tudósok, a filozófusok és az irodalmárok európai identitástudatáról árulkodik. Az európai identitás tartalmáról nagyon sokféle diskurzus folyt, folyik és lehetséges, hogy folyjék azon az egyetlen kívül, amely arról akarna beszélni, hogy ilyen nincs, a kérdés értelmetlen. Az európai identitásnak az a problémája, amivel ma szembe találjuk magunkat, inkább abból a jól ismert szociológiai tényből eredeztethető, hogy a társadalom rétegzett és az identitás ezen társadalmi rétegzettség belül mutatkozik meg. A legalapvetőbb és a leginkább megoldandó kihívást Európa számára így éppen abban kell látnunk, hogy meg tud-e indulni az egyes rétegekben megfigyelhető és különböző mértékű bezárkózások ellenére (illetőleg ahol már megindult, tud-e tovább folytatódni) a goethe-i, voltaire-i minta áramlása lefelé; vagyis működik-e manapság európai méretekben a viselkedésmintáknak *fölről lefelé* ható dinamikája?

Mint már szó volt róla, az EU-hoz csatlakozásból olyan kihívások is érik Magyarországot, amik a csatlakozás nélkül nem érnék, de legalábbis másként. Ilyenek például azok a (kulturák közti) evidencia-deficitok (például másféle kulturaközi kommunikációra vonatkozó tapasztalatai vannak az egyik országnak és másfélék egy másiknak, ami az adott ország történelméből is adódik, illetőleg abból a módból is, ahogyan az adott történelem-kép mellett az illető ország polgárai szocializálódtak). Van azonban más is: a csatlakozással például le kell mondani a nemzeti szuverenitás egy részéről, vagy ahogy az EU-terminológia adja: bizonyos kompetenciák EU hatáskörbe kerülnek. A szuverenitás kézen-közön ettől függetlenül is csökkenőben van a korábbi helyzethez képest részben a világgazdasági, részben pedig a globális kommunikáció fejlődése következtében. Az EU csatlakozással azonban a trend sajátos elágazást nyer, például alapvetően megváltozik a magyar alkotmányos rend annak következtében, hogy az EU joganyag magasabb szintű lesz, mint a magyar parlament által hozott törvények, és így például új kérdések vetődnek fel a mindenkori magyar kormány felelősségével kapcsolatban. Vagy új kontextusba kerül például az a régi kérdés is, hogy *mi a magyar* (avagy ahogy most szokás beszélni róla, a *nemzeti identitás*)? Egyáltalán nem kell azt gondolnunk, hogy le kell erről mondanunk, vagy azt, hogy a róla szóló diskurzus jó része illegitimé válik; de hogy a régi diskurzus és benne a régi válaszok minden további megfontolás nélkül nem lesznek adekvát diskurzusok és válaszok a jövőben, az szinte bizonyos. Ebből azonban egyáltalán nem következik szükségképpen, hogy a centrum és a periféria viszonyára tekintve mindössze az lehet a dolgunk, hogy a periférián átvesszük a centrum koncepcióit és megoldásait, vagyis egyszerűen csak alkalmazkodunk. Nem feledkezhetünk meg ugyanis arról a *horizontális* dinamikáról sem, amely szerint a centrum sokat szokott tanulni a perifériától. Ez a horizontális dinamika kezdetben bizonyosan csak a centrumtól a periféria irányában lesz megfigyelhető. Kérdés, hogy ezen alkalmazkodó típusú dinamikát mikor tudja felváltani (de legalábbis kiegészíteni) a kultúra terjedésének valamilyen más módja? Kérdés, hogy mit tehetünk ennek érdekében?

E. T.: Nem tartja ebből a szempontból akár azt is biztatónak, hogy a magyar közvélemény például a korrupciót negatívan ítéli meg?

H. Ö.: Nem vonom kétségbe azt, hogy rengeteg egészséges tendencia van Magyarországon. Nem vonom kétségbe, azt sem, hogy Magyarországon is sokan pontosan tudják, hogy mikor mi az, ami normális az adott helyzetben (hogy másként is megfogalmazzam az előbb említett kulturális kötöttséget). De azon túl, hogy tudja, mi a korrupció, és negatív attitűdöket táplál iránta, vajon el is kerüli-e, hogy korrumpáljon, és nem is engedi, hogy korrumpálják? Ez nem hihető a magyar viszonyok ismeretében. Egy dolog az, hogy az egyes emberek miről mit gondolnak, mit és hogyan tesznek, és egy másik dolog, hogy milyen tendenciák érvényesek a társadalomban és ezek miként valósulnak meg.

És ezzel egy másik nagyon fontos kérdéshez értünk az önrendelkezés hiányán túl (az alávetettség elfogadásának érvényesülésén túl): *a társadalom atomizáltságához*, a népszavazáson való alacsony részvétel egy másik forrásához, ahhoz, hogy (és remélem, hogy a majdani elemzések megerősítenek ebben) a magyar társadalom meglehetősen atomizált. Az „atomizáltság” itt azt jelenti, hogy a társadalom közösségeket egyesítő, véleményt formáló ereje kicsi, és az egyén, a polgár egyre inkább magára marad. A társadalom atomizáltsága az integráció hiányát jelenti, azt például, hogy nem működik a szolidaritás, nincs meg a társadalom tagjai között a szükséges bizalom és így tovább. A rendszerváltoztatás környékén mindenki arról beszélt, hogy az elmúlt 40-50 év atomizálta a társadalmat, és valóban: a

diktatúra természetéhez tartozik, hogy rongálja a horizontális kapcsolatokat. A magyar társadalom tagjai bizalmatlanná váltak minden nagy(obb) horizontú kérdés, távlatos(abb) cél tekintetében.

Meglepve tapasztaltuk azonban, hogy a rendszerváltoztatás utáni években az atomizáltság a várakozásokkal ellentétben nem mutatkozott meg; talán azért – visszatekintve könnyű okosnak lenni –, mert az atomizáltságot a negatív konszenzusok sajátos kohéziója takarta el („én nem szavaztam meg, engem nem köteleznek az országosan megjelenő kötelezettségek; én nem ígértem meg, hogy megváltozom”). Szörnyülködő, felháborodó, tiltakozó és elutasító egyetértésekben találkoztak az emberek, akik azonban pillanatok alatt szétszéledtek, amikor felsejlett egy pozitív akcióban való részvétel kockázatának *réme* (aki erre rájött, dolgozott is azon, hogy legyen min szörnyülködni, miközben így elintézhetőkké váltak olyan dolgok, amelyekre egy nem atomizált társadalomban nem volna mód); és egyáltalán nem biztos, hogy már vége ennek az időszaknak.

Eredetileg azt lehetett gondolni, hogy azoknak a kötöttségeknek, vagy azoknak az egyenirányítottságoknak (még ha puhának is lehet nevezni a volt diktatúrát, de egyenirányította az embereket) az elmúlásával szétesik a társadalom. Ez nem történt meg azonnal, de az elmúlt évek ádázkodásai bizonyosan erre a kevésbé mutatkozó atomizáltságra vezethetők vissza. És azt gondolom, hogy az, ami a népszavazáson történt (hogy sokan gondolhatták úgy, hogy nincs szükség arra, hogy kifejezzék magukat), erről is szól. Sokféle nyelvi megformálása lehet annak az érvnek, ami miatt valaki nem ment el szavazni, de mindegyik ugyanoda mutat: a társadalom alacsony integráltságára.

E. T.: De esetleg azt is mutatja, hogy a magyar állampolgár nem érezheti még úgy, hogy mint adófizető állampolgár ura a politikai mozgásoknak.

H. Ö.: Vagy sokan gondolhatták azt, hogy teljesen mindegy, mert úgyis az úri huncutság a döntő, ahhoz nem kell az *én* részvételem. Kétségkívül lehetett ilyen motívum is. Hogyha visszagondolunk az elmúlt évek népszavazási kezdeményezéseire Magyarországon, amelyekből egyetlen egy valósult meg, a NATO belépésre vonatkozó (és ez jól egybecseng azzal a társadalomtörténeti ténnyel, hogy formálisan – vagyis *de iure* – senki sem kérdezte meg a magyar társadalmat arról, hogy például belépjen-e az ország az első világháborúba, amelyet Trianon zárt le; de arról sem, hogy akarja-e a rendszerváltoztatást, ami Jalta felszámolását hozta; noha a négy-igenes népszavazás és az első szabad választás együttesen *de facto* tekinthető ennek), akkor bizony gondolhatta az állampolgár azt is, hogy ez az uniós üggyöntő népszavazás sem tartozik a *fontos* dolgok közé.

És ez a tény azt a kommunikációs kérdést mindenképpen felveti, hogy vajon elég jól meg lett-e magyarázva az ország lakosságának, hogy mi a népszavazás értelme.

E. T.: Ezek szerint nem?

H. Ö.: Nem. És legfőképpen azért nem, mert valójában ez is a szőnyeg alá söpört kérdések közé került (voltaképpen nem is ez a népszavazási kérdés a főkérdés, hanem az alkotmányozási folyamat ciklusról ciklusra történő halogatása). Pedig már aligha halasztható tovább az, hogy felszínre hozzuk, nyilvános diskurzus tárgyává tegyük és ezen keresztül rendezzük azokat a dolgainkat, amelyeket korábban a szőnyeg alá söpörtünk (mindegy hogy miért, például elhárításból, vagy éppen bizonytalanságból). Pontosabban: kellene valami jövőbe tekintő stratégiánknak lenni (talán valamiféle nemzeti minimumnak, amelyet – természetesen – pozitív és nem negatív konszenzusoknak kellene alkotniuk); sőt nem is

egyszerűen stratégiának, inkább egy közszellemnek kellene kialakulnia végre, hogy ezek a szőnyeg alá söpört kérdések (néha magyar sorskérdéseknek hívjuk ezeket) Trianontól és az ügynököktől a Don-kanyarig és 56-ig, illetőleg az antiszemitizmustól a magyarországi nemzeti kisebbségekig (nem feledve a romákat sem) miként rendeződjenek el – nyilván nem egyik napról a másikra, de ha nem teszünk érte, csak múlik az idő. És bizonyosan a napi politikától távoli színtereken kellene ezt tenni – valamiféle ösztársadalmi konszenzusba: a lövészárkok betemetésével, az egymással szembenállások felszámolásával és – nincs menekvés! – érzelemmentesen és szakszerűen (be kellene végre látni, megalázottságok, botrányok, veszteségek nem csak a magyar történelem sajátosságai; meg kellene végre békülni saját tragédiáinkkal; és hozzá kell járulnunk mások szenvedéseinek feldolgozásához és ezáltal az ő megbékélésükhöz). Ha nem sikerül a parlamenti ciklusoknál sokszorosán nagyobb időhorizontú elképzelésekre szert tennünk saját jövőnket illetően, akkor esély sem lesz arra, hogy kialakulhasson a közbeszéd azon kultúrája, a társadalmi méretű kommunikáció olyan stratégiája, amely esélyt ad arra, hogy a korábban szőnyeg alá söpört kérdésekre társadalmi szinten elfogadható válaszokat adjunk.

Ennek hiányában viszont továbbra is számíthatunk arra, hogy a rossz pillanatokban, szerencsétlen módon felszínre kerülő és a társadalmi progressziót aligha segítő indulatok formájában élnek tovább nemzeti sorskérdéseinknek nevezett történelmi megoldatlanságaink, mint ahogy így élnek manapság is többnyire a nyilvánosságtól távol. Más szavakkal: ha nem látunk tisztán, mint ahogy most nem látunk, mert fontos dolgok rejtve vannak, látensek, akkor bizony optikai csalódások áldozatai lehetünk a jövőben is, mint voltunk az elmúlt évtizedben és azt megelőzően is nem egyszer.

E. T.: Akkor tehát hogyan tovább?

H. Ö.: Mindenekelőtt annyit mindenképpen érdemes leszögezni, hogy nem megy magától (meg sem vásárolható, mint valami szolgáltatás), az egyének (a polgárok), a közösségek (a szervezetek, az egyesületek és mások), az egész társadalom, sőt az állam iparkodására egyaránt szükség van. Az előzőek értelmében a két helyzet közti különbség (amiben szeretnénk lenni, és amiben ténylegesen vagyunk) talán jellemezhető úgy, hogy nem vagyunk eléggé felkészülve, vagy felkészültségünk hiányairól van szó. Ennek megfelelően a két helyzet közti különbség csökkentése érdekében a tennivaló sem más, mint felkészültségünk növelése: az egyéné (a polgároké), a közösségeké (a szervezeteké, az egyesületeké és másoké), az egész társadalomé, sőt az államé egyaránt. És nyilvánvaló, hogy egy adott helyzetben az egyik felkészültsége (mondjuk a polgáré) többnyire nem helyettesítheti a másikat (mondjuk egy szervezetét). A szükséges felkészültségek pedig önmagukban igen sokfélék; a sokféleségből most csak egyetlen sajátosságot kiemelve, lehet azt mondani, hogy van olyan, ami könnyen megszerezhető, hiszen csak meg kell mondani, és máris tudjuk (az év elején számtalan olyan közvetlen kommunikációnak voltunk tanúi, amelyek éppen ezt a célt szolgálták); egy másik fajta felkészültség olyan természetű, hogy betanulás, gyakorlás szükséges hozzá, de ez viszonylag rövid idő alatt teljesíthető, ha a szükség úgy hozza (például az EU intézményekben a sikeres ügyintézéshez); és végül vannak olyan típusú felkészültségek, amelyek csak hosszabb idő alatt sajátíthatók el és főként hosszabb idő alatt képesek a társadalomban oly mértékben elterjedni, hogy annak (társadalmi méretekben) észrevehető következménye legyen (például az EU-ban szükséges nyelvtudás megszerzése is ilyen természetű). Voltaképpen a helyzet, amiben ez a magyar átmeneti társadalom van, mint akkulturációs helyzet jellemezhető. Maga az akkulturáció e tekintetben folyamat jelle-

gü, amelynek hosszadalmasságát, tartósságát a tapasztalatok igazolják. Vagyis az EU egyes kívánatos jellemzőinek átvétele, beemelése, rögzülésük hosszabb távú program részét képezik, amely csak a normál szocializáció során mehet végbe. Ez azt is jelenti, hogy a folyamat végeredménye nem a nyugati kultúra valamely kulturálisan leképződött klónja/klónjai (és egyes, a magyar társadalomban akár tudattalanul is meglévő félelmek éppen erre vonatkozhatnak), hanem egy olyan sajátos kultúra, ami egyszerre szól a két világról (és ez öltetheti végül magára az evidenciák formáját). A kontaktus közbeeső időszakát jellemző relativizálódás, az EU-világ és a magyar-világ között létrejövő köztes világot jellemző kognitív bizonytalanságok, a definiálatlanságtól való félelem, az intézmények légiésülése után elinduló intézményesülés nem megy végbe egyetlen generáció alatt. Az intézmények a szocializáció során válnak majd olyanokká, hogy nem a definícióktól függenek. Az akkulturáció során olyan elemek (hogyan-tudások) átvétele történik, amelyek használatai nem magától értetődőek a saját kultúrában. A kapcsolatot ezért állandó definíciós kényszerek terhelik, viszont a kapcsolatot az aktusok sikertelensége (a sikerfeltételek nem teljesülése) esetén sem lehet megszakítani (az akkulturációs helyzeteknek ez is az egyik jellemzője). A definíciós kényszer meghatározóvá válik, aminek esetleges sikertelensége nem vonja maga után azt, hogy az emberek azt gondolják, nem függenek attól, amire a definíciók irányulnak. Olyan játékszabályokat kell elfogadni, amelyek (fenomenológiai értelemben) nem adóttak, viszont a játékból nem lehet kiszállni. Nem adóttak olyan értelemben, ahogyan a saját társadalmi világunkat valóságosnak érezzük. A saját intézmények (mint például a nyelv és más hogyan-tudások) már a létükben, az evidenciák szintjén fejtik ki elsődleges ellenőrző szerepüket. Az akkulturációs folyamat végeredménye pedig az, hogy az, ami ma még az EU-ba való belépésből, az egyes idegen elemek megegyezés formájú átvételéből következik, végül saját intézmények, az önmagunkról való tudások, a társadalmi valóság formáiban jelennek meg – az evidenciák szintjén.

Az identitások – tapasztalatok szerint – az akkulturáció első fázisában gyengülnek: ez jelzi azt, hogy az evidenciák (a relativizálódás első fázisában) nem működnek evidenciákként. Az akkulturációs első generációja esetében csak definíciós kényszereknek megfelelő játékszabályok válnak evidenciákká, a második generáció esetében jelennek meg az életvilág, a mindennapi gyakorlatok részét képező evidenciák. Második generáción itt azok csoportját kell érteni, akik az első generáció tapasztalatai alapján szocializálódnak, vagyis másodkézből kapják a másik kultúrából átvett felkészültségeket (tudásokat).

Ez a kommunikációs, illetőleg kognitív szempontból is feldogozatlan helyzet az akkulturációs modellek tanulsága szerint a kontaktus elején igencsak passzivitást vált ki általában. Ezt a zavart úgy látszik, hogy a népszavazási kampány sem volt képes elfedni, noha esetenként éppen a magától értetődőségekre apelált (pl. azzal a plakáttal, amely azt a kérdést tette fel, hogy jök-e a csajok Európában), azt sugallva, hogy valójában nem nagy ügyről van szó.

E. T.: Elég szerteágazó dolgok ezek.

H. Ö.: Igen és szerteágazó módon kellene viszonyulnunk is hozzájuk. Alighanem a következő időszakban is szükség van közvetlen kommunikációra. A tájékozatlanság eléggé nagynak mutatkozik, s ameddig a tudatosítható felkészültség a társadalom jó néhány szegmensében gyakorlatilag kimutathatatlan, addig a folyamatos, sokféle és sokféle hatásmechanizmust megcélzó tájékoztatás semmi mással nem helyettesíthető. Arról nem is beszélve, hogy ennek a közvetlen kommunikációnak számtalan olyan dolgról kellett

volna már korábban is (és kellene ma is) tájékoztatni a társadalmat, amiről EU-csatlakozás nélkül is kellene.

Az EU-ra való felkészültségnek azonban csak nagyon kis része a tájékozottság, hacsak nincs oly módon aprópénzre váltva (és ez el is van terjesztve a társadalomban), ami már a különböző felkészültségek elérhetőségéről szól, vagyis arról, hogy miként lehet például pályázati úrlaphoz jutni, milyen határidők vannak, milyen bírálati szempontok és még ezer efféle. És azt is tudottá tenni, hogy hol lehet megtudni azt, hogy hol lehet pályázati úrlaphoz jutni és így tovább. Fontos, ebbe a körbe tartozó felkészülési feladat-csomag, például a korábban elvégzett jogharmonizációkat követően a magyar intézményrendszer felkészítése (illetőleg ennek befejezése) a szabályok és egyéb szerződéses kötelezettségek betartására, illetőleg ennek ellenőrzésére. Ugyanígy nem közvetlen kommunikáció tárgya magának a csatlakozási szerződésnek a szövege, de nagyon fontos volna, hogy megfelelő feldolgozottságban (kommentárokkal, példákkal, az aktuális magyar viszonyokkal szembesített figyelemfelkeltésekkel; nem is feltétlenül egyfélében) hozzá lehessen jutni. Hogy egy harmadikat is említsek: az EU-s forrásokért való verseny bizonyosan átalakítja a korábbi helyi stratégiákat is. Egyáltalán: a versenyképesség, pontosabban a versenyképesség lehetősége olyan felkészültségeket igényel, amelyek közvetlen kommunikációs igénye roppant csekély, rövidtávú programokkal azonban nagyon sok korrigálható, de még ezzel sem abszolválható minden. A magyarországi versenyképesség hiánya, amelyet már most is lépten-nyomon lehet tapasztalni (sőt a versenykerülést vagy éppen a versenyiszonyt is), az egyik legfájóbb és legmesszebbható felkészületlenségünk.

Akár ennek részeként is tekinthetünk a „magyar föld”-ként megnevezhető kulturális koncepciókkal kapcsolatos feladatunkra is, ennek a koncepciónak az újragondolására. Rövidtávon a legfontosabbnak mégis csak az látszik, hogy valóban meginduljon az EU csatlakozásra (és mindarra, aminek legalább ezzel összefüggésben meg kellene történnie) az érdemi felkészülés. Meg kellene találni ehhez a jó alaphangot, mert sem az eufória, sem pedig a szkepticizmus nem eléggé távlatos. Egy olyasfajta pozitív, de távolságtartó attitűdöt kellene felkelteni, amely nem azonos annak a kissé stréber kisdíáknak az attitűdjével, aki a bölcs és tapasztalt öregek csepegtetett mondásait óhajta biflázni, de annak a kamasznak az attitűdjével sem azonos, aki (a felszínen mindenképpen, de mögötte is) már létező vagy vélt integritását az elzárkózással, külön utak keresésével, vagy éppen mások támadása által látja megvédhetőnek. Szerencsésebb volna, ha az érett, mindenre figyelő, mások jó témafelvetései és megoldásai (mások gyakorlata és a benne megmutakozó érték kultivációk) iránt érdeklődést és készséget mutató, a többiekkel diszkusszióban álló és így saját álláspontját mindig természetes módon kifejtteni kész attitűdöt találnánk meg társadalmi méretekben, amely képes reflektálni például arra, hogy az EU csatlakozás befolyással van/lesz mindennapi tudásunkra, kulturális készleteinkre és felkészültségeinkre; vagy a mindennapi élet (és nem csak a közélet és főként nem csak a politikai élet – bár az is) változására a csatlakozás nyomán és általában a bennünket érintő kérdésekre.

Vagyis az látszik rövidtávon a legfontosabbnak, hogy tematizálódjanak – lehetőség szerint rendszeres és kimerítő formában – a felkészülés előttünk álló kérdései. Ezek megoldása aligha rövid távú feladat, de áttekintésük és felvetésük nem tűr halasztást. Tipikus közéleti, illetőleg értelmiségi feladat (konferenciák és kutatási projektek keretében), amelyben a pártpolitikának is meg lehet a maga szerepe, de rosszul tenné a magyar társadalom, ha bármi okból kizárólag a politikusokra hagytná.

E. T.: Mire gondol a hosszú távú kérdéseket illetően?

H. Ö.: A hosszú távú felkészültségeket illetően elsősorban kommunikációs kérdésekről kell gondolkozni. Amikor például a pontosságról volt szó, akkor olyan kulturális kérdésről volt szó (mikor, hol, mily mértékben és ennek változatai), amellyel kapcsolatos evidencia végeredményben a kölcsönös (meg)értés vagy éppen egyetértés, mint kommunikációs sikerfeltétel tekinthető. Az aligha remélhető, hogy kisebb-nagyobb zavarok, mondjuk így, súrlódások ne adódnának a (társadalmi) kommunikációban, de nem mindegy, hogy mennyi és nem mindegy, hogy mivel (milyen témával) kapcsolatban. A kommunikációs sikernek általában három feltételét szokás számba venni: (a) magának a kommunikációs rendszernek az ismeretéből eredőket, amelyek a már említett nyelvtudástól kezdve akár az EU közigazgatási rendszerének ismeretéig terjedhetnek és részben rövid távon megszerezhető felkészültségekről is szó van; (b) a világismeretet, például a működő európai evidenciák ismeretét, amiről már volt szó: ez egy igazi hosszú távú felkészülést igénylő ismeretanyag, a normális szocializáció részeként; végül (c) nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kommunikációban résztvevő ágensek szerepvizonyait és az ezekről való evidens tudást sem. Például azt, hogy az EU küszöbén állók mennyire vannak szerénységre kötelezve és meddig? Jelenleg tematizálva sincs az, hogy Magyarország felvehet-e ellenzéki pozíciót egyik vagy másik kérdésben, vagy akár csak kritikusat az EU-n belül? Legfeljebb riadozásoknak vagyunk egy-egy esetben tanúi. A határon túli magyar közösségeket érintő kedvezménytörvénnyel kapcsolatos erőfeszítések (úgy látszik, mintha ez ügyben sem volna valódi stratégia, amelynek bizony különbözőnek kellene lennie – néhány szakembert nem számítva, jelenleg ennek felismerése is hiányzik – attól is függően, hogy az adott magyar nemzeti kisebbség milyen országban él, velünk egy időben csatlakozó, vagy néhány éven belül csatlakozó országban, vagy olyanban, amely könnyen lehet, hogy a távolabbi jövőben sem lesz része az EU-nak), és a különböző ellenállások különösen tanulságosak a lehetséges szerepvizonyok tekintetében is. És így tovább.

E. T.: Mozgósított-e a katolikus egyház az EU mellett?

H. Ö.: A népszavazást megelőzően a történeti egyházak közös nyilatkozatot adtak ki az igen mellett (amelyet támogatott a MAZSIHISZ is, mondván, hogy egyetért az igennel, de nem szokása körlevél formájában megnyilvánulni társadalmi kérdésekről). A kérdés mindenképpen jó: mi a szerepe az egyháznak (és természetesen nem csak a katolikus egyháznak, hiszen aligha valószínű, hogy e tekintetben lehetnek valódi különbségek az egyházak között), egy olyan intézménynek, amely célokat jelöl ki, értékeket közvetít, közösséget épít és felelősséget vállal a közösségért. Az így feltett kérdésre a nyilvános válasz az egyházpolitika (mindkét lehetséges értelemben): a magyar állam (és ténylegesen a mindenkori magyar közigazgatás, illetőleg átfogóbban: a magyar társadalom) politikáját (netán politikáit) az egyház(ak) irányába és fordítva az egyház(ak) politikáját (politikáit) az állam (a közigazgatás, a társadalom) irányába. Ha nem alkalmi megnyilvánulások után érdeklődünk, hanem a kölcsönös és rendszeres érdemi kapcsolatot firtatjuk a társadalmat érintő fontos kérdések megválaszolásához, mint most az EU integráció ügyében, akkor azt lehet látni, hogy néhány jól meghatározott témát (az egyházi alaptevékenység szabadságának deklarációját, a normatív támogatást a közfeladatok ellátásáért, a kárpótlást, az 1 %-ot stb.) nem számítva, nincs érdemi viszony. A meglevő témák viszont egyáltalán nem specifikusak az egyház vonatkozásában (bármely olyan szervezet vagy intézmény alaptevékenységét, amennyiben az nem alkotmányellenes, szabadon végezheti; közfeladatok ellátásáért

normatívát kap és így tovább); ebben az összefüggésben ma nem lehet egyházpolitikáról beszélni (amivel – érzékelhetően – a viszony mindkét résztvevője, az állam is meg az egyházak is elégedettek). Ami ebből a hiányból a jelenlegi diszkusszióra tartozik, az mindössze annyi, hogy így éppen azok a specifikus tudások (felkészültségek) maradnak rejtve, amelyekre pedig a társadalom méltán tart(hatna) igényt, hiszen a vallási konfesszióknak a társadalomban olyan integratív szerepük van, ami mással nem helyettesíthető. Hiányuk a társadalom szövedékének állapotáról szól, amely különösen olyan akkulturációs helyzetekben válik fontossá, mint amilyenben a mai magyar társadalom van éppen az EU integrációt megelőző időben (vagy optimistábban: az EU integrációs folyamat kezdetén).

Az igazi kérdés azonban egy kicsivel még általánosabb: mit tudnak tenni egyáltalán az intézmények a társadalom javára? És ebbe simul bele a kérdés, hogy mit tudnak tenni a különös morális kötelezettséggel élő egyházak. A gondolataim ez ügyben nem egyszerűen egy keresztény ember gondolatai, benne van most – közelebről – a katolikus konfesszió is, például olyan implikációkkal, mint a keresztény társadalmi tanítás, ami alapján szívesen gondolkodunk a világról, vagy a II. vatikáni zsinat; ezek éppen arra irányítják a figyelmünket, hogy nekünk keresztényeknek nem csak a személyes emberrel kapcsolatban van kötelességünk, de a társadalmi struktúrákkal is. Nagyon az elején vagyunk még ennek a felismerésével. Még nem igazán tudjuk, hogy miként is kell ezt keresztényként megélni, miként célszerű keresztényként gondolkoznunk róla, hogyan kell keresztényként tenni érdekében.

Látnivaló azonban, hogy itt egy még általánosabb és talán még fontosabb kérdés vetődik fel: vajon egy olyan átmeneti társadalom, mint a magyar az EU integrációra készülve, honnét meríthet? Az egyházaknál levő tudások kétségtelenül lehetnek ilyenek. Nyilván nem minden szükséges felkészültség meríthető innen és legfőképpen nem gondolhatjuk, hogy a szükséges formában vannak jelen a társadalom számára többé-kevésbé láthatatlannul. Sokkal inkább olyan módon célszerű gondolkoznunk ezekről a sajátos tudásokról, hogy működőképessé kell tenni őket a modern világban; a mai társadalmi diskurzusok részeivé kell tenni őket ahhoz, hogy kifejtessék hatásukat. S ezt egyáltalán nem gondolhatjuk egyszerű feladatnak, de talán kisebbnek, költségghatékonyabbnak (hogy így fejezzem ki magam), mintha nulláról kívánnánk indulni.

Az egyházak mellett legalább két olyan helyről érdemes még szót ejteni, amelyek lehetnek (lehetnének) forrásai a szükséges felkészültségeknek (de legalábbis egy részüknek). Az egyik a magyar történelmi családok, például a könyvtáralapító, az akadémiát alapító, a hídépítő, a vonatkozlekedést segítő, a lósportot meghonosító Széchenyiekre emlékeztetni igazán felesleges volna. A másik a magyar emigráció szerte a világban: csak egy néhány nevezetes csoportosulásra emlékeztetve, így a hollandiai Mikes Kelemen Körre, vagy a svájci Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemre, vagy a németországi Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalomra. Ezek természetesen nem azonos státusú helyek az egyházakkal, nem intézmények, hanem a szó klasszikus értelmében magánvállalkozások, személyes erőfeszítéseken alapulnak. Nem hihetjük ezekről a helyekről azt sem, hogy minden további megfontolás nélkül érdemes elfogadnunk mindazt, ami innen érkezik, de az is igaz, hogy megbocsáthatatlan luxusnak látszik az a pillanatnyi társadalmi gyakorlat, ami – egy-egy esetet nem számítva – semmi különösebb figyelemre nem méltatja sem a magyar történelmi családok, sem pedig a magyar emigráció életében, működésükben megmutatózó felkészültségeket, esetenként éppen azokat, amelyekre a mai magyar társadalomnak nagy szüksége volna. A magyar történelmi családokra manapság egy sajátos rejtőzködő

életmód a jellemző. Sajátos, mert egyesületeiken, alapítványaikon (például a Nádasy Alapítványon) keresztül tulajdonképpen jelen vannak, mégsem funkcionálnak mintaként, amint ezt az elittől a társadalom mindig elvárhatná. A visszahúzóadás okainak egy része nyilvánvaló a magyar társadalomtörténetből; de manapság legalább annyira igaz az is, hogy maga a társadalom sem igényli hatékony jelenlétüket. S talán éppen ez az a helyzet, amin célszerű volna változtatni: megszólítani őket, elismerni az általuk képviselt tradíciók jelentőségét, felfigyelni szempontjaikra, bevonnni őket a különböző és az érdeklődők számára nyilvános társadalmi diskurzusokba, elősegíteni integrációjukat a mai magyar társadalomba, felkérni közülük azokat, akiket erre tapasztalataik különösen alkalmassá tesznek, hogy ne maradjanak saját zárt, a magyar társadalom legnagyobb része számára elérhetetlen körökben (nyilvánosságaikban), de éppen hogy járuljanak hozzá az ország EU integrációs felkészüléséhez.

E. T.: Az EU csatlakozás elég nagy esemény, lehetőség, lehet-e erre így tekinteni? Ad-e lehetőséget a saját ügyeink másként látására; valamiféle újévi fogadalom megtételére?

H. Ó.: A Magyar Pax Romana, amelynek jelenleg elnöke vagyok, 2000-ben ökumenikus konferenciát tartott, amelynek anyagából kötet is jelent meg a Balassinál A vallások és az európai integráció címmel. A konferencia azt a kérdést vetette fel, hogy hozzá tudnak-e járulni intellektuálisan a különböző vallási konfessziók (katolikusok, reformátusok, evangélikusok, zsidók, adventisták, baptisták, pünkösdisták, unitáriusok - a felsorolás a konferencia szervezésében részt vettek adja meg és nem szól arról, hogy csak velük lehet közösen gondolkozni), illetőleg egyházak az új helyzet kialakításához. Utóbb annak érdekében is próbáltunk lépéseket tenni, hogy valóban tematizálódjon a felvetett kérdés, induljanak például kutatások e témában. Meglepetten vettük észre, hogy végül is semmi sem történt (a Wesley Lelkészképző Főiskola hasonló tematikájú rendezvényén kívül 2003. március 22-én). Tavaly ősszel, 2002-ben Debrecenben tartottunk ugyancsak ökumenikus konferenciát arról, miként tudnak az egyházak mintát adni a magyar társadalomnak a társadalmi integrációt segítő együttműködésekhez, ajd pedig ugyancsak 2002 őszén a budapesti Kossuth Klubban A következő lépés címmel tartottunk beszélgetéssorozatot. A kérdés gyakorlatilag ugyanaz volt: mi a magyar társadalom feladata boldogulása ügyében a jogállamiság megteremtését követően, mit kell mint megoldandó feladatot maga elé tűznie, minthogy a rendszerváltás nem hozta (nem is hozhatta) meg mindazokat a prosperitásokat, életminőség javulásokat, azt a társadalmi békét, amit várt a magyar társadalom. Arról beszélgettünk (talán ebből is lesz könyv): mi kell a jobb minőségű létehez, s közte ahhoz, hogy a magyar társadalom tagjai sikerrel tudjanak szóba állni egymással. Mit kell tennie a magyar társadalomért felelősséget vállaló embereknek (a hivatalt viselőknél és a hivatalt nem viselőknél egyaránt), hogy ez a kommunikációs siker megszülessen. A vitaestek roppant tanulságosak voltak, igen érdekes és kidolgozott nézetek kerültek szóba, például a hiányzó evidenciákkal kapcsolatban. Vagyis akár sikeresnek is tekinthetnénk az akciót. Ámde amikor végigtettünk az arcokon, bár a mai magyar társadalom szellemi elitjének jó néhány tagja jelen volt, többen közülük aktívan, nagyon sok arc hiányzott. Ha a manapság szokásos jobb-bal beosztásra is figyeltünk, a hiányok még nagyobbaknak és főként beszédeseknek mutatkoztak. Mintha a magyar társadalom megszólított értelmiségi elitje nem lett volna fogadókész, pedig a MPR közreműködése esélyt adhatna arra is, hogy ezek a kérdések ne pártpolitikai artikuláció mentén tematizálódjanak. Nem vált értelmiségi közbeszéd tárgyává, hiába voltak fontosak a kérdések, hiába volt jól koncipiálva a kérdésfeltevés. Tényként állapíthatjuk

meg, hogy ezek olyan kérdések (s talán az EU is ide tartozik), amit az emberek alighanem meg sem akarnak beszélni (nemrégiben egy igen gondolatgazdag beszélgetés szövegét közölte erről a Századvég, 2002/4). Szükség van fölérendelt cél(ok)ra, nagy ábránd(ok)ra, például az egységes Európa víziójára, de ez nem lehet vita tárgya. Sőt, lehet, hogy a politikai elit (és a társadalom egyéb elitjei) egyébként sem érdekelték abban, hogy valódi vita legyen ezekben a kérdésekben (arról nem is szólva, hogy ha nincs vita, akkor akár stikliket is el lehet követni, lehetséges például „az EU akarja” típusú érvelés). Itt valódi érdekellentétről van szó.

E. T.: OK, de a pályázataimat pályázati szakértők írják jó pénzért.

H. Ö.: Ha valaki közülünk nyugat-európai közéleti emberrel beszélget, hamar megtudhatjuk tőle, miként látja a mai magyar viszonyokat. Észrevehetjük, hogy szinte minden második mondat után van egy fura gesztusa: nem értem miről beszélsz. Ha például a rendszerváltás előtti időszakról beszélnek, akkor bizony majd minden magyarnak a „szocializmus”-ra áll rá a szája. Abban a pillanatban viszont, amikor ezt a kifejezést Európa nyugati térségében használja egy magyar, beszélgető partnere egyáltalán nem érti, mi több, nem is értheti, hogy magyar partnere mire gondol. S ha hosszú magyarázkodás után végül is megérti, hogy a Kádár-rendszer Magyarországon még 13 év elmúltával is szocializmusnak titulálják, akkor sok minden történhet. Gondolhatja például azt, hogy mennyire sértő egy szociáldemokrata számára az, hogy az egypárti rendszert szocializmusnak gúnyolják. De gondolhatja azt is, hogy talán a magyaroknak nincs fogalmuk arról, hogy a szociáldemokrácia elkötelezettje a polgári demokráciák demokratikus játékszabályainak, a többpártrendszerű társadalmi berendezkedésnek, az emberi jogoknak a modern jogállamiság keretében. S mindezt arról a rendszerről, amit a magyarok szocializmusnak neveznek, a legjobb indulattal sem lehet elmondani. Az efféle fogalmi zavarokat tisztázni nagy feladat.

És az a félő, hogy ez a nem értés voltaképpen kölcsönös, mintha a magyar társadalom arra volna szocializálva, hogy a kölcsönös megértés helyett belefeledkezzen a félreértésekbe. Lehet, hogy az efféle belefeledkezés éppen annak szimptomája, hogy az akkulturációs folyamat egyik krízisében (fordulópontján) levőnek kell látnunk magunkat. A krízis mindig a belátható jövőtől való félelem, a rettegés ideje és az a tapasztalat, hogy sem elkerülni, sem megoldani nem lehet a meglévő és már kipróbált problémamegoldó kapacitással. Ilyenkor általában a preventív beállítódás az igazán effektív. Az interventív és posztventív mérsékelheti a bajokat, de mindkettő eső után köpönyeg. A krízis mindig egy trauma ismétlődésétől való rettegés, egy olyan traumáé, ami elfelejtődött, el- és kibeszélhetetlenné vált, tabu lett. A prevenció ennek kiküszöbölésén alapul nem csupán az individuum, hanem a közösségek esetében is. Az EU viszont ártatlanságunk elvesztésének kollektív félelmét kelti, kiderülhetnek deficitjeink, a közös evidenciák krónikus hiánya, és így tovább. Tulajdonképpen az előttünk álló feladatokat úgy is fel lehet fogni, hogy vajon hajlandóak vagyunk-e társadalmi méretekben a tanulásra: azaz elébe menni a problémáknak (felismertük-e már ennek szükségességét, vagyis annak szükségességét, hogy nem elegendő várjunk azokra a spontán eseményekre, amelyek következtében majd megoldódnak mai problémáink, hanem tenünk is kell ennek minél hamarabbi bekövetkezéséért)? És mi van akkor, ha nem, mert a magyar társadalomban szokásos diszkontálásról van szó, amely a bizonytalanságra adható reakciók egyike (a nem közvetlen, távolabbi veszélyt kisebbnek látjuk és láttatjuk): vajon erről csak mint felelőtlen állásponttól lehet-e gondolkodni? És mi van akkor, ha mégis igen: vajon ez esetben van-e módunk a tanulási folyamatot optimalizálni (és így lerövidíteni),

avagy csak a kudarcokból vagyunk képesek (esetleg vagyunk hajlandók) tanulni? Az biztosnak látszik, hogy a társadalmi értékkeremtés szempontjából a csak a kudarcra hagyatkozó tanulási stratégia nagyon alacsony hatásfokú volna.

E. T.: De vajon nem az lesz-e, hogy megtanulok jó lobbistákat megfizetni Brüsszelben, ha kicsi vagyok, akkor meg úgy se sikerülhet

H. Ö.: A magyar társadalom számára az EU csatlakozás nem lehet csak egy modernizációs projekt-cél, és főként az nem engedhető meg, hogy a csatlakozás tényleges részese ne az egész társadalom legyen. A sikeres EU-s pályázatok, illetőleg a mostanáig megítélt támogatások társadalomföldrajzi értelemben nem adnak okot a derúlásra. Valódi veszély az, hogy a magyar társadalmi megosztottságok egy újabb törésvonallal gazdagodnak a meglévők megszűnése helyett és ténylegesen nem az egész magyar társadalom lesz része az EU-nak, hanem csak néhány szelete, metszete, kategóriája. Magunknak és a jövőnknek tartozunk annyi felelősséggel, hogy ezeket a kérdéseket nagyon élesen felvessük. És azokat a kérdéseket sem kevésbé, amelyek nem evidencia-deficitessé szerkezetűek, hanem a magyar társadalomtörténet elintézetlen ügyeivel kapcsolatosak.

E. T.: De mi készíttet bennünket erre? Európa biztosan nem kéri rajtunk számon azt, hogy feldolgoztuk-e például Trianont!

H. Ö.: Lehet, hogy nem kéri számon, de ugyanakkor feltételezi, hogy feldolgoztuk. A dán, a holland, a portugál nemzet is látott szebb napokat, azután romlást – mikor nézzük meg, hogy mi emelte-emeli őket vissza oda, ahol mi is szívesen lennénk? Amúgy az is biztosnak látszik, hogy a felkészületlenség esetleges megmaradásának is volnának haszonélvezői. A felkészülés késletetése valós érdekek mentén mutatkozhat meg. Vajon föltettük-e magunknak azt a kérdést élesben, hogy mi a hasznunk nekünk ebből? Legfeljebb annyiban, hogy talán már jó néhányan tudunk euróban számolni. De mit jelent maga a haszon? Az egyes ember hasznát: ez bizony egy nagyon sok szemszögből föltáratlan dolog (vagy nem fontos az, hogy mi polgárok jól érezzük magunkat a bőrünkben? hogy őszintén és feltétel nélkül tudjunk ünnepelni, például az Európa hídon, amely racionálisan nézve teljesen értelmetlen és fölösleges volt, mégis százezreknek adott élményt, százezrekkel éltette át érzelmileg az EU-csatlakozás metaforáját; hogy tudjunk örülni, például egy pozitív népszavazás eredményének; például annak, hogy a népszavazást követő reggel végre európai polgárként ébredtünk; hogy mi kell ahhoz, hogy a magyar társadalom minden tagja, minél több tagja, hasznát lássa a dolognak? Nem magától értetődő, és nem megválaszolt kérdés, hogy mit jelent az, hogy Magyarország különböző régióinak (a különböző fejlettségű régióknak) mikor hasznos ez a csatlakozás. És hát, egy bizonyos értelemben, és ez az EU-n belüli közigazgatásának a szervezetéből is adódik, nem magától értetődő, hogy az egész országnak mikor hasznos. Föltettük-e – megfordítva – azt a kérdést, hogy az EU-nak mi haszna van belőlünk? Nem azért, mert az EU sem tudja, hogy neki mi a haszna; alighanem nagyon is tudja. Magunknak, mert rajtunk az múlik, hogy értékén adjuk-e azt, amink van. És el tudjuk-e adni egyáltalán, amire az EU egyébként vevő volna, ha megjelenünk vele, és nem csak beszélünk róla. Vagyis föltettük-e azt a kérdést, hogy mi magunk mivel tudunk hozzájárulni Európához? És ez egyáltalán nem csak az újabban hungarikumnak nevezett dolgokról szól (sem materiális értelemben, mint a pálinka vagy a tokaji; sem pedig nem-materiális értelemben, mint Bartók vagy Ránki vagy éppen az innovatív magyar elmék); hanem inkább arról, hogy megjelenésünk az EU-ban hol, miben, mennyire magabiztosan van az EU

javára, hogy létre tudjuk-e hozni önmagunk számára Európát, az európai magyart, amit mások számára is elérhetővé teszünk. Talán maga a részvétel jelentheti azt, amit európaiságnak lehetne nevezni. Habermas-szal szólva: „[...] az identitás azon kommunikációs folyamatokban való részvétel általános és egyenlő esélyének tudatán alapul, amelyekben az identitás kialakulása szakadatlan tanulási folyamatként végbemegy.” A magunk lingua francaját magunknak kell megtalálnunk az integrálódás érdekében.

Ezek a kérdések mintha senkit sem érdekelnének (a nemzeti radikálisok kivételével – amely módja az érdeklődésnek viszont mások számára roppant nehezen elfogadható). Mintha a magyar társadalomban bizonyos kérdéseket nem lehetne tematizálni. Mintha nem volna érdekelttség abban, hogy a dolgok meg legyenek beszélve és el legyenek rendezve. S a társadalom szegmensei és elitjei, köztük a politikaiak sem nagyon látszanak készülődni erre a feladatra.

E. T.: Ki fogja ezt kezdeni?

H. Ö.: Egy biztos, a nyilvánosság és a tematizálás belátható folyamat; az is biztos, hogy ha mindig másokra várunk, akkor soha sem kezdődik el; akkor mindig követők leszünk (sohasem az történik, amit mi szeretnénk). Ha nem az önrendelkezés dolgait tartjuk fontosnak, akkor sohasem. Amikor csak azt halljuk, hogy mindannyiunknak nyerteseknek kell lennünk (amivel egyetértek), akkor félelem foghat el bennünket, vajon nem tévesztjük-e el a főcsapást. Ha a mostani alkalmat, a csatlakozásig előttünk álló rövid időt – ezt az integrációs pillanatot, hogy kissé fellengzősen fogalmazzak – nem a szó valódi értelmében vett felkészülésre használjuk ki; vagyis ha az átalakulóban levő társadalmi helyzetből adódóan felszabaduló energiákat nem arra fordítjuk, hogy a rövid távú felkészülésekből minél többet elvégezzünk és a felkészülési rakéta következő fokozatait elindítsuk, vagyis a hosszú távú felkészültségek társadalmi méretű megszerzésének elindítására; ha nem segíti(k) a szükséges teendőket tematizálni képes elit(ek) a felszabaduló energiákat a társadalom javára jó irányba terelni, hogy a megoldatlan kérdésekből minél több meg legyen oldva, hogy a nagyon sok szempontból merőben új viselkedésminták megjelenjenek és megkezdődjön társadalmi méretű rögzülésük, – nos – akkor bizony nagyon nagy dolgot hagyunk ki, nem tudunk majd illeszkedni ahhoz a világhoz, amely nem olyan, mint a miénk.

Az pedig egészen biztos, hogy nem szívesen vállalnám az elintézetlenségekből rám eső morális felelősséget – akármekkora is legyen az.

Tölgyesi János

A BESZÉLT MAGYAR NYELV „TÁJKÉPE” A 80-AS ÉVEK VÉGÉRŐL

*Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori
Magyarországon. Szerkesztette Kontra Miklós.
Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 371 oldal*

A több mint 370 oldalas könyvet Kontra Miklós szerkesztőként jegyzi, valójában az eredményeket bemutató elemzések is túlnyomórészt az ő munkái. Természetes azonban, hogy egy ilyen terjedelmű munkát nem lehet egyszemélyes színháznak elképzelni. Ebben az esetben nem pusztá formalitás, vagy az angolszász tudományos munkák alapján terjedő szokás a kötet elejére helyezett köszönetnyilvánítás, amelyben hosszan sorakoznak a kollégák, segítők, támogatók, személyek és intézmények nevei, akik és amelyek közreműködtek, hogy a mű létrejöhessen. Maga a kutatás pedig egy szociológiai kutatási környezetbe illeszkedik, amelyben nyelvész, pszichológus és szociológus kollégák dolgoztak és dolgoznak együtt. Ezt a beágyazottságot Kontra Miklós nemcsak hogy bemutatja és értékeli, hanem a kötetbe is beemeli azokat a munkákat, amelyek az általa vizsgált téma egy-egy szeletét más-más közelítésmódok alapján járják körül. Mielőtt azonban ezekről a kötet szempontjából kiegészítő dolgozatokról szót ejtenénk, tekintsük át a kötet fő vonulatát, a gerincét adó vizsgálatot.

Az elemzések alapjául szolgáló adatfelvételt Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSZV) névvel és rövidítéssel nevezi, illetve idézi a szerző. Az adatfelvétel országos reprezentatív mintákon több részletben zajlott az egykori Tömegkommunikációs Kutatóközpont és az MTA Nyelvtudományi Intézet együttműködésében 1987-ben és 1988-ban. Nehogy azt higgyük azonban, hogy itt valamiféle kérdőíves tucat-vizsgálatról van szó. A szociológiai kutatásokkal csak érintőleges kapcsolatba került olvasónak is már az első néhány tíz oldal után nyilvánvalóvá válik, hogy Kontra Miklós munkája alapvető és megkerülhetetlen a magyar nyelvészeti, szociolingvisztikai szakmai gondolkodásban és a további tudományos tevékenységben.

„Vizsgálatunk célja a magyarországi magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződésének feltárása, a különféle nyelvi formákhoz kapcsolódó társas jelentések megállapítása és a nyelvi változások vizsgálata” – így adja meg a programot a vizsgálat kereteit bemutató fejezetben. A fejezet további részében azután sorra veszi a mintavétellel kapcsolatos megfontolásokat, bemutat néhány korábbi, országos igényű nyelvészeti adatfelvételt és ezek „minta” értelmezéseit, néhány külföldi, szociolingvisztikai adatfelvétel mintavételi szempontjait.

Szociológusok is, de szociológia szakos egyetemi hallgatók akár tankönyvként is fergathatják majd azokat az elemzéseket, amelyeket Kontra az általa használt minta reprezentativitásáról készített, összevetve a népszámlálások közötti mikrocentzusok népesség-strukturát tükröző adataival. Ugyanilyen igényesek a kérdőív kérdéseinek összeállításával kapcsolatos megfontolásai is. Itt már a vizsgálat tartalmi részének körvonalazása folyik, azokkal a módszertani nehézségekkel megtűzdelve, amelyek a különféle adatfelvételi módzatok nyomán támadtak: ilyenek a szóbeli mondatkiegészítések, az írott formák közötti választások, az írott szöveg kijavítása. Ezek olyan adatfelvételi feladatokat jelentettek, amilyenek a szokásos szociológiai felvételekben nemigen szoktak előkerülni, de a vizsgált közösség nyelvi adatközléseinek sokoldalú vizsgálatához szükségesek voltak.

Szociológiai indíttatású vizsgálatok nem képzelhetők el független demográfiai-társadalmi változók bevonása nélkül. A vizsgálatban is alapvető magyarázó tényezőként kerültek felhasználásra az iskolázottság, a településtípusok, a válaszadók neme, életkora, foglalkozása. Ezeket az alapvető változókat kiegészítik az ingázók és helyben dolgozók közötti különbségtételt jelző változók, valamint az etnikum és a mobilitás megragadására alkalmas jelzőszámok. A kutatás egyik lényegi szálát képviselik azok a kérdések, amelyek a Nyelvművelés címszó alatt szerepelnek. Ezek olyan kérdéseket takarnak, hogy a kérdezett szokott-e nyelvhelyességgel, nyelvműveléssel kapcsolatos rádióműsorokat, tévéadásokat hallgatni, nézni, ilyen témájú újságcikkeket olvasni. A vizsgálat törzsét természetesen a nyelvi (függő) változók jelentették. Ezek részletes bemutatásai a könyvben közel húsz oldalt tesznek ki, az érdeklődő olvasó, ha képet kíván kapni ezekről a részletekről, nem takaríthatja meg magának a fáradságot, hogy fellapozza a kötetet. Ugyanígy áll a recenzens az előtt a feladat előtt is, hogy bemutassa a kötet törzsét kitevő elemzéseket, amelyek a vizsgálat eredményeit részleteiben is bemutatják: széttárja a karját, és az olvasót arra biztatja, hogy vegye kézbe a kötetet, merüljön bele annak olvasásába. Abban nincs kétsége, hogy azok az érdeklődők, akik elkezdik olvasni Kontra Miklós kötetét, aligha tudnak majd szabadulni a zavarba ejtően gazdag részletektől, a finom elemzésektől és a váratlan megállapítások, eredmények és összefüggések boncolgatásának lendületétől.

Csak néhány téma az eredményeket bemutató fejezetekből: A -ba/ban kérdéskör; Az ikés igék; Az ami vagy amely kérdésköre; A suksükölés és a szuksükölés; Egy ma zajló mondattani változás – ezek a fő fejezetek, amelyekből kibomlik a 80-as évek végének magyar köznyelvi állapota. A szociológiai változók hatásait bemutató elemzéseket pedig ilyen fejezetcímek alatt találjuk meg: Milyen az iskolázott emberek nyelvhasználata? A „bűnös város” standardabb nyelve; A magyar nők másmilyenek? (Nemi különbségek a nyelvhasználatban); Foglalkozás, ingázás, etnikum, mobilitás.

A kommunikációkutatással, a tömegkommunikáció hatásaival foglalkozó kutató felkapja a fejét, amikor a Hatékony-e a nyelvművelés? című fejezethez ér. Itt arról van szó, hogy a tömegkommunikációs eszközök (rádió, tévé, sajtó) útján a legszélesebb közönséghez intézett nyelvművelő tevékenység milyen eredményeket könyvelhet el. Vajon egy szociológiai adatfelvételen alapuló vizsgálat visszaigazolja-e a nyelvművelő szakma vélekedéseit, esetenkénti széksziszét, vagy máskor a „sikerpropaganda” megnyilvánulásait. Meg kell mondani, hogy a tömegkommunikáció kutatásával foglalkozók nem nagyon fognak meglepődni azon a képen, amit Kontra Miklós talált és vázol fel. A kép ugyanis ellentmondásos, többértelmű, a hatások helyett a hatások hiánya vagy épp ellentétes hatások találhatók, ott, ahol kauzalitás, ok-okozati összefüggés látszik felbukkanni, többnyire csupán együtt-előfordulást lehet regisztrálnunk, és így tovább.

A szociológiai vizsgálatok módszertani problémáit és buktatóit belülről ismerő recenziens nem tud ellenállni annak, hogy ne emelje ki külön is a kötet egy újabb, ugyancsak Kontra Miklós által írt fejezetét, amely a Feladathatások címet viseli. Ebben olyan módszertani problémák kerülnek terítékre, amilyenekkel minden kérdőíves adatfelvétellel dolgozó kolléga több-kevesebb érintettséggel szembekerül, de csak nagyon ritkán jut figyelem arra, hogy az itt olvasható részletes elemzésekhez hasonló formában számot vessünk velük. Azokról a hatásokról van szó, amelyek az adatfelvételek során a kutató szándékától eltérő módon befolyásolják a kapott adatokat. Vajon mennyire kell számítanunk az adatközlők következetességére? Mennyiben használhatunk olyan kérdéseket, amelyek megadott válaszalternatívákba szorítják a kérdeztet, mintegy kikényszerítik valamelyik véleményváltozat elfogadását? Ha szabad válaszokat engedünk meg, ezek elemzése hogyan viszonyul a kötött válaszokhoz? Kézben tudjuk-e tartani azokat a körülményeket, amelyekben a kérdeztettek szembekerülnek a feladattal: a kérdezőinket fel tudjuk-e egységesen készíteni az adatfelvétel feladataira? Vajon nem maradnak-e megértésbeli nehézségek, értelmezésbeli eltérések akkor is, ha szó szerint ugyanazt az instrukciót vagy tájékoztatást adják a kérdezők? Ezek az általánosabb kételyek, ezekhez társulnak az adott vizsgálat specialitását jelentő nyelvi stimulusok (példa-mondatok) és a velük kapcsolatos módszertani megfontolások, a szóbeli megnyilvánulás, a beszédprodukciónak, az írásbeli ítélet és a hibajavítás, mint a kérdeztettek jelentős része számára idegen és szokatlan feladat és a belőle következő módszertani kérdések.

A nyelvművelés hatásával, hatékonyságával foglalkozó fejezet természetesen a nyelvész szakma képviselőinek, szűkebben maguknak a nyelvművelőknek az érdeklődését is felkelti. A kötet következő fejezete ugyancsak tipikusan olyan téma, ami elsősorban a szakma képviselőinek szól, de a szélesebb közönség érdeklődését is joggal foglalkoztatja; a fejezet címe: A szép magyar beszéd és a csúnya. Kontra Miklós is felveti a kérdést, hogy tulajdonképp a nyelvészet problémája ez? Nem inkább az esztétika az illetékes a megválaszolására? Válaszként néhány korábbi vizsgálatot (Imre Samu tanulmányát 1963-ból, Terestyéni Tamás vizsgálatát 1987-ből) idéz fel és bemutatja a saját eredményeit is. Kiderül, hogy ez a kérdéskör nem választható el a nyelvjárások megítélésétől, a hivatalos állásponttól, az iskola hozzáállásától, a nyelvjárást anyanyelvként beszélő tanulók „kezelésmódjától”, a falu-város, a vidék és Budapest viszonyától és egy sor más kérdéstől sem.

A kötetben ezután olyan tanulmányok sorakoznak, amelyek önmagukban is külön ismertetés érdemelnének: Pléh Csaba: Stigmatizáció és nyelvi tudat, Angelusz Róbert és Tardos Róbert: A megszólítási formák szociokulturális jellegzetességei a rendszerváltáskor; Terestyéni Tamás: Köszönési szokások a rendszerváltáskor. A kötetnek ez a része szervesen egészíti ki azt a teljes körű képet, amit a korábbi fejezetek nyújtottak a reprezentatív minta adatainak eredményeiből. Azért is szervesen illeszkednek a tanulmányok a kötet fő vonulatához, mert a szerzők valamennyien a nyelvi jelenségek szociológiai beágyazottságú vizsgálatát végezték, a maguk sajátos szakmai indíttatásaival, felkészültségeik háttérével.

A kötet záró fejezetében a szerkesztő-szerző összefoglalásként, mint egy éles reflektor fénycsóvjával, ráirányítja az olvasók figyelmét néhány olyan területre, amelyek szorosan összefüggnek a kötetben tárgyalt kérdésekkel, de már túlmutatnak a nyelvészet illetékességi körén. Itt a politikai szféráról, a politikusok kompetenciájáról esik szó, amikor nyelvészeti kérdésekben döntenek vagy hoznak törvényt, lényegében a köznapi nyelvi gyakorlatokra hivatkozva. A jogászok, bírók gyakorlatáról és felelősségéről esik szó, amikor ítéletekben és megítélésben egy-egy nüansznyszerű értelmezésbeli különbségen múlik emberek

tetteinek megítélése, büntetésük kiszabása. Az anyanyelvhez való jog kapcsán a mai magyar gyakorlat és az elvárható demokratikus gyakorlat közötti eltérések példáit találhatjuk. Nem marad kritika nélkül az iskola sem, az oktatás, amelyben a nyelvi egységesítés magától értetődő követelmény, egy másfajta, megengedő, plurális szemlélet hiánya pedig szembevetendő, például a nyelvjárásokat beszélő, anyanyelvként az iskolába hozó tanulók kezelésmódja kapcsán.

A vizsgálat megismételhetőségét, az elvégzett munka pontos dokumentálását Kontra alapvető célként tűzte maga elé. A mellékletben közölt kérdőív-részletek és a minta részletes településmegoszlásainak bemutatása, térképen való prezentálása ezt a célt szolgálják. Az adatfájl utólagos használatához, másodelemezéséhez pedig a változónevek közlésével segít hozzá. A kötetet nagyon bő irodalomjegyzék egészíti ki. Használhatóságát egy név és tárgymutató teszi még inkább kényelmessé.

CONTENTS

Angelusz, Róbert: EVENTS AND NEWS	3
Lengyel, György – László Lőrincz – Viktória Siklós – Dániel Füleki Dániel: BRIDGES OVER THE DIGITAL DIVIDE	25
Varga, Károly: DISCOURSES ON VALUES	45
AFTER REFERENDUM (radio conversation of Tibor Exterde and Özséb Horányi)	79

300 Ft